

Telman Nüsretoğlu

***OSMANLI DİPLOMATİYASININ
CƏNUBİ QAFQAZ
HESABATLARI***

(1852-1914)

*(Osmanlı tarixinə ümumi baxış, konsulluqların
quruluşu, erməni məsələsi, Rusiya ilə
münasibətlərin seyri və Qafqaz hesabatları)*

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti

Xəzər Universitetinin 7 İyul 2023-cü il
tarixində keçirilən Elmi Şurasının 3/22-
23 sayılı iclasının qərarı ilə dərs vəsaiti
olaraq çap olunmuşdur.

Bakı-2023

Elmi Redaktor:
tarix elmləri doktoru, prof. Nəsiman Yaqublu

Rəyçilər:
tarix elmləri doktoru.,prof.Vefa Kurban
filologiya elmləri doktoru.,dosent. Mehdi Genceli
t.ü.f.d. Bayram Quliyev
t.ü.f.d. Nurlan Nəsirov

Xəzər Universitetinin 7 İyul 2023-cü il tarixində keçirilən Elmi Şurasının 3/22-23 sayılı iclasının qərarı ilə dərs vəsaiti olaraq çap olunmuşdur.

Nüsrətoğlu Telman Quliyev. *Osmanlı Diplomatiasının Cənubi Qafqaz Hesabatları.* Xəzər Universiteti Nəşriyyatı;
Bakı 2023

Osmanlı tarixi ilə bağlı ümumi xarakterli məlumat və mülahizələrin də yer aldığı dərs vəsaitində Osmanlı diplomatiasının formalaşma prosesi, tarixçiliyimizdə az araşdırılmış mövzulardan olan Rusiya işğalı sonrasında Cənubi Qafqazda fəaliyyətə başlayan Osmanlı konsulluqlarının durumu, bölgədə fəaliyyət göstərmiş diplomatların gündəmini məşğul edən, hesabatlarında yer alan əsas mövzular, Erməni məsələsi və s. geniş şəkildə incələnmişdir. Kitab Tarix, Tarix Müəllimliyi, Tarix və Coğrafiya ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr və doktorantlar, həmçinin müəllimlər və bütövlükdə Osmanlı tarixi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-99952-20-161-1

QISALTMALAR

- A.MKT.MHM - Sadaret Mektubi Mühimme
A.MKT. - Bâb-ı Âsafî Mektubî Kalemi
A.}MKT.MVL. - Sadâret Mektubî Kalemi Meclisi Vala Evrakı
A.MKT.d. - Bâb-ı Âsafî Sadâret Mektubî Kalemi Defterleri
A.}MKT.UM. - Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilâyât
A.{AMD. - Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi
A.{AMD.d. - Bâb-ı Âsafî Âmedî Kalemi Defterleri
e. ə. – eyni əsər
BOA - Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri
Başkanlığı Osmanlı Arşivi
BEO - Babialı Evrak Odası
BEOAYN.d. - Babialı Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BEONGG.d. - Babialı Evrak Odası Nezâret Gelen-Giden Defterleri
BEOVGG.d. - Babialı Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Defterleri
Bax. – Baxın
OH.ŞFR - Dahiliye Şifre Kalemi
OH.MKT - Dahiliye Mektubi Kalemi
OH.TMIK.M. - Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelat ve Islahat
Komisyonu Muamelat
OH.TMIK.S. - Islahat Komisyonu Dahiliye Nezâreti Tetkîk-i Tensîkât
Komisyonu
OH.EUM.VRK. - Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
Evrak Odası
DH.H. - Dahiliye Nezâreti Hukuk Kalemi
OH.EUM.KLU. - Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
Kalem-i Umumi
HR.SYS - Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
HR. TO - Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HR.İD. - Hariciye Nezâreti İdare
HRT.h. - Harita Harita
HR.TH. - Hariciye Nezâreti Tahrirât-ı Hariciye Odası
HR.SFR.1. - Hariciye Nezâreti Petersburg Sefareti
HR.MKT. - Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi
HR.SAİD - Hariciye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdaresi
HR.UHM - Hariciye Nezâreti Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti

İ.HR - İrade Hariciye
İ.HUS - İrade Hususi
İ.HB. - İrâde Harbiye
İ.TAL. - İrâde Taltifat
MB. - Mâbeyn-i Hümâyûn Evrakı
MF.EYT. - Maârif Nezâreti Darü 'I-Eytam
MF.MKT. - Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi
vb. – və bənzəri, və sairə
Y.A.RES. - Yıldız Sadâret Resmi Evrakı
Y.EE. - Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.d. - Yıldız Esas Defterleri
Y.MTV. - Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı
Y.PRK. EŞA - Yıldız Perakende Elçilik , Şehbenderlik ve
Ataşemiliterlik
Y.PRK. TKM - Yıldız Perakende Tahrirat- ı Ecnebiye ve Mabeyn
Mütercimliği
Y.A.HUS - Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK - Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK - Yıldız Perakende Askeri Maruzat
Y.PRK. HR - Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.ZB - Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Maruzat
ZB - Zaptiye

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	6
Birinci bölüm	
<i>Osmanlı tarixinə ümumi baxış</i>	9
İkinci bölüm	
<i>Osmanlı xariciyyə təşkilatının təşəkkül prosesi</i>	23
Üçüncü bölüm	
<i>Quruluşundan birinci dünya savaşına Cənubi Qafqazda şəhbəndərliklər</i>	43
Dördüncü bölüm	
<i>Şəhbəndərlik hesabatlarında erməni məsələsi</i>	70
Beşinci bölüm	
<i>Rusiya ilə əlaqələr və Qafqazdakı vəziyyətə dair hesabatlar</i>	84
Sənədlər	97
İstifadə olunan ədəbiyyat	195

ÖN SÖZ

Türk-İslam dünyasının son cahan dövləti olan Osmanlı imperiyası əsrlər boyu Asiya, Avropa və Afrika qitəsinə hakim olmuş, müx-təlif dillər, dinlər və mədəniyyətlərə malik bir çox xalqları öz bayrağı altında xoşgörü içərisində yaşatmışdır. Vaxtilə Dövləti-Aliyyənin suverenliyi altında bulunan geniş coğrafiyalarda bu gün əllidən çox müstəqil dövlət, federativ və ya muxtar respublika varlığını davam etdir-məkdədir. Coğrafi baxımdan Osmanlı imperiyası əsrlər boyu dənizlərdə və quruda fəvqəldövlət mövqeyini qoruyub saxlamışdır. İslam dūnyasının xilafətinin mərkəzinin də Osmanlı imperiyasına keçdiyi 1517-ci ildən etibarən Hindistandan Balkanlara qədər bütün müsəlmanlar İstanbulu özlərinin dini və siyasi mərkəzi, eyni zamanda paytaxtı kimi görmüşdür. Xarakteri etibarilə bir Türk-İslam imperiyası olan Osmanlı dövlətinin gerçəkləşdirdiyi tolerantlıq siyasəti dünya ədəbiyyatında Osmanlı Barışı (Pax Ottomania) kimi də qəbul edilir.

Osmanlı arxivləri dünyanın bir çox coğrafiyalarının, o cümlədən Qafqaz regionunun tarixi yaddaşını özündə ehtiva edir. İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də Osmanlı tarixi baxımından ən az araşdırılan mövzularından biri də, şübhəsiz ki, Dövləti-Aliyyənin Rusiya işğalından sonra açdığı diplomatik nümayəndəliklər vasitəsilə bölgədə həyata keçirdiyi fəaliyyətlər, ən xırda detallarına qədər Cənubi Qafqazın cəmiyyət və dövlət həyatı ilə bağlı hazırladığı hesabatlar, qiymətləndirmələr diqqət çəkicidir. Cənubi Qafqazın müxtəlif şəhərlərində açılan şəhbəndərliklərin (konsulluqların) xüsusilə XIX əsrin ikinci yarısından sonra bölgədə baş verən proseslərlə bağlı qələmə aldıkları dəyərləndirmələr, regionun tarixinin aydınlatılması baxımından mühümdür. İlk dəfə olaraq mövcud tədqiqat işində Osmanlı Xariciyyə Nazirliyinin¹ Cənubi Qafqazdakı fəaliyyətini işıqlandıran çox mühüm şəhbəndərlik (konsulluq) sənədləri dərc edilməkdədir.

¹ Osmanlı Xariciyyə Nəzarəti – Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi

Tədqiqatımız çərçivəsində Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlət Arxivləri Başqanlığının Osmanlı Arxivində olan şəhbəndərliklərin (konsulluqların) fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər diqqətlə araşdırılmış, mühüm əhəmiyyət daşıyanlar seçilmiş və seçilən sənədlər fotofaksimile olunmuş, transkripsiya və xülasəsi verilmişdir. Bölgədəki Osmanlı şəhbəndərliklərinin (konsulluqlarının) yaradılması xronoloji çərçivənin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edilmiş, Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Osmanlı dövləti öz diplomatlarını geri çağırmış və bu səbəblə də Baş Konsulluqların da fəaliyyəti dayandırıldığı üçün bu tarix xronoloji çərçivənin bitishi olaraq qəbul edilmiş, beləliklə araşdırmalarımız 1852-1914-cü illəri əhatə etmişdir. Bu dövrün fotofaksimile olunmuş sənədləri "Bakı", "Batumi", "Tiflis", "Revan (İrəvan)", "Poti" kimi başlıqlarla ətraflı şəkildə hazırlanmışdır. Bundan əlavə, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Qars ruslar tərəfindən işğal edildiyi üçün Osmanlı dövləti orada da Baş Şəhbəndərlik (Konsulluq) açmış və Qars Baş Şəhbəndərliyinin (Konsulluğunun) hesabatları da araşdırmalar çərçivəsində bu tədqiqatda yer almışdır. Çox təfərrüatlı araşdırmalar nəticəsində əldə edilən sənədlərdən şəhbəndərliklərin yaradılması və şəhbəndərlərin (konsulların) təyinatı, istifadə etdikləri binaların kirayə qiymətləri, bölgə ilə iqtisadi əlaqələr, diplomatların mərkəzə təqdim etdikləri müxtəlif maddi problemlərinə dair mövzulara qədər müxtəlif hesabatlar gözləmləmək mümkündür. Sənədlərdə bəhs edilən bölgələr, Cənubi Qafqazdakı erməni fəaliyyətləri, bölgə müsəlmanlarının vəziyyəti və bu yerlərdən Osmanlı dövlətinə edilən köçlər haqqında da təfəssilatlı məlumatlar yer almaqdadır.

Şəhbəndərliklər inzibati cəhətdən Xariciyə Nazirliyinə tabe olduğundan sənədlərin əksəriyyəti Xariciyə Nazirliyinin arxivi hesabına müəyyən edilmişdir. Onların önəmli olanları transkrip üçün seçilərkən mövzu ilə bağlı ardıcılıq ərz edən sənədlər arasında ən yüksək məqamlara aid olanlardan istifadə edilməsinə üstünlük verilmişdir. Məsələn, sənədlər içərisindən nazirlikdən baş vəzirə, oradan da sultana

təqdim olunan sənəd varsa, məhz sultana təqdim edilən sənədin nüsxəsinə üstünlük verilmişdir. Yəni də müvafiq şəhbəndərlik tərəfindən hansısa məsələnin ətraflı izah edildiyi sənədlər varsa, həmin sənədlərdən birbaşa istifadə olunmuşdur. Digər tərəfdən, tədqiqat aparılarkən fransız dilinin dövrün diplomatik yazışma dili olması səbəbiylə Osmanlı türkcəsi ilə yanaşı, fransız dilli sənədlər və bəzi rus qəzet yazıları da incələnməmişdir.

Sənədin fotofaksimilesi hazırlandıqdan sonra araşdırmamıza daha çox töhfə vermək üçün sənədlərin transkripsiyaları və Osmanlı türkcəsindən xülasələr də əlavə edilmişdir. Transkripsiya prosesində bəzi hallarda transkripsiya qaydaları sənədin orijinallığını saxlamaq şərtiylə əsnək tutulmuşdur. Məsələn, bugünkü türkcəyə əsaslanaraq, “olmuşdur yerinə “olmuşdur”, və ya “edilmişdir” kimi mənasını təhrif etməyəcək şəkildə təqdim olunur. Bundan əlavə, sənəddəki blank və tarixlər transkripsiyaya daxil edilməmişdir. Çünki blankda olan qurum adları və tarixi rəqəmlər fotofaksimile olunan sənədlərin xülasəsində verilmişdir. Xülasələrdəki bütün tarixlər sənəddəki hicri və rumi tarixlərinin miladi tarixlərə çevrilməsi ilə müəyyən edilmişdir.

Tariximizin az tədqiq edilən məsələlərindən birinin işıqlandırılmasına azacıq da olsa töhfə verməklə bərabər, bu tədqiqatı hazırlamağın ən çətin zamanlarda Qafqaz müsəlmanlarını unutmayan, Azərbaycan türkləri Bolşevik-Daşnak zülmü altında inləyərəkən Nuru Paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam Ordusunun formalaşdıraraq Gəncədən Bakıya çətin bir savaşa girib yüzlərlə şəhid verərək Azərbaycanı xilas edən, qardaşlıq dastanı yazan Osmanlı ruhu, şəhidlərimiz qarşısında bir vəfa borcu olaraq gördük.

Osmanlı Arxiv sənədlərinin təmin və təsnif müddətində dəstəyini əsirgəməyən Yunus Əmrə İnstitutuna, sənədlərin transkripsiyası müddətində önəmli töhfələrdə bulunan, çətin durumlarda müraciət etdiyim Osmanlı arxivi üzrə mütəxəssis Alim Baki Akkoça təşəkkür edirəm.

Birinci bölüm

OSMANLI TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

Bir neçə əsr boyunca Müsəlman Qərbində, xüsusilə də Şimali Afrika və Avropada ən böyük türk gücü Osmanlılar olmuşdur. Rəsmi mənbələrdə “Al-i Osman” olaraq qeyd edilən osmanlılar oğuzların qayı boyuna mənsub idilər. Osmanlı ailəsinin də içindən çıxdığı qayıların moğol istilasını ərəfəsində Orta Asiyadan Xorasana, oradan Azərbaycan və Şərqi Anadoluya köç etdikləri, sonra da Mərkəzi Anadoluya gəlib yerləşdikləri görüşü daha çox qəbul olunmaqdadır.²

Osmanlı bəyliyinə banisi Ərtöğrül bəy olsa da, bəyliyin tam olaraq qurucusu Osman bəy hesab edilir. Xüsusilə də 1302-ci ildə Bizans ordusunun məğlub edilməsindən sonra osmanlılar Bizansla Anadolu Səlcuqlu torpaqlarının sərhəd bölgələrində bir *uc* dövlətə çevrildi. Orxan bəyin dövründə ərazilərini genişləndirən osmanlılar eyni tarixdə Anadolu Səlcuqları dövlətinin süqutu ilə Elxanlı dövlətinin təsiri altına girsələr də, bölgədə yaranan siyasi boşluqdan istifadə edərək 1326-cı ildə Bursanı, 1331-ci ildə İzniki, 1337-ci ildə İzmiti və Qocaelini ələ keçirdilər. 1334-1345-ci illərdə osmanlılar Qarasıoğlu bəyliklərini ələ keçirib Qərbi Anadolu bölgəsinin ən böyük gücünə çevrildi.

Osmanlıların Mərmərə dənizinə çıxması və Gəlibolunu keçib Balkan ərazilərinə daxil olması ilə Bizansın ən böyük rəqibi halına gəldilər. 1371-ci ildə Çirmən qələbəsi ilə Makedoniyadakı serb kralıqları və bolqarlar osmanlıların təsiri altına düşdülər. 1389-cu ildə Kosovo döyüşü ilə Osmanlı dövləti Balkanlarda qalıcı bir gücə çevrildilər. Bu qələbədən sonra Şimali Serbiya yolunun açılması ilə osmanlıların Trakiya, Makedoniya, Albaniya və Şimali Bolqarıstanı ələ keçirmək üçün geniş imkanlar yarandı. Osmanlılar adına *istimalət* deyilən məskunlaşdırma siyasəti ilə moğollardan qaçıb Anadoluya gələn sayısız türk boylarını Balkanlara köç etdirib Avropadakı nüfuzunu artırmağa başladı.³

² Daha geniş məlumat üçün baxın: Prof.Dr. Fuad Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

³ Doğru Halime, “Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Fethih ve İskan Siyaseti”, Türkler, IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002

Osmanlılar inkişaflarının zirvəsində olduqları bir vaxtda 1402-ci ildə meydana gələn Ankara döyüşü ilə Əmir Teymur qarşısında ağır bir zərbə aldılar. Bu döyüşdə Osmanlı hökmdarı İldırım Bəyazid əsir düşdü və Osmanlı dövlətinin əraziləri onun varisləri arasında bölüşdürüldü. ⁴Adına *fətrət* deyilən bu bölünmə dövründən sonra II Muradın hakimiyyəti illərində (1421-1444, 1445-1451) birliyini təmin edən Osmanlılar arxa – arxaya Bizansla apardıqları mübarizələrdə bölgədəki üstünlüyü təkrar ələ keçirdilər. 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmed tərəfindən Konstantinopolin fəth edilməsi ilə Osmanlı bir imperiya dövlətinə çevrildi. Fateh Sultan Mehmet Trabzondakı Rum imperatorluğuna da 1461-ci ildə son verməsə ilə Osmanlı Balkanların və Anadolunun ən böyük siyasi-hərbi gücünə çevrildi.

Konstantinopolin fəthiylə Osmanlılar paytaxtlarını Ədirnədən buraya nəql etdilər və İstanbul bir müsəlman-türk şəhəri halına gəldi. Fateh xüsusilə də Konya bölgəsindən İstanbula çox sayda türk ailəsi nəql etdirərək şəhərdəki türk əhalinin sayını artırdı. İstanbulun fəthi münasibətilə Fateh “sultanul Əbül-fəth” adı ilə müsəlman mənbələrində xatırlanır. İstanbulun fəthi Şərqi Roma imperiyasının süqutu və Avropadakı siyasi-mədəni stuasiyanın tamamilə dəyişməsi mənasına gəlirdi.

Fatehin Anadoludakı hakimiyyət mübarizəsi üçün Ağqoyunlularla tutuşduğu 1473-ci ildə Otluqbeli döyüşündə qalib gəlməklə İslam dünyasının da ən böyük gücünə çevrildi. Trabzonun alınması Osmanlının Krımla əlaqələrini artırarkən, Otluqbeli döyüşü ilə Osmanlı Anadoludakı kiçik türk bəyliklərini bir-bir öz hakimiyyəti altına almağa başladı. Fatih Sultan Mehmet Osmanlı tarixinin ən böyük sultanı idi. O, Osmanlı dövləti üçün bir sıra islahatlar apardı. Qanunamələr hazırlatıb dövlətin hərbi, sosial, siyasi nizamını müəyyənləşdirdi. Fatih aldığı qərarlardan biri də hakimiyyətin davamlılığı üçün “qardaş qətli”ni uyğun görməsidir. Buna görə taxta oturan övladlardan biri öz qardaşlarını öldürmək haqqına sahib idi. Fatehə görə dünya imperatorluğu tək bir din və hökmdarla tək olmalıdır. Bu birliyi həyata keçirmək üçün isə İstanbuldan daha uyğun bir yer yoxdur.⁵

⁴ Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 2 cild, s.4- 68

⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 62

Fatihin 1481-ci ildə vəfatından sonra oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda bəzi taxt müharibələri gerçəkləşdi. Taxtı ələ keçirən II Bəyazid dövründə (1481-1512) Osmanlılar Anadoluda Səfəvilərlə üz-üzə gəldilər. Anadoluda Osmanlının oturaqlaşdırma siyasətindən narazı qalan çox sayda türk tayfası qızılbaş ideologiyasının təsiriylə Səfəviləri dəstəkləyirdilər. Səfəvilərlə Osmanlılar arasında başlayan bu ixtilaf 1514-cü ildə Sultan Səlim ilə Şah İsmail Çaldıran döyüşündə üzləşməsilə nəticələndi. Bu döyüş Osmanlıların qələbəsi və Diyarbəkər daxil Anadolunun tamamının Osmanlıların əlinə keçməsinə səbəb olsa da, iki türk dövləti arasındakı mübaribələr yüz il davam etdi. Həmin müharibələr Osmanlıların Avropadağı fəthlərinin də yaşılaşmasına səbəb oldu. Sultan Səlim 1517-ci ildə Məmlüklər dövlətinə də son qoyaraq Misir və Ərəbistan coğrafiyasını ələ keçirdi.

Sultan Səlimin 1520-ci ildə ölümündən sonra hakimiyyətə Sultan Süleyman çıxdı. Sultan Süleyman uzun hakimiyyəti dövründə (1520-1566) Osmanlı dünyanın super gücünə çevrildi. Qanunu hakimiyyətinin ilk dövrlərində Avropadakı gücləri nəzarət altına almağa çalışdı. Bu məqsədlə 1521-ci ildə Belqradı, 1522-ci ildə Rodosu ələ keçirdi. 1526-cı ildə Moxaç meydan müharibəsində Macar krallığını ağır zərbə vuraraq Mərkəzi Avropada hakim gücə çevrildi. 1529-cu ildə Vyananı mühasirəyə alan osmanlı orduları 1532-ci ildə Almaniya üzərinə də bir hərbi səfərini təşkil etdilər. 1538-ci ildə Boğan səfəri ilə Qaradənizin şimalındakı əraziləri Bəndər və Özü içinə alacaq şəkildə genişləndirən Sultan Süleyman Aralıq dənizindəki Avropa dövlətlərini təsirsiz hala gətirmək üçün hərəkətə keçdi. Bu məqsədlə Barbaros Xeyrəddin Paşanən əmrindəki Osmanlı donanması 1538-c ildə Prevəzə dəniz müharibəsiylə Qərbi Aralıq dənizində nəzarəti ələ keçirən osmanlılar Şimalı Afrikada bəylərbəyliyi təsis edərək 1541-ci ildə Cəzayirə də sahib oldular. Aralıq dənizində İspaniya krallığı ilə üstünlük mübarizəsi aparan osmanlılar 1543, 1552 və 1553-cü ildə Fransa ilə birlikdə hərəkət edərək Şimalı Afrikadakı ispan dayaqlarını yox etdi.⁶

Qanuni Sultan Süleyman Avropadakı fəaliyyətlərini tamamladıqdan sonra üzünü şərqə çevirmiş və Qızılbaş ölkəsinə bir neçə böyük hərbi səfər təşkil etmişdir. Bu səfərlərin birində Osmanlı ordusu İraqı da ələ keçirib 1555-ci ilin 29 may tarixində Səfəvi hökmdarı I Təhməsbə (1524-1576) sülh müqaviləsi bağladı. Bu müqavilə 1578-ci ilə

⁶ Halil İnalçık, yenə orada, s.132-138

qədər qüvvədə qalsa da, Səfəvilər ilə Osmanlılar arasında sərhədyani toqquşmalar heç bir zaman ləngiməmişdir.

Qanuni Sultan Süleyman dövrü Osmanlı tarixinin ən ehtişamlı dövrüdür. Özündən sonra varisləri bu ehtişamı davam etdirsələr də daha da inkişaf etdirə bilməmişlərdir. II Səlim (1566-1574), III Murad (1574-1595) və III Mehmed (1595-1603) dövrlərində Osmanlı ciddi böhranlarla sarsılmağa başladı. Xüsusilə də Osmanlının Anadoluda apardığı siyasət böyük narazılıqlara səbəb olduğundan adına *cəlalilər* deyilən xalq üsyanları ortaya çıxdı. Bu üsyanlar Sultan I Əhməd dövründə (1603-1617) pik nöqtəsinə yüksəldi. Xüsusilə də Tavlı Əhməd, Canpoladoğlu, Qələndəroğlu və Dəli Həsən başçılığında təşkilatlanan cəlali dəstələri Anadoluda böyük iğtişaşlara səbəb oldular. Cəlalili üsyanlarının qarşısı almaq məqsədilə sədrəzəm Quyucu Murad Paşa Anadoluya geniş miqyaslı bir hərbi səfər təşkil edərək çox sayda üsyançını qətl etmiş, hətta quyulara doldurmuşdu.

Sultan I Əhmədin vaxtında osmanlılar Avropada da düşmənlərinə qarşı güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldılar. Xüsusilə də 1606-cı ildə imzalanan Zitvatorok müqaviləsi ilə Avstrya krallığı hər il Osmanlıya ödədiyi 30 min qızıl məbləğində xəracdan azad oldu. Burada Anadoludakı üsyanların və Osmanlı hərbi gücünün zəifləməsinin də təsiri böyükdür. I Əhmədin ölümü Osmanlıda dərin böhranalara səbəb oldu. Ölkədə baş verən çevrilişlər, yeniçəri hərbi birliklərin azğınlaşması, xüsusilə də Osmanlı siyasi idarəsində I Əhmədin arvadı Köşəm Sultanın söz sahibi olması intiriqaları, iğtişaşları və hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da qızışdırdı. Bu prosesdə II Osman edam edildi və Osmanlı taxtına Dəli Mustafa adlı biri çıxarıldı. 1623-cü ildə hakimiyyətə gələn IV Murad dövründə Osmanlı öz gücünü nisbətən toplasa da, bu tarixdən sonra artıq Osmanlı sultanları hərbi səfərlərə çıxmamağa başladılar. Muradın aldığı tədbirlər və təşkil etdiyi səfərlər qalıcı təsir bağışalamdı. Xüsusilə də Osmanlı maliyyəsi ildən ilə zəifləməyə, dövlət gəlirləri azalmağa, bunun əksinə isə dövlətin ehtiyacları artmağa başladı. IV Mehmedin qırx ilə yaxın hakimiyyəti dövründə (1648-1687) Osmanlı bürokratiyasındakı çürümə, rüşvətخورluq və əyalət idarəçiliyindəki ozbaşnalıqlar artmağa başladı. 1699-cu ildə Müqəddəs Roma-German imperiyası və Müqəddəs ittifaqı təşkil edən Avstrya, Venetsia, Lehistanla imzalaanan Karlofça müqaviləsi Avropa-

nın nəzərində Osmanlının da tənəzzül etdiyinə işarə idi. Karlofça Rusiyanın da imperiya kimliyi ilə siyasi səhnəyə çıxması üçün vasilə oldu.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı daxilində vəziyyətdən çıxış üçün çarələr axtarılmğa başlandı. III Əhmədin hakimiyyəti dövründə (1703-1730) aparılan müharibələrin xalq üzərindəki ağırlığını və yaratdığı fəlakətləri qavrayan Bab-i Ali hökuməti sükunəti təmin edib, xalqın əhval ruhiyyəsini yüksəltmək üçün adına *Lalə dövrü* deyilən yüngül və meşşan həyatını təbliğ etməyə başladı. Bu məqsədlə paytaxt İstanbul küçələri lalələrlə bəzədildi və lalə baxçaları salındı. Bu dövr Osmanlı tarixində “zövq və səfa” dövrü hesab edilməkdədir. Xüsusilə də sədrəzəm Nevşəhərli Damad İbrahim Paşa dövründə dövlət siyasəti halına gətirilən *lalə* bir fəlakətlə nəticələndi. 1730-cu ildə Patrona Xəlil tərəfindən başlanılan üsyan sədrəzəm Nevşəhərli Damad İbrahimin edam edilməsi və sultan III Əhmədin taxtan salınıb yerinə I Mahmudun çıxarılması ilə nəticələndi. Hakimiyyəti şeyxülislam Feyzullah Əfəndinin təsiri altına keçən I Mahmud heç bir hərbi səfərdə yer almadığı halda “Qazi” ləqəbi alan sultan olmuşdur. Onun zamanında osmanlılar ilə Səfəvilər təkrar savaqlara başlamış (1730-1732, 1735-1736) ancaq bu müharibələrdə Nadir şah Əfşar osmanlı ordularını ağır məğlubiyyətə uğratmışdır. Bütövlükdə bu dövr ərzində osmanlıların əldə etdikləri ən mühim hərbi uğur 1711-ci ildə Prut səfəri ilə Rus çarı I Pyotrun mühasirəyə alınıb, rusların Qaradəniz və Azovdan çıxarılması ilə nəticələn sülh müqaviləsi idi. Lakin bu sülh osmanlıları razı salmamış və sədrəzəm Baltacı Mehmed Paşanın 1711-ci ildə edam olunmasına yol açmışdır.

Osmanlı dövləti türk tarixinin ən uzun ömürlü dövləti olmaqla yanaşı mövcud olduğu 1299-1923 illəri boyunca tək tip siyasi mexanizmə və hərbi-sosial formaya sahib olmamışdır. Bu mənada tarixçilər Osmanlı dövlətini əsasən quruluş., inkişaf , tənəzzül və müasirləşmə dövrləri olaraq dörd dövrə ayırırlar.⁷ Ancaq bütün bu dövrlərdə dəyişməyən hakim anlayış Osmanlı xanədanının dövlət üzərindəki yeri və Osmanlı padişahlarının müqəddəsliyidir. 1876-cı ildə qəbul edilən ilk Osmanlı konstitusiyasında belə Osmanlı padişahları üçün “zatihəzrəti şahənə müqəddəs və qeyri məsuldur” ifadəsi işlədilmişdir. Padişah idarə sistemində başında sədrəzəmlərin dayandığı divani-humayun

⁷ Suraiya Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, İstanbul 2001, s.9-10

mühüm rol oynayırdı. Padişah mütləq səlahiyyət sahibi olmadığı üçün dövlət idarəçiliyində hökumət prinsipləri (*bab-i ali*) hökm sürürdü. Sədrəzəm və vəzirlərə idari, hərbi və maliyyədə tanınan yüksək səlahiyyətlər səbəbindən Osmanlı dövləti biraz Abbasi xilafətini xatırlatırdı.

Osmanlı dövləti bir xilafət dövləti idi. Xilafət hüququnu osmanlılar 1517-ci ildə Mərcidabıq döyüşündən sonra Məmlüklər ölkəsinin tamamını ələ keçirmələri və Abbasi xəlifələrini İstanbula nəql etmələri sonrasındadır əldə etmişdilər. Ancaq Osmanlıların xəlifəlik statusunu hər hansı bir rəsmi mərasimlə ələ aldıqlarına dair indiyə qədər heç bir sənəd və məlumata rastlanılmamışdır. Buna baxmayaraq osmanlıların son yüzilliyində İstanbul xilafət mərkəzi hesab edilmiş və son dövr Osmanlı padişahları da xəlifə sayılmışdılar.

Osmanlıların hakimiyyət anlayışı *şəriət* adı verilən İslam hüququna və *örfi* deyilən Türk törə nizamına söykənirdi. ⁸Osmanlı padişahları 4 əsr Topqarı sarayında oturmuşdular. Topqarı sarayı əsasən Birun, Əndərün və Hərəm olmaqla üç hissədən ibarət idi. Xristian ailələrindən alınmış adına *devşirmə* deyilən uşaqlara türk-müsəlman həyat tərzini öyrədildikdən sonra Qalata sarayı, İbrahim Paşa sarayı, Ədirnə sarayı və İsgəndər Çələbi sarayı kimi əcəm ocaqları saray və qışlalalarında yüksək səviyyədə təhsil verilərək orduya və bürokratik sistemə cəlb edilirdilər. ⁹ Əndərundakı təhsil həyatı kiçik və böyük odalar (otaqlar), Doğançı koğuşu, Səfərli koğuşu, Kilər odası, Xəzinə odası və Xas oda olmaq üzrə yedi mərhələli idi. Burada təhsillərini başa vura bilməyənlər seçilib orduya cəlb edilirdilər. Köklü bir çalışma sistemi, təhsil disiplininə görə qurulmuş bu nizam Osmanlı dövlətinin bel stunu təşkil edirdi.

Osmanlı mərkəzi təşkilatı hökumət sistemi hesab olunurdu. Mərkəzi təşkilatın başında divani-humayun dayanırdı. Divan-humayunun başında baş vəzir hesab olunan sədrəzəm dayanırkən onun tərəfkarları vəzirlər, qazı-əsgərlər, dəftərdarlar və nişançılar təşkil edirdi. Osmanlı dövləti bir məmuriyyət dövləti idi. Dövlət özünün ehtiyac hiss etdiyi mütəxəssisləri təhsil yolu ilə yetişdirir və ehtiyac hiss etdiyi dövlət dairələrinə yerləşdirirdi. Bu mənada Osmanlı dövləti köklü bir

⁸ Daha geniş məlumat üçün baxın: Ömer Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Təşkilat ve Müesseselerinin Şer'i İliği Meselesi", İÜHF, C. XI, S. 3-4, İstanbul 1945

⁹ Genç M, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000, s.84

arxiv sisteminə sahib olmuşdur. Dövlətin hər sahəsində baş verənlər sistemli olaraq yazıya keçirilib müntəzəm olaraq mərkəzi hökumətə təqdim olunmuşdur. XVI əsrdə Osmanlıda ixtisaslı insan bolluğu yaşadığından yüksək təhsilli insanlar işsizlik problemi yaşayırdılar.

Osmanlı dövləti özünün güclü qaydaları, dövlət ərkanı, üsulları (protokol qaydaları), davranış və ədəb tərzini olan bir nizam-intizama sahib idi. Qanunnamələrdə divan üzvlərinin oturma tərzinə, məhkəmələrdə hakim və şikayətçilərin duruşuna qədər hər cür davranış qaydası müəyyənləşdirilmişdir. Mərkəzi təşkilatda sədrəzəm əsasən ölkə idarəsi və timar məsələləriylə məşğul olarkən, qazi-əsgər adlanan idarəçilər dini-şəri məsələlərə, dəftərdarlar isə maliyyə məsələlərinə baxırdılar. Bundan başqa Osmanlı da bəylərbəyliyi sistemi yerli idari mexanizmə nəzarət edirdi. Osmanlı vəzirləri əsasən elm adamlarından seçilirdi. XVII əsrin ikinci yarısına aid Osmanlı Təvkii qanunnaməsində baş vəzirin dövlət işləri qədər dini işlərə də nəzarət etdiyi qeyd edilir. Ancaq, Osmanlı dövlətində təməl dini məsələlər şeyxülisalmaların nəzarətində idi. Osmanlıda zəif xarakterli şeyxülislam olduđu kimi Feyzullah Əfəndi kimi dövlətdə mütləq söz sahibi olacaq gücə və qüdrətə sahib şeyxülislamlarda olmuşlardır. Azərbaycanın Qarabağ əsilli bir ailəsindən gələn Şeyxülislam Feyzullah əfəndi güclü bələğəti və təsiri ilə şahzadə Mustafanın xocası olmuş və onun padişah olması ilə bütün idarəni öz nəzarətinə keçirmişdir. Bu Osmanlı dövlətində bəzi narazılıqlara səbəb olmuş və nəticədə 1703-cü ildə Şeyxülislam Feyzullah Əfəndinin öldürülməsinə səbəb olmuşdur.

Osmanlı yerli idarəçili *taşra* adlanırdı. Osmanlı taşrası əsasən Anadolu, Rumeli, Ərəbistan və Şimali Afrikadakı ərazilərdən ibarət idi. Taşra nəzarət sistemində ən böyük ərazi *əyalət*, ondan sonra inzibati idarəçilikdə *sancaqlar*, *qəzalar*, *nahiyələr* yer alırdı.¹⁰ 1393-cü ildən etibarən Anadoluda əsasən mərkəz şəhərlər olmaq üzərə qurulan əyalət sistemi Fatih Sultan Mehmeddən etibarən sürətlənmiş, Qanuni Sultan Süleymanın hakimiyyətinin əvvəllərində 5 olan əyalət sayı, onun vəfatı sırasında 16-ya çıxmışdır. XVI əsrin axırlarında isə 32 əyalət mövcud idi. Hər əyalət sancaqlardan ibarət idi. Bəylərbəliklərinin oturduqları sancaqlar *paşa sancağı*, şahzadələrin oturduđu sancaqlar isə *şahzadə sancağı* adlanırdı.

¹⁰ Halaçoğlu Y. Osmanlı Devlet Teşkilatı , Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c.11

Osmanlı Rumeli və Anadolunu timarlı əyalətləri olaraq təşkilatlandırmışdı. Ərəbistan və Şimali Afrika torpaqları isə *salyanəli* olaraq təşkilatlanmış, Krım xanlıq, müqəddəs şəhərlər Məkkə və Mədinənin olduğu yerlər Hərəmeyn şərifliyi, Əflak Boğdan voyvodalıq, bəzi kürd əşirətləri isə hakimlik nizamına görə əyalət idarə haqqına sahib idilər.

XVI əsrdə Osmanlı əhalisi, xüsusilə də Anadoluda yaşayanların sayı sürətlə artmışdır. Əhali çoxluğu iş və keçim təminatını çətinləşdirdiyindən, Anadoluda bir çox sosial problemlərin yaranmasına yol açmışdır. Bu dövrdə çox sayda gənc təhsil almağa çalışmış və bu dəfə də təhsilli işsizlər ortaya çıxmışdır. Bu bəzi təhsilli gənclərin təşkilatlanmasına, hətta *softa* adı ilə quldur dəstələri yaratmasına səbəb olmuşdur.

Osmanlı öz dövrünün ən güclü hərbi təşkilat sisteminə malik dövləti idi. Osmanlılarda ilk nizami hərbi dəstələr hələ Orxan dövründən etibarən yaradılmağa başlandı. Piyada və müsəlləm (atlı) olaraq iki qrupta toplanan ordu min nəfərlik dəstələrə ayrılırdı. Sonrakı dövrdə Osmanlı müharibələrdə əsir düşənlərin hərbi məqsədlərlə istifadə etməyə başladı. I Murad dövründə adına *pəncik qanunu* deyilən bir fərman çıxarıldı. Buna görə, müharibə əsirlərinin beşdə biri vergi müqabilində yeniçəri olmaq haqqı əldə etdilər. Bunun üçün əsirlər əvvəlcə Anadolu ailələrinin xidmətinə verilir, burada türk dili və islam əxlaqı öyrənir, daha sonra orduya cəlb edilirdilər. Ancaq, Osmanlı fəthlərinin genişləməsi və idarə edilən xirsitan ərazilərinin çoxluğu səbəbindən bu dəfə dövlət az yaşlı xristian uşaqları öz nəzarətinə götürüb onlara təhsil verərək *yeniçəri* etməyə başladı.

Onlar adına əcəm ocağı deyilən yerlərdə yetişdirilirdi. Daha sonra *qapıqulu*, *qul qardaşı*, *ağa çırağı* adıyla fərqli kimlikdən insanların da ocağa cəlb edilməsiylə ocaq nizamı pozulmağa başladı. Qapıqulu ocağının ən böyüyü və etibarlısı yeniçəri ocağı idi. Yeniçərilər türk ruhunda yetişdirilirdilər və onlar Bektəşi təriqətinə bağlı idilər. Yeniçərilər piyada, sekbən və ağa bölüyü olaraq ayrılırdı. II Bəyazid dövründə yeniçəri ocağı artıq 196 bölüyə ayrılırdı. Ocağın başında yeniçəri ağası dayanırdı. Onun altında sekanbaşı (muhafizəçibaşı), qul kətxudası (kahyalar), zağarcıbaşı (ov mərasimlərini təşkil edənlər),

saksoncubaşı (ov üçün it yetişdirənlər), durnacıbaşı (ovçu quşları yetişdirənlər), hasəki ağalar (padişahın dəniz səfərini təşkil edənlər) və baş çavuşlar yer alırdı.

Osmanlı hərbi gücünü odlu silahlar təşkil edirdi. Fatih Sultan Mehmed dövründə Topçu ocağı təşkil edilmişdir. Osmanlı topları öz dövrünün ən məşhur topları idi. İstanbulun alınmasında tökülən Şahi topu gurultusuyla bütün şəhəri lərzəyə gətirmişdir. Toplar İstanbulun Topxana deyilən yerdə yerləşən emalatxanalarda tökülürdü.

Ancaq əsgər sayı baxımından Osmanlının ən böyük gücünü timarlı sipahilər təşkil edirdilər. Onlar əyalət əsgərləri idi. Torpaqlı süvarilər də adlanan bu əsgərlərin başlıca xüsusiyyəti müharibə olmadığı zamanlarda əkinçiliklə məşğul olmalarıdır. XVIII əsrdə alınan hərbi məğlubiyyətlərlə Osmanlı ordusunun muasir ehtiyaclara görə islahı fikirləri ortaya atılmış, ancaq bu proses 1828-ci ildə Yeniçəri ocağının ləğvinə qədər tam gerçəkləşməmişdir. Osmanlı hərbi gücündə dönmədə xüsusi rol oynayırdı. Osmanlı ən böyük dəniz hərbi gücünə sahib türk dövləti olmuşdur. Osmanlıda dəniz hərbi qüvvətləri XIV əsrin əvvəllərində təşkilatlanmağa başlamış XVI əsrdə zirvəsinə çıxmışdır. Bu məqsədlə Osmanlılar Ədincik, Gəmilik, Qaramürsəl və İzmitdə gəmiqayırma emalatxanaları təsis etdirmiş və öznün donanmasını hazırlamağa başlamışdır. Osmanlı bəhriyyəsi (dənizçiləri) Aralıq, Qızıl dəniz və Hind okeanında hərəkət edirdilər. Aralıq dənizindəki pratların da Osmanlı dənizçi birliklərinə cəlb edilməsi ilə Osmanlı Aralıq dənizində bir müddət hakim güc olmuşdur.

Osmanlı dövləti türk dövlətləri içində ən güclü ədalət və hüquq sisteminə sahib dövlətlərdən hesab olunur. Şübhəsiz bütün dövrlərdə olduğu kimi Osmanlı hüquq nizamında da problemlər və ədalətsizliklər olsa da, sistem olaraq Osmanlı hüquqi təməllər üzərinə oturtulmuşdur. Osmanlı Əməvi-Abbasi xilafətlərində təkmilləşmiş bir islami fiqh anlayışı ilə türk dövlətlərinin törə hüququnu sintez edərək dövlətçi bir hüquqi nizam yaradmışdı. İslam hüququna şəriət hüququ deyilərkən, Osmanlı fiqhçiləri əsasən *şərhi* (təfsirçi) səviyyəsindən irəli getməmişlərdir. İslam hüququnda Osmanlılar əsasən sünni dörd məzhəbin (hənəfi, şafei, hənəbəli və maliki) fiqhi əsaslarına bağlı idilər. Padişah qanunları ilə formalaşan hüquq isə *örfi* adlanırdı. Zamanla örfi hüquq ilə şəri hüquq o qədər içi-icə keçmişdi ki, Osmanlı hüquq

sistemi zənginləşmişdi. Padişah qanunlar sadəcə siyasi deyil, ailə daxil bütün sosial-iqtisadi həyatla da yaxından əlaqədar idi. Bu mənada Osmanlıda *orfi cəzalar*, *miri ərazilər* (ərəzi hüququ), *təkalifi-örfiyyə* (maliyyə hüququ) örfi təməllər üzərinə formalaşmışdır.

Osmanlılar hüquqi sistemdə əvvəllər daha yumşaq ikən, Səfəvilərin ortaya çıxmasından sonra qatılaşan bir sünni hüquq nizamı mənimlədilər. Osmanlı sözlü və yazılı olaraq davaların qeydə alındığı bir məhkəmə nizamına sahibdi. Məhkəmədə qərarları qazılar verirdilər. Ancaq Osmanlıda məhkəmə işləri o qədər asan deyildir. 15 il uzanan məhkəmə prosesləri də mövcud idi. Belə məhkəmə işləri əsasən ailə, ərazi, mülkiyyət məsələlərini ehtiva edirdi.

Osmanlı dövlətinin başlıca maliyyə gəlirləri mərkəz maliyyəsi, dirliklər, vəqflər tərəfindən tənzimləndirdi. Mərkəz maliyyəsinə xəzinə və ya *xəzinə-yi amirə* nəzarət edirdi. Dövlət əldə edilən gəlirlərinin əsasən 51 faizini mərkəzi xəzinə, 37 faizini dirliklər və 12 faizini isə əvkaf və əmlaka görə bölüşdürürdü. Osmanlı xəzinəsinin XVII əsrdən etibarən maliyyə gəlirləri azalmağa başlamışdır. Buna görə XVI əsrdə dövlət gəlirləri 72 faiz təmin edilərkən, XVII əsrdə bu nisbət 33-ə qədər düşmüşdü.

Osmanlı vergiləri müsəlman və qeyri-müsəlmanlara görə ayrılırdı. Sayı müəyyən olunan vergilər kateqoriyasına zəkat, zəkati-sevaim (heyvanlardan alınan zəkat), özür (məhsuldan), rikaz (mədən və dəfinədən), zəkati-aşir (gömrük vergisi), cizyə və xərac (müsəlman olmayanlardan) daxil idi. Bunun xaricində Osmanlı əhalisindən fərqli xidmətlər və məsələklərə görə *ağnam* (kiçikbaş heyvandan alınan vergi), avariz (bədən vergisi, fəvqəladə vəziyyətlərdə toplanırdı), ayni (pul şəklində toplanmayan vergi), bac (mal vergisi), bennak (torpaq sahibi kişilərin övladlarını evləndirdikləri zaman verdikləri vergi), ənzali (hərbi səfərlərdə əsgərin qalacaq yerini təmin etmək üçün alınan vergi), ispənç (əkinçi xristianlardan), peşkəş (hədiyyə), salyanə (Osmanlının Ərəbistan və Şimali Afrikadan illik olaraq topladığı vergi), təhrir (qeydə alma) vergiləri də toplanılırdı.

Osmanlı iqtisadiyyatı əsasən üç prinsip əsasında təşkilatlandırılmışdır:

- provizyonizm: bir növ ehtiyac üzərinə qurulmuş iqtisadi fəaliyyət olub, buna görə iqtisadi fəaliyyətin məqsədi ölkə daxilində mal və xidmətin bəzə, keyfiyyətli və ucuz olmasına çalışılırdı;

- fiskalizm: xəzinəyə aid qazancları mümkün olduğu qədər yüksək səviyyəyə çıxartmaq;
- ənənəvi: iqtisadiyatda sabitliyin təmini üçün dəyişməyə qarşı olan baxış.

Dövlətin istehsalat faktorları olaraq torpaq, əmək, sərmayə üzərində tam nəzarətinin olduğu Osmanlıda qiymətlər, rant, faiz, pul və kar bir başa hökumət tərəfindən tənzimlənirdi. Osmanlı dövləti formalaşdırdığı iqtisadi sistem gərəyi daxili bazarda malın bol olmasını təmin etmək üçün xarici ölkələrin tacirlərinə imtiyazlar verirdi. Kaputulasiya adlanan bu sistem Osmanlı iqtisadi nəzarət sistemini zəiflədiyi dövrlərdə dövlət üçün problemə çevrilmişdir.

Osmanlı cəmiyyəti *arkani-ərbaa* deyilən sinif mənsubiyyətinə görə şəkillənmişdir. Əsgər, üləma, əsnaf (tacir) və rəiyyət üzərinə qurulan bu sinifi cəmiyyət əsasən təbiətin dörd ünsürü (od, su, hava, torpaq) təməl alınaraq formalaşdırılmışdır. Buna baxmayaraq Osmanlı cəmiyyəti fikri, milli, dini, məzhəbi, əxlaqi baxımdan son dərəcə rəngli və fərqli idi. Məzhəb, təriqət mənsublarının öz həyat anlayışları olduğu kimi, qeyri-müslümlərin də özlərinə məxsus sosial-ictimai münasibətlər sistemi mövcut olmuşdur.

Osmanlı əhalisinin böyük bir hissəsi əsasən müsəlman idi. Ancaq quruluş dövründə Osmanlı dini həyatında sufi islam düşüncəsi daha güclü ikən, XVI əsrdən etibarən Osmanlıda mərkəzi hakimiyyətin də təsiriylə məzhəbi islami anlayışlar daha təsirli olmağa başladılar. Osmanlının zəngin bir təsəvvüf tarixi kimliyi vardır. Quruluş dövrlərində İbni-Ərəbi, Sədrəddin Konəvi, Fəxərrədin İraqi, Müəyyədidin Cəndi, Cəlaləddin Rumi, Əvhədəddin Kirmani, Nəcməddin Dayə, Hacı Bektaşlı Vəli, Yunis Əmrə kimi sufilərin təsirli olduğu Anadoluda bektəşilik, mövləvilik, bayramilik, rifailik, zeynilik, xəlvətilik, nəqşibəndilik, kadirilik, sadiyyə, bədəviyyə, qarkınılıq, heydərilik, qızılbaşlıq (ələvilik) kimi güvlü təriqətlər mövcud idilər.

Təsəvvüfi mənada olduğu qədər elmi və mədəni baxımından da Osmanlıda zəngin bir kulturoloji fəaliyyət vardı. Osmanlılar zəngin Anadolu Səlcuqlu mirasını üzərində ortaya çıxdığından, moğol istilasını ilə bu mədəni münasibətlər tərzini daha da dərinləşdirdi. Belə ki, moğol istilasından qaçan minlərlə din, elm, fikir adamı da osmanlıların yaşadıkları torpaqlara gəlib yerləşdilər. Bu mənada Osmanlı özündən əvvəlki Səlcuqlu-Atabəylər dövrünün bütün qaymağını toplamış oldu.

Buraya Elxanlı və Ağqoyunlu dövrünü elm və sənət adamlarının köçü də əlavə olununca Osmanlı mədəni münasibətlər baxımından dolu və keşməkeşli bir tarix yaşamışdır.

Osmanlı coğrafiyasında astronomik fəaliyyətlər böyük nisbətə Elxanlı, xüsusilə də Marağa, Təbriz və Sultaniyyə rəsətxanalarının kölgəsində və davamında inkişaf etməyə başladı. Molla Fənarinin tələbələrindən olan Qadızadə Rumi Səmərqənddə riyaziyyat-astronomiya sahəsində yetişmiş böyük alimlərdən olduğu halda Osmanlı ölkəsinə gələrək fəaliyyətlərini burada davam etdirməyə başladı. Onun ətrafında qısa vaxtda Fətullah Şirvani, Əli Quşçu və Bircerdi kimi alimlər və tələbələr toplandılar. Onlara daha sonra Səfəvi ölkəsindən qaçan Müslihiddin Lari də qoşuldu. Buraya Osmanlıların Misri ələ keçirdikdən sonra Məmlüklü coğrafiyasının alimlərinin də köçü əlavə olununca Ədirnə, Bursa, İstanbulda böyük bir alimlər heyəti formalaşmağa başladı.

Tədqiqatçılar Osmanlıda elmi fəaliyyətləri əsasən üç dövrə ayırırlar:

1. Münəccimbaşı dədə Əfəndinin 1702-ci ildə vəfatına qədər olan dövr
2. 1702-ci ildən təhsil qurumlarının qurulduğu 1773-cü ilə qədər olan böhran illəri
3. 1773-cü ildən 1923-cü ilə qədər klasik elmi əsasların tərk edilməyə başladığı müasirləşmə dövrü.

İlk dövrdə Osmanlıdakı elmi araşdırmalar əsasən klasik İslami araşdırmaların nəzəri baxışına uyğun aparılmışdır. Bu dövrdə metafizika, fəlsəfə və məntiq sahəsində ərsəyə gətirilən əsərlər böyük nisbətdə əvvəlki dövrlərin alimlərinin əsərlərinə şərhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. Burada İbn Sinacı meşşan ilahiyat fikri ilə işraki bəziş və təsəvvüfi anlayışlar dha çox təsirli olmuşdur. Bu baxış əsasən Allah-Aləm-İnsan prizmasında varlıq və həqiqət məsələlərini təhlil edərkən, XVI əsrdən etibarən hakim dini-siyasi mövqeyə bağlı olaraq Osmanlı fəlsəfi düşüncəsində sərbəstlik azalmışdır. Bunu Səlcuqlu dövrünün fəlsəfi mübahisələrinin davamı olaraq Seyid Şərif əl-Cürcaninin qələmə aldığı “Şərhil-məvakif fil elm əl-kəlam” əsərinin məzmunundan da anlamaq mümkündür.

Riyaziyyat sahəsində Davudi Qayserinin “İthaf üs-Süleymani fi əhdil-Orxani” əsəri, Aydınlı Hacı Paşanın çalışmaları, Əli ibn Hibə-

tullahın “Xülasətül-minhac fi ilmil-hisab” əlyazması bu dövrün mühim əsərləri idi. 1480-1600-cü illər arasında Matrakçı Nasuh, Əli ibn Vəli ibn həməzə əl-Cəzairi əl-Məğribi, Əğinli Numan Əfəndi, Hüseyn Rıfki Tamani, Kuyucaklızadə Mehmed Atıf Əfəndi və Əhməd Tövhid Əfəndi yetişmiş mühim riyaziyyat alimləri idilər. Astronomiya sahəsində Əhmədi Dai (1421-ci ildə vəfat edib), Əbdülvacid ibn Məhəmməd (1435-ci ildə vəfat edib), Əli Quşçu, Fəxrizadə əl-Mevsilinin adlarını qeyd etmək lazımdır. Əxlaqi elimlərdə Osmanlı alimləri əsasən Nəs-rəddin tusi ilə fəxrəddin ər-Razinin izindən hərəkət etmişdilər.

Osmanlı ədəbiyyatı da əsasən kalsik üslubunu qorumuşdur. Bu dövrün şair və ədibləri əsasən türk dilinə əsərlərini qələmə alıblar. Osmanlı dövründə yetişən şairə və ədiblərin say-hesabı yoxdur. Ən mühimləri Bakı (1526-1600), Xəyalı (1500-1557), Nədim (1680-1730), Nəfi (1572-1635), Nərgisi (1592-1635), Nəşəti (1623-1674), Seyyid Vəhbi (1674-1736), Sünbülzadə Vəhbi (1718-1809), Şeyx Qalib (1757-1799), Zəkəriyazadə Yəhya (1553-1644) türkcə ərsəyə gətirdikləri divanları ilə məşhurdular. Ayrıca Osmanlılar dövründə Ani xatun (1710-cü ildə vəfat edib), Hubbi (1590-cı ildə vəfat edib), Məkbülə (1850-1898), Umixanə (1794-1870), Zübeydə Gıtnat (1725-1780) kimi qadın şairə də yetişmişdir.

Osmanlı dövrünün şah əsərləri memarlıq abidələridir. Osmanlı memarlığı əsasən

- İlk dövr memarlıq əsərləri də adlandırılan Bursa memarlıq mərkəbi (1299-1501)
- Kalsik dövr memarlığı (1501-1703)
- Lalə dövrü memarlığı (1703-1757)
- Barok memarlığı (1757-1808)
- Ampir üslubu memarlığı (1808-1876)
- Tənzimat dövrü memarlığı (1876-1922) – olaraq altı dövrə ayrılmaqdadır.

İlk dövr memarlıq abidələri arasında İznik, Bursa, Ədirnə şəhərlərində yer alan Osmanlı dini və saray əsərləri yer alır. Bursa memarlıq məktəbi də adlandırılan bu dövrün Osmanlı memarlığı əsasən Səlcuqlu və Bizans memarlığının təsirlənməsindən formalaşmışdır. Hacı Özbək məscidi, Çinili köşk və Topqarı sarayı dövrün ən mühim memarlıq nümunələridir.

İkinci dövr memarlıq əsərləri arasında Sultan Əhməd camii, Bəyazid Camii, Üç ərəfəli camii, Səlmiiyyə camii, Yeni Camii, Şəhzadə camii və Banyabaşı camii üslubu, incəlikləri və görkəmi ilə xüsusilə seçilir.

Osmanlı memarlığından bəhs edilərkən Memar Sinanı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. 1488-1588-ci illər arasında yaşadığı qeyd edilən bu memarlıq dühasının böyük və kiçik yüzlərlə əsərə imza atdığı bildirilir. Onun başlıca əsərləri arasında Səlmiiyyə, Süleymaniyyə, Mihriman sultan, Şahzadə, Haseki Xürrəm camii, Mağlova kəməri, Sokullu Mehmed Paşa körpüsü memarlıq inciləridir. Mənbələr içində kitabxana, imarət, məscid, şəfaxana, hamam, karvansarayların yer aldığı 31 külliyyənin onun rəhbərliyində ərsəyə gəldiyini xəbər verirlər. Bu külliyyələr arasında Çoban Mustafa Paşa (1523-cü il), Haseki Xürrəm Sultan (1538-ci il), dörd ədəd Sokkulu Mehmed Paşa (1568, 1570, 1571, 1577-ci illərdə), Atık Validə Nurbanu Sultan (1579) külliyyələri xüsusi əhəmiyyətə sahibdir.

Osmanlı memarlığı əsasən böyük, xarici görünüşü cəlbedici, daxili görünüşü isə sadə olması baxımından yadda qalır.

İkinci bölüm

OSMANLI XARİCİYYƏ TƏŞKİLATININ TƏŞƏKKÜL PROSESİ

Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdakı diplomatik missiyası, fəaliyyəti, XIX - XX əsrlərdə regiona dair baxış və planları tariximizin ən az araşdırılan və bir o qədər də bilinməyən mövzularındandır. Xüsusilə Osmanlının hərbi gücünün zəifləməsi, ölkə sərhədlərində artan Rusiya təhlükəsi, Rusiyanın Osmanlı təbəəsi olan xristian xalqlarını üsyana həvəsləndirmək siyasəti, Çar rejiminin separatçı erməni komitə və cəmiyyətlərini silahlandırması ilə gələn məğlubiyyətlər, Qafqazda türk-müsəlman əhali ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin zərurəti ticari-diplomatik nümayəndəliklər açmaqla Dövlətli-Aliyyəni bölgədəki fəaliyyətini sistemləşdirməyə sövq etmişdir.

Sultan II Əbdülhəmidin İslam Birliyi ideyası və onun xarici ölkələrdə kəşfiyyatı gücləndirmək siyasəti çərçivəsində xüsusilə siyasi, stratejik və ticarət baxımından önə çıxan şəhərlərdə əvvəlcə səfirliklər, daha sonra isə şəhbəndər (konsul) büroları açıldı. Osmanlı dövlət arxivlərində Cənubi Qafqaza aid sənədlərin əksəriyyəti Tiflis, Bakı, Rəvan, Batumi, Qars, Poti kimi şəhərlərdə açılmış Baş Şəhbəndərliklər və ya Peterburqdakı səfirlik vasitəsilə, yaxud da birbaşa İstanbula göndərilən sənəd və məlumatlardan ibarətdir. Şəhbəndərlik (konsulluq) təsisatının yaranması, nizamnaməsi, yaranma məqsədi, vəzifə və məsuliyyətləri, Cənubi Qafqaz coğrafiyalarında yaradılma prosesi üzərində dayanmazdan öncə Osmanlı dövlətinin Xariciyyə Nəzarəti, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya, Amerika kimi ölkələrlə diplomatik münasibətlərinin tarixi və kəşfiyyat fəaliyyətləri haqqında məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Müxtəlif ölkələrlə, xüsusilə Avropa dövlətləri ilə diplomatik-ticarət əlaqələri, kəşfiyyat toplama fəaliyyətləri davam etdirilsə də, Osmanlı imperatorluğunun yaranmasından XVII əsrin sonuna qədər müasirlik baxımından Osmanlının Xariciyyə təşkilatının mövcudluğundan danışmaq mümkün deyil. Klassik dövr Osmanlı diplomatiyasında hərbi və ticarət məqsədləri istiqamətində formalaşan, türk adət-ənənələri və İslam hüququ əsasında inkişaf etdirilən və içərisində "Darül-hərb" və ya "Darül-İslam" anlayışlarının yer aldığı bir paradiqma dövlət mexanizması, ağlının mərkəzinə yerləşmişdir. Bu anlayış Osmanlı imperatorluğunun xristian Avropa torpaqlarına doğru genişlənməsində təsirli oldu. Diplomatik kəşfiyyat fəaliyyətləri Bizansla müharibələrdə və ilk dövrdə yaranan əlaqələrdə davamlı istifadə olunan bir vasitə olmasa da, işğalları genişləndirmək, dövlətin təhlükəsizliyini təhdid edən ünsür və vəziyyətləri aradan qaldırmaq üçün bu addım fəal şəkildə istifadə olunurdu (Cem Sultan hadisəsində olduğu kimi). Evlilik yolu ilə diplomatik əlaqələrin qurulması da Osmanlı sülaləsinin xarici əlaqələrin yaradılmasında istifadə etdiyi üsullardan biri idi. Osmanlı dövləti ordusunun mühasirə altına aldığı bölgələrin qan tökülməsinə yol vermədən ələ keçirilməsi, xəbərdarlıq və tələblərin məktublarla bildirilməsi, sülh, atəşkəs və ticarət müqavilələrinin imzalanması kimi məsələlərdə diplomatik imkanlardan səmərəli istifadə edirdi. Osmanlı imperatorluğunun qüdrətinin ən güclü dövrlərində kilsələr vasitəsilə məzhəb tarazlığı quruldu, bəzi ölkələrə iqtisadi kapitulyasiyalar verildi və xristian xalqlarını öz təsir dairələrində saxlamaq üçün İstanbulda daimi nümayəndəliklər açmaq hüququ verildi.

Osmanlı imperatorluğunda Xariciyyə təşkilatı həm Divani-Hümayun üzvlərinə, həm də nişançıya bağlı olan rəisül-küttablıq dəf-tərxanası vasitəsilə formalaşmağa başladı. Qanuni Sultan Süleymanın hakimiyyətinə qədər nişançılar Divani-Hümayun üzvlərindən biri idi,

lakin onun dövründən etibarən Baş İdarə, daha sonra isə Xariciyyə qurumu kimi formalaşmağa başlamışdır.¹² “Katib” (“yazan”) sözcüyü və onun cəm forması olan “küttab” “kətəbə” (yazmaq) felinin ismi-failidir.¹³ Əslində kargüzarlıq təşkilatı Hz. Peyğəmbər dövründən vəhy katiblərinin təyin edilməsi ilə formalaşmış və əksər Türk-İslam dövlətlərində daxili və xarici yazışmaları həyata keçirən İnşa Divanı və Tuğra Divanı kimi qurumlar vasitəsilə davam etmişdir.

Məlumdur ki, Abbasi xəlifələri, Məmlük hökmdarları öz vəzirlərinə belə bilgi vermədikləri məxfi mövzulardakı məktubları “gizli katib” adlandırdıqları məmurlara diktə edirdilər. Məmlüklər arasında məxfi məmurlar mülki bürokratiyanın ən mühüm və strateji idarə edənlərindən biri idilər.¹⁴ Osmanlıda “Əndərun Oda”larının ən önəmlisi olan “Xas Oda”nın başçıları arasından seçilən, “katibi-sirri-Sultan”, “katibi-əsrar” kimi adlarla tanınan sirr katibləri sultanların bir növ şəxsi katibi kimi onların gündəlik işlərini izləyir, gizli yazışmalarını həyata keçirirdi. “Ruznamə”, “vəqayi-namə”, “vəqayi-yövmiyyə”, “zəbti-vəqayi-yövmiyyəyi-həzrəti-cənabi-şəhriyar”, “məzbatayi-yövmiyyə”, “təsvivi-vukua” kimi tanınan bu sirr gündəliklərini həmin katiblər yazmışdılar.¹⁵

Katiblərin bu yazılarının əksəriyyəti Sultanlara aid qeyri-rəsmi qeydlərindən ibarət olsa da, bu yazılar da arxiv sənədləri hesab olunur.¹⁶ Eyni zamanda, katiblər Sultanlardan aldıkları göstərişlərlə fəthlər və səfərlər haqqında ayrı-ayrılıqda tarixi əsərlər yazırdılar. Yavuz Sultan Səlimin sirr katibi Mehmed Çələbi, II Mustafanın sirr katibi Nədim Ağa və IV Mehmedin sirr katibi Nişançı Əbdi Paşanın qeydləri buna örnək olaraq göstərilə bilər. Sirr katiblərinin qeydlərindən sarayın

¹² Salname-i Nezaret-i Hariciye 1885 (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), 1 c, İstanbul, 2003, s.136

¹³ Feldən düzəlmiş isimdir.

¹⁴ Daha geniş bilgi üçün baxın. Fatih Yahya Ayaz, İslam Ansiklopedisi, Sırr Kâtibi maddesi

¹⁵ Fikret Sarıcaoğlu, Rûznâme, DİA, 35, s.278

¹⁶ Yənə orada

bilinməyən və dərin gündəmini anlamaq, gizli görüşlərdən, səfərlərdən, daxili və xarici siyasi proseslərdən tutmuş təyinatlara qədər dövlət fəaliyyətinin pərdəarxası hadisələrini izləmək mümkündür. Bu qeydlərdə Sultanların xarakterik xüsusiyyətlərindən tutmuş zövq və verdişlərinə qədər bir çox mövzuda önəmli bilgiler yer almaqdadır. Əndərün məktəbində böyüyən “Xas Oda”ın gizli sahibləri Osmanlı Xariciyyəsi və kəşfiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynadılar.

Qanuni Sultan Süleyman dövrünün ilk rəisül-küttabı Cəlalzadə Mustafa Paşa idi ki, o da “Dərəcətül-məmalik fit-təbəqətül-məsəlik” adlı əsərini yazmışdı. O, Bağdad və Ziqetvar fəthlərində iştirak etdiyinə görə üç yüz min axça ilə mükafatlandırılmışdır. 1567-ci ildə vəfat edən Mustafa Paşa İstanbulda Nişançılar Məscidi-Şərif bölgəsində dəfn edilib. Qanuni dövründə Heydər Əfəndi, Mehmed bəy və məşhur “Nişançı Tarixi” məcmuəsinin müəllifi Merzifonlu Mehmet Çələbi də rəisül-küttab vəzifəsini yerinə yetirmişdir.¹⁷

II Mahmud 1836-cı il martın 11-də xarici siyasəti daha sistemli etmək məqsədi ilə verdiyi fərmanla rəisül-küttabı Ümur-u-Xariciyyə Nəzarətinə çevirdi. İlk Xariciyyə naziri, əvvəllər rəisül-küttab vəzifəsində çalışmış Mehmed Akif Paşa oldu.¹⁸ Sarayda xarici yazışmaları gerçəkləşdirən və müqavilələri hazırlayan katiblər, tərcümə və məxfi sənədlərin hazırlandığı “Mühimmə Oda”sı Xariciyyə Nazirliyinin nəzarətinə verildi.

XVIII əsrdən etibarən böyük dövlətlərin xarici coğrafiyalarda məqsədlərinə çatmaq üçün paralel olaraq hərbi, diplomatik-kəşfiyyat və ticarət adamlarının gücündən istifadə edərək təsirlərini genişləndirməyə başladıklarını müşahidə edirik.

Avropa dövlətləri daimi nümayəndəliklər yaratmaq üçün fəaliyyətə XV-XVI əsrlərdən başlamışdılar. Akdes Nimet Kuratın “Başlangıçdan 1917-ci ilə qədər Rusiya tarixi” kitabında verdiyi məlumata

¹⁷ Salname..., s.137

¹⁸ Salname..., s.153.

görə, Osmanlı İmperiyası ilə Çar Rusiyası arasında ilk siyasi-diplomatik əlaqələr Krım xanları Gəraylar vasitəsi ilə başlanmışdır. Bu əlaqələr Rus tacirlərinin Sultan II Bəyazid dövründə Qara dəniz ticarət limanlarında qarşılaşdıqları problemlərin həlli ilə bağlı yaranmışdı.¹⁹ Kefe və Azak kimi limanlarda alış-veriş etmək, İstanbulla ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək, Noqay və Qızıl Orda hücumlarına qarşı dəniz yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ruslar üçün çox vacib məsələ idi. Bunu ancaq Osmanlı imperiyası təmin edə bilirdi. Rusiyanı Osmanlı imperiyası ilə yaxşı münasibət qurmağa məcbur edən digər amil Krım xanlığıyla münasibətlər və bu xanlığın Osmanlının hakimiyyət sferasında yer alması idi. Dövlət- i Aliyə də Polşa və Litva kimi Qərbdə qurulan anti-Osmanlı ittifaqlarında yer almaq həvəsində olan dövlətlərə qarşı rus çarizmi ilə siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək marağında idi. III İvan Krım xanı Mengli Gəraya ünvanladığı məktubunda “Əgər mənim dostum və qardaşım Mengli Gəray Sultanla dostluq münasibətindədirsə, mən də qardaşım kimi Sultanla da eyni münasibəti saxlamaq istəyirəm” – yazırdı. Mengli Gəray da Sultanın adından III İvana göndərdiyi və özünü bu əlaqələrin mərkəzinə qoyan məktubunda - “Əgər Gəraylar Moskva knyazları ilə dostluq münasibətlərinin tərəfdarıdırlarsa, mən də eyni dostluğun davam etdirilməsinin tərəfdarıyam” - cavabını vermişdi. Beləliklə Krım xanlarının aktiv iştirakıyla bu diplomatik münasibətlər güclənmişdi. 1493-cü ildə Osmanlı imperiyası Rusiyaya ilk səfirini göndərmək qərarına gəldi, lakin səfirlik heyəti Kiyevdə Litva knyazı Aleksandrın maneəsi ilə qarşılaşaraq geri qayıtmalı oldu. 1496-cı ildə III İvan diplomatik təfərrüatlardan çox da xəbəri olmayan təcrübəsiz Mixayil Andreyeviç Pleşçeyevi İstanbulla ilk səfir göndərdi və bu səfərin əsas məqsədi siyasi əlaqələri inkişaf etdirmək, Qara dəniz limanlarında rus tacirlərinə bəzi ticarət imtiyazları və imkanlar əldə etmək idi. Moskvadan çıxarkən M. A, Pleşçeyevə verilən əsas göstəriş paşa və vəzirlərdən daha çox birbaşa Sultanın özü

¹⁹ Русские Представители в Тсарград (1496-1891), S. Peterburg, 1891 s. 1, Akdes Nimet Kurat, Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi, Ankara, 1999, s.119.

ilə görüşmək, vəziyyəti, istəkləri onun diqqətinə təqdim etmək və Sultanın hüzuruna daxil olaraq diz çökmədən ayaq üstə ehtiram göstərmək idi.²⁰ M. A, Pleşçeyev III İvanın təqdirini qazanmaq üçün bu göstərişə əməl edərək Osmanlı paşalarının nahar dəvətindən imtina etdi və onların hədiyyələrini qəbul etməkdən çəkindi.²¹

1499-cu ildə Aleksey Yakovleviç Qolohvastov böyük tacir heyəti ilə birlikdə Osmanlı torpaqlarına göndərildi. 1500-cü ilin fevralında Sultan II Bəyazid və Krımın idarə olunmasına cavabdeh olan şahzadəsindən müəyyən bilgiler aldıqdan sonra Rusiyaya qayıtdı. Yavuz Səlimin 15 dekabr 1512-ci ildə taxta çıxması münasibətilə İstanbulla müxtəlif hədiyyələrlə göndərilən yeni səfir Mixail İvanoviç Alekseyev 1514-cü ilin mayında Moskvaya qayıdarkən Osmanlı dövlətinin Çar Rusiyasına göndərdiyi ilk səfir Kamal bəyi də özü ilə apardı. Osmanlı səfiri Rusiyada böyük hörmət və ehtiramla qarşılandı. Bu dövrdə Osmanlı-Rusiya münasibətləri o qədər yüksək həddə çatdı ki, iki dövlət hərbi müdafiə və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamaq üçün danışıqlara başladı. 1552-ci ildə Rusiyanın Kazanı, daha sonra isə Astarxanı işğal etməsi ilə hər iki xanlığın idarəsi altında yaşayan müsəlmanların himayəçisi olduğu üçün Osmanlının Rusiyadan narazılığı artmış, münasibətləri korlanmağa başlamışdır.

1569 və 1571-ci illərdə çar III İvan Andrey İseyin Kuzminski və Qriqori Afanasyeviç Naşokinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətlərini İstanbulla göndərməklə, Kazan və Astarxanın müsəlman tacirlərinin Osmanlı İmperatorluğu ilə hər cür ticarət əlaqələri qurmalarına şərait yaradacağına, Kabardadakı qalasını dağıdacağına söz verdi. O, yənidən münasibətləri yaxşılaşdırmaq istəsə də, Osmanlı İmperiyası bəyan etdi ki, Krım xanını Moskvaya yürüsdən çəkindirə bilər, ancaq bir şərtlə ki, Astarxan və Kazan boşaldılmalı və Terek ətrafındakı qalalar sökülməlidir. O vurğulayırdı ki, əks halda Sultan özü Moskvaya

²⁰ Russkie Predstaviteli , s.2

²¹ Russkie Predstaviteli, s.3

yürüş edib çarı cəzalandıracaq.²² Q. A. Naşokindən sonra münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün İstanbulla göndərilən başqa bir səfir Danil İvanoviç İslenev Osmanlı torpaqlarında həbs edildi və yalnız 1597-ci ildə Rusiyaya qayıda bildi. Xatırladaq ki, o, Osmanlı imperiyası haqqında təəssüratlarını xatirələr şəklində qələmə almışdır. XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəlləri Rusiya tarixində Rurik sülaləsinin sonunu gətirən xaos və xarici müdaxilələrlə paralel inkişaf edən Smuta dövrüdür. Bu dövrdə Polşa xüsusilə Osmanlı imperatorluğunun baş ağrısına çevrilən xristian kazaklara verdiyi dəstəyi, işğal altında olan Kazan və Astarخان məsələsini ortaya qoyaraq, Osmanlı imperatorluğunun Rusiyaya qarşı mövqe tutmasına, müharibə elan etməsinə çalışdı.²³ Lakin Osmanlı imperiyası o dövrdə yeniçəri üsyanı və Sultan II Osmanın öldürülməsi nəticəsində daxili qarışıqlıqlarla məşğul olduğu üçün Rusiya məsələsinə diqqət ayıra bilmədi. Taxta çıxan Romanovlar bu səfər İstanbulla səfirilər göndərərək Polşa təhlükəsinə qarşı Osmanlı imperatorluğu ilə ittifaq axtarıqlarını davam etdirməyə çalışsalar da, Kozak problemi səbəbindən diplomatik əlaqələr normal məcrada inkişaf etmədi.

Uzun əsrlər boyu Osmanlı imperiyasının dini-mədəni təsir coğrafiyaları hesab edilən türk-islam bölgələrinə doğru yayılma siyasəti aparan Rusiya ilə diplomatik əlaqələr Posolski Prikazın (Səfirlik İdarəsi) yaradılmasından sonra sistemli xarakter almağa başlamışdır. Rusiyanın Osmanlı imperatorluğu ilə birbaşa sərhədinin olmaması və ticarətinin zəif olması (sonralar Krım xanlığı vasitəsilə həyata keçirilsə də) ilk rus daimi səfirliyinin açılmasını gecikdirmiş, bu diplomatik təmsilçilik Pyoturun dövründə İstanbulda açılmışdır. Rusiyanın Qara dənizə çıxma mübarizəsi 1683-cü ildə yaşanan Vyana məğlubiyyətdən sonra forma dəyişdirdi. Romanovların da daxil olduğu Müqəddəs İttifaqla imzalanan Karlovça müqaviləsi sonrası Osmanlı imperatorluğunun Çar rejimi ilə diplomatik əlaqələri yeni müstəviyə keçdi. 1700-

²² Ruskiye Predstaviteli, s. 5

²³ Ruskiye Predstaviteli, s.7

cü ildə Osmanlı imperiyası ilə Rusiya arasında imzalanan sülh müqaviləsi uzun sürmədi və 1710-cu ildə başlayan yeni müharibə Rusiyanın Prutda məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Pyotur məcburiyyət qarşısında yeni və daha ağır şərtlərdə bir müqavilə imzaladı və siyasi, ticarət və diplomatik əlaqələr bu müqaviləyə əsasən quruldu. Karlovça müqaviləsindən 1720-ci ilə qədər Rusiyadan İstanbula müxtəlif statuslu bir çox diplomatik nümayəndə heyətləri göndərildi, onların arasında L. Tolstoy və İ. Nepluyev başda olmaqla bəziləri İstanbulda daimi səfir kimi yaşamağa başladı. 1702-ci ildə göndərilən səfir Çar Rusiyasının Osmanlı dövlətindəki ilk daimi səfiri oldu. L. Tolstoy, xüsusilə Pyotrun göstərişiyə Osmanlı torpaqlarında pravoslav kilsələri vasitəsilə geniş kəşfiyyat şəbəkəsi yaratmış, saray və Osmanlı imperiyası haqqında çoxlu məxfi məlumatlar toplayıb Rusiyaya göndərmişdir.²⁴ 1774-cü il Kiçik Qaynarca müqaviləsindən sonra Rusiya Osmanlı torpaqlarında şəhbəndərliklər (konsulluqlar) açmaq hüququ qazandı.²⁵ Osmanlı Xariciyyə Nazirliyi Salnaməsindəki qeydlərə görə, Rusiya əvvəlcə kiçik elçi, xüsusi elçi, daha sonra isə səfir vəzifəsinə diplomatlar təyin etdi. Sultan II Əhməd dövründən etibarən isə səfirlik vəzifəsini icra edən şəxslər Böyük Elçi sifəti ilə İstanbulda düzənli diplomatıq misyaya rəhbərlik etməyə başladı. 1721-ci ildə kiçik səfir olaraq gələn Yan Niloyevdən başlayaraq 1883-cü ildə Sultan II Əbdülhəmid dövründə bu vəzifəyə təyin edilən Nelidova qədər Rusiya İstanbula cəmi 48 müxtəlif elçi göndərmiş, bu adlar və səfirlikləri haqqında Osmanlı Salnamələrində ətraflı məlumat verilmişdir.²⁶

Xariciyyə Nazirliyi Salnaməsinin verdiyi məlumata görə, Osmanlı İmperiyasının Peterburqa göndərdiyi ilk fəvqəladə səfir 1833-cü ildə Əhməd Fevzi Paşa olmuşdur. Ondan sonra 1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsinə qədər keçmiş baş vəzirlər Fuad və Mehmed Emin Paşalar, Mühacir Komissiyasının sədri Rıza Paşa, keçmiş

²⁴ Telman Nusretoğlu, *Derin Rusya*, s.149-156

²⁵ Modern Osmanlı Hariciyyəsinin inşası, s.50

²⁶ Salname, 1. c, s.362-365

Xariciyyə Naziri Heydər Əfəndi, Dərviş Paşa, keçmiş Xariciyyə Naziri Xəlil Şərif Paşa, keçmiş Livan valisi Rüstəm Paşa, Rumeli valilərindən Kamil Paşa, keçmiş ticarət naziri Kabil Paşa və Şakir Paşa Rusiyada səfir vəzifəsində çalışmışlar.²⁷ Yenə 1877-78-ci il Rus-Osmanlı müharibəsinə qədər Rusiya, xüsusilə İstanbulda, eləcə də Beyrut, Plovdiv, Qüds, Ərzurum, Selanik və İsgəndəriyyə, İzmir, Yanya, Diyarbəkir, Hələb, Priştina, Samsun, Ədirnə, Bağdad, Trabzon, Krit, Port Səid, Mosul, Bursa, Tripoli, Sidon, Heraklion Van, Şkodra, Tekfurdağı, Sinop, Tarsus, Lesbos, Qahirə, Dimyat, Zəkazık, Narda, Rodos, Sakız, Rethymno, Monastır, Süveyş, Hama və Rizədə də səfirlik və şəhbəndərliklər vasitəsilə fəaliyyətlərinə davam etmişdir.²⁸

Rusiyada Posolski Prikaz (Səfirlik İdarəsi) adlanan yuxarıda qeyd etdiyimiz ilk Xarici Xidmətin əsasları 1549-cu ildə IV İvanın qərarı ilə qoyulmuşdur. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi Rusiyanı əlaqədar edən beynəlxalq məsələlərin həlli ilə məşğul olmaq, xarici ölkələrdə kəşfiyyat şəbəkəsi yaratmaq və məlumat toplamaq idi. Posolski Prikazın ilk sədri təyin edilən İ.M. Viskovato həmçinin IV İvanın sirr katibliyi funksiyasını yerinə yetirirdi. Səfirlik administrasiyasının tərkibində çar arxivini təşkil edən və ilk dəfə olaraq məxfi məlumatların və yazışmaların mühafizəsi və təhlili ilə məşğul olan bölmə təşkil edilmişdi. Bir müddət diplomatik fəaliyyəti çərçivəsində Danimarka kralından təsir agenti kimi istifadə edən Viskovato hakimiyyət daxilindəki taxt uğrunda mübarizədə məğlub olduğdan sonra 1570-ci ildə xəyanət ittihamı ilə həbs edilmiş və daha sonra edam edilmişdir.²⁹

Avropa və Rusiyadan fərqli olaraq Osmanlı imperiyası xarici nümayəndəliklərini çox gec açdı. 1793-cü ilə qədər Osmanlı imperiyasının xarici ölkələrdə daimi nümayəndəliyi yox idi. İlk öncə Osmanlının London və Parisdə iqamətgah səfirlikləri açıldı, sonra digər Avropa ölkələrində bu cür addımlar atıldı. Osmanlı imperiyası 1833-cü

²⁷ Salname, 1. c., s.169- 170

²⁸ Salname, 1.c, s. 415-416

²⁹ Telman Nusretoğlu, Derin Rusya, İstanbul, 2020, s.87

ildən bəri bir çox ölkəyə, xüsusilə də böyük dövlətlərə və maraq dairəsində olan qonşu ölkələrə daimi elçilər göndərmişdir. Osmanlı Xariciyyə Səlnaməsinin məlumatlarına görə, Parisə ilk səfir sifətiylə keçmiş Sədrəzam (baş nazir) Mustafa Rəşid Paşa, London səfirliyinə isə keçmiş sərəsgər (müdafiyyə naziri) Namiq Paşa, Vyanaya Damat Əhməd Fəthi Paşa, Berlinə Kamil Paşa, Peterburqa Müşir Əhməd Fəvzi Paşa, Tehrana Vəkanüvisçi Əsad Əfəndi fəvqəladə elçi olaraq göndərilmişdir.³⁰

25 mart 1868-ci ildə bələdiyyə başçılarından Bulak bəy Osmanlı dövlətinin ilk rəsmi nümayəndəsi olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarına Vaşinqton səfiri təyin edildi. Sonrakı illərdə yunan əsilli Liqoraki Aristarki bəy və Tofiq Paşa kimi məmurlar orada elçi kimi xidmət edirdi.³¹ Onlara mühüm dövlət sirlərini öyrənərək İstanbulla xəbər vermək, hərbi-inzibati sistem, elm və istehsalatda yeniliklər haqqında məlumatlanmaq vəzifəsi də verilmişdi. O da aydındır ki, Osmanlı Qərbi ölkələrinin iqtisadiyyat və təhsil də daxil olmaqla geniş sahələrdə təcrübələrini öyrənərək, yeni bir islahat və sıçrayış həyata keçirməklə reqressiya prosesinin qarşısını almaq, bununla da rus ekspansionizmini dayandırmaq istəyirdi.

Sultan II Əbdülhəmidin əsas hədəflərindən biri də Xariciyyə təşkilatını daha sistemli hala gətirmək və onu hərtərəfli formada gücləndirib inkişaf etdirmək idi. 18 mart 1885-ci ildə Sultanın fərmanı ilə Əncüməni-Xariciyyə yaradıldı və Xariciyyə Naziri Mehmed Asım Paşanın başçılıq etdiyi şuranın tərkibinə Xariciyyə Nazirliyinin aşağıdakı məsul şəxsləri daxil edildi: Xariciyyə Naziri Fəxri bəy, Məktub-u-Xariciyyə müdiri Refet bəy, Təhrirat-ı Xariciyyə katibi Naum Əfəndi, Məktub-u-Xariciyyə Mühimmə müdiri Mehmet Əli bəy, Xariciyyə Təşrifatçısı və Ümur-i-Hüquqiyyə Müxtəlifə müdiri İbrahim bəy, Divan-i-Hümayun mütərcimi Davud Əfəndi, Ümur-i-Şəhbəndəri müdiri Ziya bəy, Xariciyyə Sicil-i-Əhval müdiri Həmdi bəy və Əncümən Baş

³⁰ Salname, 1. c, s.161- 175

³¹ Salname, s.172

katibi Rəşat bəy.³² Sonrakı illərdə Xariciyyə təşkilatında bu məşvərət və idarəetmə mexanizminin davamlılığı təmin edildi. Bu da özlüyündə qurum kimlik və ağıllığın, istişarə mədəniyyətinin, təcrübə toplanmasının inkişafında, qəbul edilən mühüm qərarların tutarlıq və faydalılığında daha təsirli olmuşdur. Nazirliyin tərkibindəki bu idarə və palataların vəzifə və səlahiyyətləri üzərində bir az da ətraflı dayanmaq faydalı olardı.

Adından da göründüyü kimi, Xariciyyə Nazirliyində çalışan dövlət qulluqçularının əsas vəzifəsi xarici nümayəndəliklər və xarici dövlət orqanları ilə yazışmaların təşkili və təsnifatı idi. Xariciyyə Nazirliyinin idarəsi altında fəaliyyət göstərən Sənədlər Müdürlüyü dövlətə aid hər cür sənədlərin mühafizəsi və sənədləşmə işlərinin aparılmasından məsul idi. “Bab-ı-Ali Tərcümə Oda”sı isə Xariciyyə Nazirliyinə bağlı, müxtəlif dilləri bilən tərcüməçilərdən ibarət olan, rəsmi görüşlərdə tərcüməçilik etməklə birlikdə xarici ölkələrlə yazışma işlərini də öz üzərinə götürən bir qurum idi. “Tərcümə Oda”sında Sənədlər dairəsi (şöbəsi) də fəaliyyət göstərirdi. Rəsmi məktublardan, əmr və göstərişlərin yazılması, rəsmiləşdirilməsi və çoxaldılması ilə məşğul olan Təhriyat-ı-Xariciyyə Qələmi strukturunda “Evrak Oda”sı da fəaliyyət göstərirdi. Ona bağlı Xarici Mühəsibat İdarəsində isə vəznədar (kassir) və sənəd məmuru olmaqla ümumilikdə 8 nəfər işləyirdi. Ümür-i-Hüquqiyyə-i-Müxtəlifyyə Müdirliyinin vəzifəsi Osmanlı vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və ya rəsmi orqanlar arasında hər hansı problem və ya hüquqi ziddiyyət yarandıqda, onlara hüquqi yardım göstərmək, mövcud qanunlar çərçivəsində öz fikirlərini bəyan etmək, hüquqi qiymət vermək idi. Yeddi işçisi olan Mətbuat və Xarici Əlaqələr Müdirliyinin vəzifəsi Avropa və Rusiya mətbuatında Osmanlı imperiyası və Sultan əleyhinə çıxan yazıları izləmək, onlara lazımı cavabı vermək, ölkənin real gündəmi və müsbət prosesləri haqqında xarici ölkələrin ictimaiyyətini maarifləndirmək idi. Araşdırmamızın əsas

³² Salname, s.172

mövzusunu təşkil edən şəhbəndərliklərin (konsulluqların) idarə edilməsi Ümur-i-Şəhbəndəri Müdirliyinin səlahiyyətində idi. Müdir həm də Əncümən üzvü olmalı idi. Xariciyyə Nazirliyinin ən əhəmiyyətli idarələrindən biri də Sicil-i-Əhval Müdirliyi idi. Xarici təşkilatda çalışan diplomatlara və dövlət qulluqçularına nəzarət etmək, onların qeydlərini hazırlamaq, onlar haqqında hesabat təqdim etmək, vəzifəyə təyin və ya vəzifədən azad edilmələri üçün təkliflər vermək bu idarənin səlahiyyətləri arasında idi. Xariciyyə Nazirliyinin strukturuna daxil olan və müxtəlif sahələrdən ekspertlərin cəlb edildiyi “İstifare Oda”sı (Məsləhət Palatası) hüquq məsləhətçiləri ilə birlikdə əsasən Osmanlı İmperatorluğu ilə xarici dövlətlər arasında hüquqi mübahisələrə və imzalanacaq müqavilələrə dair sənədlərin hazırlanmasına cavabdeh olub bu münasibətlərdə dövlətin mənafeyinin daha yaxşı qorunmasına dair ağıllı təkliflər hazırlamalı idi. Tabiyət Müdirliyi Osmanlı vətəndaşı olmaq istəyən əcnəbilərin və xarici vətəndaşlıq almaq istəyən Osmanlı vətəndaşlarının sorğularını cavablayan, onlar haqqında araşdırmalar və müvafiq qeydlər aparan bir bölmə idi. Ümur-i-Teleqrafiyyə Palatası da Xariciyyə Nazirliyinin nəzdində rabitə işlərindən məsul bir qurum kimi fəaliyyətinə davam etməkdəydi.³³

Osmanlıların “Şəhbəndərlik” adlandırdıqları konsulluqlar da daimi səfirliklərin ilk dövründə qurulmağa başlanmışdır.³⁴ Osmanlılar tərəfindən “konsul” mənasında istifadə edilən “şəhbəndərr” sözü farscadakı “şah, padşah” anlamındaki “şəh” kəlməsi ilə “ticarət yeri, ticarət limanı” anlamına gələn “bəndər” sözünün birləşməsindən ibarətdir.

³³ Salname, s. 210-212

³⁴ Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy*, s. 180-184. Bu dövr fəaliyyət göstərən Osmanlı diplomatlarının səriştələri, müxtəlif məziyyətləriylə bağlı ətraflı dəyərləndirmələr üçün baxın. Yılmaz Altuğ, “1856’dan Önce Osmanlı Devletinde Modern Devletler Hukuku Uygulanması”, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, Ed. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 95-104.

Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy*, s. 125, 128-129.

Muasir mənada konsulluq xidmətlərinin inkişafını ortaya qoyan əsər üçün ayrıca baxınız:

Nicholas Michael Keegan, *Consular Representation in Britain: Its History, Current Status, and Personnel*, Dok-tora Tezi, University of Durham, 2004.

“Şəhbəndər” sözü eyni zamanda ticarət limanları olan şəhərlərdə daha çox tacirlərin başçısı mənasındadır.³⁵

İlk dönmə əsasən Aralıq dənizi və Avropa ölkələrinin liman şəhərlərinə qeyri-müsəlman tacirlər arasından seçilən şəhbəndərlər göndərilirdi. Osmanlı tacirlərinin bu ölkələrdəki ticarət hüquqlarını qorumaq, olduqları ölkə və şəhərlərdəki hadisələri izləmək, həmçinin mümkün mübahisələrə həll yolları tapmaq, ikitərəfli əlaqələr yaratmaq, Osmanlı imperatorluğunun maraq dairəsində yer alan məsələlər haqqında məlumat toplamaq və şifrəli şəkildə müxtəlif kanallarla onları İstanbula göndərmək şəhbəndərlərin əsas vəzifələri idi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən isə Osmanlı şəhbəndərləri yalnız limanlara və ya ticarətin daha canlı olduğu böyük şəhərlərə ancaq ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə cavabdeh olan diplomatik nümayəndələr olaraq deyil, həm də müsəlmanların mövcud olduğu bölgələrə də siyasi, mədəni hesablar çərçivəsində, tarixi bağları qoruyub möhkəmləndirmək məqsədiylə göndərilməyə başlamışdır. Siyasi və stratejiq baxımdan dövlətin maraq dairəsində olan türk müsəlman əhalinin yaşadığı coğrafiyalarda diplomatik-kəşfiyyat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, onlarla əlaqələri genişləndirmək Osmanlı diplomatiyasının gündəmində idi. Şəhbəndərlər həm də o bölgədə fəaliyyət göstərən Osmanlı tacirlərinə notariat xidmətləri də göstərirdilər.

Sultan II Əbdülhəmid dövründə xilafət titulundan fəal şəkildə istifadə edilərək, Qafqazda və Orta Asiyada şəhbəndərliklər açılmağa başlandı, Osmanlı vətəndaşı olmayan fəqət soydaş, dindaş kimliyiylə İstanbulla könül bağı bulunan insanlar arasından fəxri şəhbəndərlər təyin edildi. Sarayın xaricdəki nümayəndələrlə təhlükəsiz yazışmalarını təmin etmək üçün Rusiyadakı Kriptoqrafiya qurumunun bənzəri olan Mabeyn Teleqrafxanası və Mabeyn Şifrə Kitabəti adlı qurumlar yaradıldı.

³⁵ Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, Aydın Kitabevi, 2013, s. 94

Sultan II Əbdülhəmidin dövründə Osmanlı İmperiyası bir çox daxili və xarici çətinliklərlə üzləşdi. Balkan coğrafiyasında davam edən üsyanlar və 1877-78- ci il müharibəsindəki ağır məğlubiyyət Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın Osmanlı imperiyasını parçalayaraq öz imperyalist maraqlarını həyata keçirmək, Osmanlı mirasını bölüşdürmək istəklərini də gücləndirdi. Şərq məsələsi adlanan problemin mahiyyəti Türk-İslam dünyasının güclü dövləti, qəragahı olan Osmanlı ilə əsrlik hesablaşmanın qələbə ilə başa çatdırılması, Osmanlı dövlətinin yox edilməsi idi. Yeni başlayan neft dövründə Osmanlı hakimiyyəti altında olan ərəb coğrafiyalarında zəngin mədənlərin olması imperialist güclərin də həmin coğrafiyalara olan iştahının artmasına səbəb olmuşdu. II Əbdülhəmid geosiyasi tarazlıq və böyük dövlətlərin həmlələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı çox çətin vəziyyətlə üzləşmişdi. Ölkə hər il iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğrayır, xarici borc bataqlığında çabalayırdı. Bu tənəzzülü dayandırmaq üçün bir çox sahələrdə islahatlar aparıldı. Qonşu dövlətlərin nailiyyətləri nəzərə alınmaqla qanunlar və normativ aktlar hazırlandı. Sultan II Əbdülhəmidin mədənlərdən aktiv istifadə etmək və xüsusilə neft hövzələrini müəyyən etməklə ölkə iqtisadiyyatını zənginləşdirmək planları olsa da, bütün bu layihələri həyata keçirmək və imperiyanı ayaqda saxlamaq üçün böyük vəsait lazım idi. Osmanlı arxivlərində bu dövrdə yalnız Rotşild şirkətiylə ilə imzalanmış çoxlu borc müqavilələri var. Bu borclar Osmanlı imperiyasının da üzərinə ciddi öhdəliklər qoyurdu. Lakin bütün iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, səfirlik və konsulluqların sayı artırılaraq müstəmləkə altında yaşayan türk-müsəlman coğrafiyaları ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması siyasəti aparılırdı. Sultan II Əbdülhəmid dövründə xarici kəşfiyyatı gücləndirmək, xarici mətbuatı mütəmadi olaraq izləmək, Osmanlı əleyhinə yazılan məqalələrə cavab olaraq alqı və yalanlara qarşı həqiqətləri ortaya çıxaran yazılar hazırlamaq, ölkəyə zərərli nəşrlərin gətirilməməsi ilə bağlı qərarlar qəbul etmək, informasiya müharibəsində mövqeləri əldən verməmək üçün müəyyən fəaliyyətlər həyata keçirmək daha da əhəmiyyət kəsb edirdi.

Şəhbəndərlərin işlərini inzibati qaydada Xariciyyə Nazirliyi yanında Şəhbəndərliklər Baş İdarəsi idarə edirdi. ³⁶ Şəhbəndərlərin fəaliyyəti, vəzifə və səlahiyyətləri də 71 maddədən ibarət nizamnamə ilə tənzimlənirdi. Bu nizamnaməyə görə Osmanlı şəhbəndərlikləri adi və fəxri (maaşsız) olmaqla iki yerə bölünürdü. Müvəzzəf yəni dövlət məmuru statusunda olan şəhbəndərliklər də üç sinifdən ibarət idi. Vəzifə və diplomatik rütbə baxımından birincisi baş şəhbəndər, ikincisi şəhbəndər, üçüncüsü isə şəhbəndər müavini və ya şəhbəndər zabiti idi. Müvəzzəf şəhbəndərlər sultanın fərmanı ilə təyin olunsa da, onlar Osmanlı vətəndaşı olmalı, ticarətlə məşğul olmamalıydılar. Baş şəhbəndərə üç min, şəhbəndərə iki min, şəhbəndər müavininə min quruş maaş təyin edilirdi. Verilən tapşırıqlara, gördükləri işlərin əhəmiyyətinə uyğun olaraq onlara müəyyən miqdarda əlavə müavinət də ayrılırdı. Daha uzaq məsafədə yerləşən Bombay və Bavariya şəhbəndərlikləri istisna olmaqla, hər bir şəhbəndərə vəzifə yerlərinə gedib çatmaları üçün aylıq maaşlarına bərabər səyahət pulu ayrılırdı. Şəhbəndərlik binasının kirayəsi, bayraq və gerbin qiyməti, poçt və teleqraf haqları, şəhbəndərlik xərcləri, orada işləyən əməkdaşların maaşları, avtomobil və s. kimi zəruri ehtiyaclar şəhbəndərlik üçün ayrılan müavinətdən ayrıca ödənilirdi. Şəhbəndərin seçimi Ümur-i-Şəhbəndəriyə Müdirliyi tərəfindən aparılan müsahibə üsulu ilə həyata keçirilirdi. Məktəbi-Sultaniyə qurumunu bitirənlər imtahan verərək Xariciyyə Nazirliyinə və Baş Şəhbəndərliyə qəbul edilərkən, Məktəb-i-Mülkiyə diplomuna sahib olanlar imtahan vermədən səfirlik və ya şəhbəndərliklərə təyin edilirdilər. Şəhbəndərin vəzifəyə yüksəldilməsi və ya işdən çıxarılması da sultanın fərmanı ilə həyata keçirilirdi. Şəhbəndərlər müharibə və ya hər hansı fəvqəladə vəziyyət şəraitində öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməyərək mərkəzə çəkiləndə də maaşlarını almağa davam edirdilər. Şəhbəndərlər, bulduqları ölkələrə təyin edilmiş səfirlərin idarəsi altında fəaliyyətlərini davam etdirirdilər və o ölkədə səfirlik yoxdursa, birbaşa Xariciyyə Nazirliyinə tabe idilər.

³⁶ BOA.ŞD 2509/18,İef 3

Şəhbəndərliklərin öz bölgələrində baş verən və səfirliyin müdaxiləsini zəruri edən bütün iqtisadi və siyasi hadisələr barədə dövlətin müvafiq qurumuna məlumat vermək öhdəliyi vardı. Osmanlı imperatorluğunun hüquq və mənafeələrini qorumaq üçün yerli rəhbərliyin hüzurunda təşəbbüslər irəli sürən şəhbəndərlərin İstanbula qarşı zərərli fəaliyyətlərdə iştirak edən fərd və cəmiyyətlərin hərəkətlərini izləmək, lazım gəldikdə bu istiqamətlərdə casusluq etmək, onlara qarşı edilən yayımları dayandırmaq üçün yerli hökumət qarşısında uyğun bir dillə cəhd etmək kimi vəzifələri də var idi. Qəzetlərdə Dövləti-Aliyə əleyhinə çıxan yazıları türkcəyə və ya fransızcaya çevirib, səfirlik vasitəsilə və ya birbaşa Xariciyyə Nazirliyinə göndərmək onlara həvalə edilmiş vəzifələr arasında idi. Şəhbəndər ailələrinin ən mühüm vəzifələrindən biri də Osmanlı vətəndaşlarının yaşadıkları yerdə qarşılaşdıqları müxtəlif problemlərin həllinə töhfə vermək, onların ticarət hüquq və mənafeələrini qorumaq idi. Şəhbəndərlərin məruzələri onların mövcud olduqları coğrafiya ilə Osmanlı ticarətinin inkişafında və ölkənin həmin bölgələrə münasibətdə siyasətinin müəyyənləşdirilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Sonrakı illərdə bir neçə dəfə əlavə və dəyişikliklər edilsə də, 13 iyun 1881-ci ildə qəbul edilmiş sözügedən əsasnamə ilə şəhbəndərlərin vəzifə və səlahiyyətləri müəyyən edilmiş, təşkilati strukturu dəqiqləşdirilmişdir.³⁷

Əmək haqqı olmayan fəxri şəhbəndərlərin vəzifə və səlahiyyətləri xüsusi əsasnamə və həmçinin təlimatlarla tənzimlənirdi. Onlar maaş almırdılar, ancaq şəhbəndərlik gəlirləri hesabına onlara da müəyyən məbləğ ödənilirdi. Dövlət məmuru olan fəal şəhbəndərlər kimi onlar da yaşadıkları ölkələrdəki səfirliklərdən asılı olaraq öz işlərini davam etdirirdilər. Lazım gəldikdə yerli əhali arasından seçilir, öz xərclərini özləri fəaliyyətləriylə qarşılayırdılar. Fəxri şəhbəndərlərin vəzifələri ləğv edildikdə təzminat tələb etmək hüququ yox idi. Fəxri şəhbəndərlər sınaqdan keçirilmədən sultanın fərmanı ilə təyin olunurdular

³⁷ Saltanat-ı Seniyye Şəhbəndərlərinə Dair Nizamnamə-i Dahili, Salname, III cild, s. 282-291.

və öz məmləkətlərindən başqa yerlərə təyin olunmaları məqsədəuyğun sayılmazdı.³⁸

Sultan II Əbdülhəmidin dövründə müxtəlif coğrafiyalarda çoxlu fəxri şəhbəndərliklər açıldı. Yuxarıda vurğuladığımız kimi, Xariciyyə Nazirliyinin ödənişli vəzifəliləri, səfirlik və şəhbəndər kadrları əsasən Məktəb-i-Sultaniyə və Məktəb-i-Mülkiyə məzunları arasından seçilirdi. Onlardan fərqli olaraq, fəxri şəhbəndərlərə ticarətlə məşğul olmamaq, xarici vətəndaşlığı bulunmamaq kimi heç bir məhdudiyət qoyulmamışdı. Şəhbəndərlər Osmanlı vətəndaşlarının xaricdə müxtəlif rəsmi və ya ticari qurumlarla əməliyyat və əməkdaşlıqlar həyata keçirərkən qarşılaşdıqları problemləri həll edir, eyni zamanda, bulduqları ölkələr və şəhərlərin iqtisadi əlaqələri, siyasi, hərbi-iqtisadi vəziyyətləri ilə bağlı kəşfiyyat məlumatları və hesabatlar hazırlayır, Osmanlı dövlətinə qarşı fəaliyyət göstərən dələduzları və şübhəliləri təqib edirdilər. Cənubi Qafqaz şəhbəndərlikləri də mətbuatın yoxlanılması, sultan və dövlət əleyhinə yazıların qarşısının alınması, bu cür yazıların yer aldığı nəşrlərin ölkəyə gətirilməsinə icazə verilməməsi ilə bağlı İstanbulla çoxlu xəbərlər və qəzet yazıları göndərirdi. Xüsusilə, Tiflis, Bakı və Rəvanda çap olunan , şəhbəndərlərin zərərli nəşrlər kimi müəyyən etdikləri məqalələr çox şaxəli araşdırmaya möhtacdır. Nəşr etdiyimiz sənədlərdən də anlaşılacağı kimi, bəzən bölgədə müsəlman türklər tərəfindən nəşr olunan qəzet və jurnallarda məşrutəçilik istəyi və daha çox azadlıq tələbiylə Sultana yönəlik tənqidlər yer aldığı üçün onlar da Çar tərəfdarı, Osmanlıya qarşı təbliğat apararaq erməni terror təşkilat və cəmiyyətlərinin nəşrləriylə birlikdə zərərli nəşrlər sırasına daxil edilmişdir. Bu cür qəzet və jurnalların Osmanlı sərhədlərindən içəriyə alınmasına qadağa qoyulması ilə bağlı sənədləri də dövrün proseslərinin obyektiv təsviri və Osmanlı rəsmilərinin bu nəşrlərlə bağlı fikirlərini ortaya qoymaq baxımından əhəmiyyətli görürək transkripsiyası edilən sənədlər arasına daxil etdik. Bu qiymətləndirmələr daha çox Sultan II Əbdülhəmid dövrünü əhatə edir. Nəzərə

³⁸ Yəni orada

alınmalıdır ki, bu dövr Osmanlı imperatorluğu sərt daxili və xarici təzyiqlər, milli təhlükəsizlik qayğıları, müxtəlif çətinlik və müxalifət hərəkətləri şəraitində böyük dövlətlərə qarşı ölüm-qalım mübarizəsi aparırdı.

Şəhbəndərlik nizamnaməsinə görə, Xariciyyə Nazirliyi tərəfindən təyin olunan müfəttişlər hər beş ildən bir baş şəhbəndər da daxil olmaqla bütün diplomatik qurumların fəaliyyətini yoxlamağa cavabdeh idilər. Şəhbəndərliyin həqiqi və ya fəxri məmurları tərəfindən veriləcək sənədlərin qiyməti, viza və pasport proseduralarına uyğun olaraq ödəniləcək rüsumun məbləği də yuxarıda qeyd olunan şəhbəndərlik nizamnaməsiylə müəyyən edilirdi. Əsasnaməyə görə, sui-istifadələrə yol verməmək üçün şəhbəndər fəaliyyətlərindən alınan vergi və rüsumlara görə tarif hazırlanmalı və müvafiq şəkildə şəhbəndərlik divarına asılmalı idi. Xariciyyə Nazirliyi tərəfindən Baş Şəhbəndərliyə göndərilən möhürlər həmin sənədlərin üzərinə vurulmalı idi.

Möhürlənməyən sənədlərin heç bir rəsmi hökmü və reputasiyası olmadığı üçün bu durumda dəymiş ziyanı şəhbəndər öz şəxsi büdcəsindən ödəyirdi. Markalar altı növdən ibarət idi və müxtəlif valyutalara uyğun gəlirdi. Fəal və ya fəxri şəhbəndərlər istifadə etdikləri markaların qiymətini üç aydan bir Xariciyyə Nazirliyinə ödəyir, istifadə etmədikləri markalar isə altı aydan bir İstanbula qaytarılır və yenisi alınır. Şəhbəndərlik ofislərinin xərcləri çıxdıqdan sonra qalan gəlirlər üç ayda bir İstanbula ən etibarlı və qısa yolla çatdırılırdı. Fəxri şəhbəndərlərin topladıqları gəlirin ilk beş yüz quruluşunu xərc haqqı olaraq özlərinə verirdilər və beş yüzdən on minə qədər olan gəlirin düz yarısı isə onlara məvacib olaraq ayrılır, qalan pul isə Xariciyyə Nazirliyinə göndərilirdi.

Şəhbəndərlər öz bölgələrində vəba, malyariya kimi salqınlar meydana gəldikdə və ya heyvanlarda yoluxucu xəstəliklər yarandıqda dərhal Xariciyyə Nazirliyinə məlumat verməli idilər. Həqiqətən, XX əsrin əvvəllərində yazılan şəhbəndərlik hesabatları Cənubi Qafqazda başlayan vəba epidemiyasının gedişi, görülən tədbirlər və xəstəliyin

Osmanlı torpaqlarına keçməsinin qarşısının alınması mövzunu işıqlandıra biləcək önəmli mənbələrdir. Osmanlı sərhədlərindən qaçaq mallar və s. ticarət məsələləri kimi kommersion mövzuları ilə bağlı ayrıca təlimatlar da inkişaf etməkdə olan vəziyyətdən asılı olaraq Baş Şəhbəndərliyə göndərilirdi. Bundan əlavə, yazılı göstərişlə şəhbəndərlərin bulduqları ölkələrin yüksək rütbəli dövlət məmurları ilə birbaşa əlaqə saxlamaları qadağan edildi. Ancaq həmin ölkədəki digər ölkələrin şəhbəndərləri ilə əlaqə saxlamağa icazə verilirdi. Şəhbəndərlik “Evrak Oda”sında saxlanılan sənədlər dövlətin malı olduğundan, onların nəşrləri istənilən halda yasaqlanmışdı.³⁹

Müxtəlif vaxtlarda göndərilən yeni təlimatlarda pasport və vizə proseduralından tutmuş vətəndaşlıq məsələlərinə, Osmanlı torpaqlarına girişi qadağan edilən cinayətkarlardan tutmuş xaricdə ölən vətəndaşların cənazələrinin ölkəyə gətirilməsi xərclərini kimin qarşılayacağına qədər bir çox məsələ tənzimlənirdi. Osmanlı döyüş gəmiləri ilə bağlı təlimatlar da şəhbəndərlərə göndərilirdi. Bu göstərişlərə əsasən, yerləşdikləri bölgələrə gələn Osmanlı gəmiləri ilə bağlı yerli hakimiyyət orqanları qarşısında hər cür təşəbbüslərin göstərilməsindən tutmuş, həmin gəmilərdə olan əsgərlərin rəftarına qədər bir çox məsələlər bu təlimatla gəmi kapitanlarına bildirilirdi.⁴⁰ Şəhbəndər binasının önündə Osmanlı dövlətinin tuğrası ilə birlikdə şəhbəndərliyin adının da lövhə kimi asmaq öhdəliyi vardı. Rəsmi məclislərdə, şənliklərdə və gecələrdə adi şəhbəndərlər üçün məcburi olan rəsmi geyim (hırka və fes), fəxri şəhbəndərlər üçün də məcburi idi.

1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Ruslar tərəfindən işğal olunmuş Qarsda da Osmanlı dövləti baş konsulluq açılmış və orada vəzifə icra edən konsullar müsəlman-türk əhalisinin assimilyasiyası və məcburi köçü ilə mübarizədə mühüm rol oynamışlar. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində dünyanın müxtəlif öl-

³⁹ Salname, III. cild (Saltanat-ı Seniyye Şehbenderlerine Gönderilecek Talimat), s.292-295

⁴⁰ Salname, III. cild (Sefaiin-i Harbiyye-i Osmaniye) s. 311-316

kələrində iki yüzdən çox şəhbəndər ailəsi ilə birlikdə fəaliyyət göstərirdi.(fəxri şəhbəndərlər istisna olmaqla) ⁴¹ Sultan II Əbdülhəmid dövründə şəhbəndərliklər şəbəkəsi İslam birliyi siyasətinə uyğun olaraq geniş coğrafiyalara yayılmışdır. İttihad və Tərəqqinin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bu şəhbəndərliklərin bir qismi maddi çətinliklər, dövlət maliyyəsinə qənaət edilməsi səbəbi ilə ya bağlanmış ya da işçi sayısını məhdudlaşdırmışdır. Şəhbəndərliklərin bəziləri isə Sultan II Əbdülhəmidə casusluq etdikləri iddiası ilə bağlanmışdır. Bu dövrdə iyirmi bir şəhbəndərlik ya bağlandı, ya da yaxınlıqdakı şəhbəndərlik ilə birləşdirildi.⁴² Lakin İttifaq və Tərəqqi dövründə də Cənubi Qafqaz və Türkünəstanə olan maraq artamağa davam etmiş, buradakı şəhbəndərliklər fəaliyyətlərinə davam etmişdir.

⁴¹ Yənə orada

⁴² Modern Osmanlı Hariciyesi, I cild,s.136

Üçüncü bölüm

QURULUŞUNDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA CƏNUBİ QAFQAZDA ŞƏHBƏNDƏRLİKLƏR

Qafqaz tarixçiləri “Qafqaz” adının çəkildiyi ən qədim mətn kimi Herodotun “Tarix” əsərini göstərirlər. Ərəb coğrafiyaçılarının “Cəbəlül-əlsan” (“Dillər dağı”) adlandırdıqları Qafqaz, onlara görə bölgənin ən aborigen xalqlarından biri olan kaşların adından meydana gəlmişdir.⁴³ Qafqaz hun dönəmindən günümüzə türklərin ən əski məskənlərindən biri olmuşdur. Yunan və gürcü müəllifləri miladın ilk əsrlərindən başlayaraq Qafqazda hun-bulqar tayfaları, kaspi və albanlar, onoqurlar və sabirlər haqqında məlumat verirlər. İlk qaynaqlarda Xəzər hövzəsinin hun əyaləti, Dərbənd qapılarının isə Hun qapıları adlandığı barədə məlumatlar vardır.⁴⁴

Sonrakı əsrlərdə Qafqaz bölgəsi Göytürk, Xəzər, Səlcuqlu, Qızıl Orda, Osmanlı, Səfəvi və Əfşar kimi böyük Türk dövlətlərinin ərazilərinin bir parçasına çevrildi. Çar Rusiyası 1552-ci ildə Qazan xanlığının işğalı ilə XVIII əsrin əvvəllərində Pyotrun Xəzəryanı bölgələr, özəlliklə Azərbaycan üzərində nəzarət uğrunda mübarizəsi arasındakı dövrdə Şimali Qafqazda mövcudluğunu gücləndirdi. Dövrün iki böyük Türk dövləti, bugünkü ifadə ilə super güc olan Osmanlı və Səfəvilərin təkcə Cənubi Qafqazda deyil, geniş coğrafiyalarda hökmranlıq və təsir uğrunda bir-biri ilə davam edən mübarizəsi Rusiya kimi dövlətlərin güclənməsinə şərait yaratdı. 1639-cu ildə imzalanan Qəsri-Şirin müqaviləsinə qədər bölgə bu iki dövlət arasında zaman-zaman əl dəyişirdi.

⁴³T. Tombuloğlu, Kafkasyanın Etnik və Kültürel Yapısının Oluşumunda Türklərin Rolü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2003, s.12

⁴⁴Daha geniş bilgi için bkz. L. Gumilyev, Tısyaçiletie Vokrug Kaspiya, Baku, 1991

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi hakimiyyətinin dağılacağından, Osmanlı dövlətinin bu vəziyyətdən istifadə edərək Cənubi Qafqazı tamamilə ələ keçirə biləcəyindən və Şimali Qafqazdakı müsəlmanları da üsyana sövq etməklə Rusiyanın Qafqazdan sıxışdırılacağından qorxan I Pyotr 1711-ci ildə osmanlılar ilə savaşa başladı, lakin Prut məğlubiyyəti ilə üzləşdi.⁴⁵ Buna baxmayaraq o, yenidən Azərbaycana doğru hərəkət etdi. Bu dövrdə Rus çarı İsrail Ori və Artemi Volinski kimi kəşfiyyatçıları diplomatik heyətlər adı altında Səfəvilərlə münasibətləri inkişaf etdirmək bəhanəsiylə bölgəyə göndərmiş, onlara Cənubi Qafqazda yaşayan xristian xalqlarla əlaqələr qurmaq, orada Rusiya üçün dayaqlar yaratmaq kimi tapşırıqlar vermişdi. Osmanlı imperatorluğu da 1720-ci ildə kəşfiyyat toplamaq üçün Dürri Əhməd Əfəndini bölgəyə göndərdi. Səfəvilər və bölgədəki baş verən proseslər haqqında hərtərəfli məlumat toplayan Dürri Əfəndi bu məlumatları “Səfərnəmə” adı ilə Sultan III Əhmədə təqdim etmişdir.⁴⁶

Rusiyanın ekspansionist planları və isti dənizlərə çıxmaq strategiyası çərçivəsində Şamaxıda knyaz Çerkovskinin üsyan sonra öldürülməsini bəhanə edib Azərbaycan şəhərlərini bir-bir ələ keçirməsi Osmanlıni hərəkətə keçirdi. Sultan Əhmədin vəziri İbrahim paşa 1722-ci ilin noyabrında rus səfirini İstanbula dəvət edərək etiraz notası verdi və Şamaxı üsyanının başçısı Hacı Davudu öz himayəsi altına aldığıni bəyan etdi. Hacı Davud Osmanlılar tərəfindən bütün Şirvanın hakimi kimi tanınırdı.⁴⁷ Əhalinin əksəriyyətinin Osmanlıya rəğbət bəsləməsi Hacı Davudun mövqeyini xeyli gücləndirdi. Beləliklə, xəlifə və müsəlman xalqı onun tərəfdarı oldular.

Kırım xanlarına verilən bənzər səlahiyyət, Hacı Davuda da Osmanlı paşası titulu kimi verildi.⁴⁸ Bütün bu hadisələrdən sonra Pyotr 13 fevral 1723-cü ildə Osmanlının Rusiyadakı səfiri Məhəmməd Ağa

⁴⁵ T. Nusretoğlu, Rusya'nın Azərbaycan'da Hâkimiyet Kurma Mücadelesi, "İstanbul, 2012

⁴⁶ E. Valiyev, D. Yörük, a.k.m, s.19

⁴⁷ O.A, HAT dos.1547, göm.29 1136(1724)

⁴⁸ Yəne orada s. 484.

ilə görüşərək İstanbul hökumətini sakitləşdirməyə çalışdı. O, rus əsgərlərini Xəzəryanı bölgələrdən çıxarmaq tələbini israrla Pyotura çatdırdı. Lakin rusların bu bölgələri asanlıqla tərk etmək fikrində olmadığı anlayan Osmanlı ordusu Gürcüstana daxil olaraq oradan Gəncə və İrəvan üzərinə yürüşə başladı.⁴⁹

1724-cü il iyunun 24-də İstanbulda Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında imzalanan müqavilə ilə Rusiyanın Xəzər sahilində tutduğu vilayətlər istisna olmaqla, Cənubi Qafqaz Osmanlı hakimiyyətinə keçdi. Eyni müqavilə ilə Şamaxı xanlığına da xüsusi status verildi. Xanlıq İstanbul hökumətinin nəzarəti altında olsa da, Osmanlılar orada hərbi qüvvələr saxlamayacağına dair öhdəlik götürdülər. Beləliklə, Osmanlı Cənubi Qafqazı 1590-1612-ci illərdən sonra 1723-1735-ci illər arasında ikinci dəfə öz hökmranlığı altına aldı.⁵⁰

XIX əsrin ikinci yarısı Osmanlı İmperiyasının diplomatik müstəvidə yeni Qafqaz həmləsi kimi də qeyd edə biləcəyimiz Baş Konsulluqların yaradılmasına keçməzdən əvvəl Qafqazın etno-demografik vəziyyəti və strateji əhəmiyyəti üzərində qısaca dayanmaqda fayda var. Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər uzanan Qafqaz dağları ilə cənub və şimal olaraq iki yerə bölünən Qafqaz, xalqların, dillərin, mədəniyyətlərin mozaikası kimi özünəməxsus zənginlik qazanmış, həmişə ticarət yolları və coğrafi-strateji yerləşməsi baxımından əhəmiyyətinə görə böyük dövlətlər arasında mübarizə meydanı olmuşdur. Siyasi, inzibati-coğrafi sərhədləri XX əsrin əvvəllərində formalaşmış Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının torpaqlarını əhatə edən Cənubi Qafqaz mənbələrdə Transqafqaziya, Zaqafqaziya, Maveray-i-Qafqaz kimi də xatırlanır.

Qafqazın özəlliklə Avropa və Asiya qitələri arasında yerləşməsi və Xəzər dənizi vasitəsilə Türkiyəni Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən körpü rolunu oynaması geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

⁴⁹ T.T. Mustafazadə, a.g.e., s. 63

⁵⁰ Elvin Valiyev, Doğan Yörük, "Güney Kafkasyada Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735)", Selçuklu üniversitesi Türkiyyat Araşnrmaları Dergisi, Ekim 2016

İşğal etdiyi Şimali Qafqazın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və İran-Orta Asiya hökmranlığı baxımından Cənubi Qafqaz çar rejimindən sovetlərə qədər Rusiyanın siyasi-hərbi hədəfinə çevrilmiş, iki əsrə yaxın bir müddət ərzində müxtəlif müstəmləkə həmlələri və etno-demoqrafik proyektlərin obyektinə halına gəlmişdir. Şübhəsiz ki, bu proyektlərin ən böyüyü Rusiyanın rəhbərliyi altında müsəlman-türk əhalisini tarixi türk yurdu olan Rəvan xanlığı torpaqlarından mərhələli şəkildə köç etməyə məcbur edərək, İran və Osmanlı torpaqlarından erməniləri gətirib bura yerləşdirməklə meydana gətirdiyi və daha sonrakı dövrlərdə Azərbaycan torpaqları hesabına ərazisini genişləndirən Ermənistan dövləti proyektidir. Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin nə üçün Rəvan xanlığının torpaqları əsasında qurulduğu sualına ancaq onun coğrafi mövqeyinə və Rusiyanın İstanbul, boğazlar və Anadolu torpaqları ilə bağlı siyasi- hərbi hesablarına nəzər salmaqla cavab vermək olar. Şəhbəndlərə dair arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, Cənubi Qafqazdakı bütün şəhbəndlər vaxtlarının, fəaliyyətlərinin əhəmiyyətli hissəsini erməni məsələsinə, Rusiya himayəsində Anadolu və Cənubi Qafqazda terror fəaliyyətlərini genişləndirməyə çalışan Erməni cəmiyyətləriylə bağlı təfsilatlı məlumatlar toplamağa həsr etmişlər.

Tədqiqatımızın mövzusunun aid olduğu dövrdə Qafqazda baş verən prosesləri və Rusiya-Osmanlı münasibətlərinin ümumi gedişatını anlamaq üçün dünyada mövcud olan güc mübarizələrini, əsas tendensiyaları və proyektləri başa düşmək və bu münasibətləri geosiyasi konfigurasiyanın ümumi çərçivəsində təsvir etmək lazımdır. Aralarında şiddətli mübarizə və çəkişmələr olsa da, Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi böyük dövlətlərin öz müstəmləkəçilik məqsədlərinə çatmaq üçün Osmanlı dövlətinin süqutunun vacibliyi mövzusunda həmfikir olduklarını qeyd etmək mümkündür. Bu istiqamətdə 1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı, Trablus, Balkan və I Dünya müharibələrində Osmanlı imperatorluğunu hədəf alan daxili və xarici hücumların, xüsusilə də ermənilər başda olmaqla Osmanlı təbəəsi olan xristian xalqlarının fəal

şəkildə istifadə edildiyi də çox açıqdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrin mərkəzində Qafqaz və Anadoluda çar rejiminin himayəsində olan erməni komitə və cəmiyyətlərinin bədnam fəaliyyətləri, Osmanlı imperiyasına və müsəlman-türk əhalisinə qarşı silahlı hərəkatları dayanırdı.

İngiltərə hakimiyyəti altında olan Hindistan müsəlmanları ilə Rusiya hakimiyyəti altında yaşamaq məcburiyyətində qalan Orta Asiya və Qafqaz türkləri Türk-İslam dünyasının yeganə müstəqil dövləti olan Osmanlı dövləti ilə daha da yaxınlaşmaq, münasibətləri yaxşılaşdırmaq və milli oyanış, istiqlal uğrundakı mübarizə prosesində İstanbul dəstəyini qazanmaq arzusunda idilər. Bu vəziyyət osmanlıçılıq, islamçılıq və türkçülüynün həmin coğrafiyalarda yayılmasına şərait yaratmış, bu xüsusda onların Osmanlıdan gözləntiləri də artırmışdır. Baş Şəhbəndər Əli Kamal bəyin Peterburqdakı Osmanlı səfirliyinə göndərdiyi hesabatda Bakı müsəlmanlarınının Baş Şəhbəndərlik binasının eyvanından asılan Osmanlı bayrağına baxaraq göz yaşlarını saxlaya bilmədiklərini və müstəmləkə altında yaşasalar da Osmanlıya böyük məhəbbət bəslədiklərini, Anadoluya hər cür qardaşlıq yardımına hazır olduqlarını qeyd etmişdir.

Rusiya işğalından sonra Qafqazın inzibati-siyasi mərkəzinə çevrildiyi, Qafqaz Valiliyi burada yerləşdiyi üçün Osmanlı dövləti 1851-ci ildə Qafqazdakı ilk baş şəhbəndərliyini Tiflisdə açmışdır. Hökumətdən Maliyyə Nazirliyi və Ərzurum valiliyinə göndərilən 16 mart 1851-ci il tarixli (h. 13 cəmədiül əvvəl 1268) məktubda Dərgahi-Alinin qapıçı başçılarından Müftizadə Emin bəyin Tiflis Baş Şəhbəndəri təyin olunduğu bildirilmişdir.⁵¹ Emin Əfəndi bu vəzifəyə təyin olunduqdan bir il sonra Tiflisə gələrək bir il gecikmə ilə vəzifəsinə başladı.⁵²

⁵¹ BOA, A.MKT. MVL 40/45

⁵² BOA, HR. MTV. 633/58

Tiflis Baş Şəhbəndərinin Osmanlı arxivlərində yer alan sənədlərinin bəziləri diplomatik bina və yaşayış üçün yerin kirayə miqdarıyla bağlı İstanbulla göndərilən məlumatlar, kirayə haqqının ödənilməsi və şəhbəndərliyin ilk quruluş dövrü digər fəaliyyətlərin icra edilməsində qarşıya çıxan maliyyə problemləri və.c ilə bağlıdır. Bu sənədlərdən böyük dövlətlərin mühasirəsi, təziqi altında ciddi iqtisadi çöküş yaşayan, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə çalışan Osmanlı hökumətinin bölgədə açılan şəhbəndərlikləri fədakarlıqlar hesabına dəstəkləyərək, maliyyə ayıraraq qorumağa çalışdığını görürük.

Osmanlı Xariciyyə Nazirliyi Tiflisdən sonra neft və sənaye mərkəzi olması və siyasi-stratejiq əhəmiyyətinə görə növbəti şəhbəndərliyi Bakıda açdı. Onun ardınca da 1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra azad ticarət limanı olması şərtiylə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçən Batumda növbəti şəhbəndərliyin açılmasına qərar verildi. Sultanın 1886-cı il mayın 10-da verdiyi fərmanla həm ticarət, eləcə də Qafqaz siyasəti baxımından əhəmiyyətinə görə Xəzər sahilində yerləşən və əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Bakı şəhərində Baş Şəhbəndərlik açıldı və Kirmanşah Baş Şəhbəndərliyinin şəhbəndəri Sadiq RUFət bəy dilə və yerli ənənələrə bələd olduğu üçün Bakıya Baş Şəhbəndər olaraq təyin edildi.⁵³ Xariciyyə Nazirliyinin büdcəsi çərçivəsində səfirlik və şəhbəndərlik binalarının kirası üçün ayrılan puldan Baş Şəhbəndərliyə 3000, digər xərclərinə 1000, tərçüməçi və dəftərxana üçün hər biri 500 quruş olmaqla ödəmək ayrılmasına qərar verildi.⁵⁴

Vaxtilə Osmanlı torpağı olan Batum 1877-78-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində məğlubliyyətin yaşanmasıyla birlikdə Rusiyanın tabeliyinə keçdi və Osmanlı imperiyası müsəlman xalqının problemləri ilə ancaq orada şəhbəndərlik açmaqla məşğul ola bildi. Rusiya hakimiyyət orqanları şəhbəndərlərin fəaliyyətini azaltmaq, onun yolunu kəsmək və ictimaiyyətlə təmasının qarşısını almaq üçün müxtəlif

⁵³ BOA, İ.HR. 305/19437

⁵⁴ BOA, İ.HR. 312/19963

təzyiq və psixoloji təhdid fəaliyyətləri həyata keçirirdilər. 1889-cu ildə Çar rejimi müqaviləyə əsasən Baş Şəhbəndərliyin idarəsindəki Osmanlı dövlətinin mülkü olan əmlak və torpaqla bağlı süni problemlər yaratmış və rus əsgərləri Baş Şəhbəndərlik binası üçün Osmanlı dövlətinə verilən keçmiş xəstəxana binasına girmiş, binanın müəyyən bölümlərini anbar kimi istifadə edəcəyini bəyan edərək Osmanlı diplomatlarını təzyiq altında tutmağa çalışmışdı.⁵⁵

1894-cü ildə Batum şəhbəndəri Sübhi bəy müalicə məqsədi ilə Avropada olduğu üçün müavini şəhbəndər Fərid Əfəndi bir müddət Batum Baş Şəhbəndərliyi vəzifəsində fəaliyyət göstərdi.⁵⁶ Sübhi bəy qısa müddət ərzində bu vəzifədə xidmət etmiş və Batumdakı hava onu narahat etdiyi üçün Osmanlı dövlət orqanlarından başqa yerə Baş şəhbəndər olaraq təyin edilməsini xahiş etmiş və bu tələb qəbul edilmişdir.⁵⁷ Peterburq səfirliyindən Xariciyyə Nazirliyinə göndərilən 15 sentyabr 1904-cü il tarixli başqa bir təkliflə Batum Baş Şəhbəndəri vəzifəsini icra etmiş Sədat bəyin fədakar xidmətlərinə görə Məcidiyyə ordeni ilə təltif edilməsi müsbət qarşılandı və Sultanın fərmanı ilə Sədat bəy mükafatlandırıldı.⁵⁸ Baş vəzirin Xariciyyə Nazirliyinə göndərdiyi 8 dekabr 1907-ci il tarixli başqa bir icazə məktubunda, Batum Baş şəhbəndəri Rəmzi bəyin Papa tərəfindən ikinci dərəcəli doqquzuncu Pey ordeni ilə təltif edildiyi anlaşılmaktadır. Şəhbəndərliyə aid başqa bir sənətdən 1895-ci ildəki icarə ödənişlərinə görə, Batumi şəhbəndər evinin yerləşdiyi binanın kirayə haqqının 120 Osmanlı lirəsi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹

1886-cı ildən Birinci Dünya Mühəribəsinin başlamasıyla şəhbəndərlərin fəaliyyətinə son qoyulduğu, bəzilərinin həbs edildiyi dövrə qədər xüsusilə Bakı Baş Şəhbəndərliyinin hesabatlarında təhsil və ti-

⁵⁵ BOA, HR. SYS. 1341/47

⁵⁶ BOA, BEO. 514/38502

⁵⁷ BOA, Y.A.RES. 73/15

⁵⁸ BOA, HR. TO. 91/17

⁵⁹ BOA, HR. İD. 703/57

carətlə yanaşı, Azərbaycan türkləri ilə əlaqələrin inkişafı, neft sənayesində baş verən hadisələr, Rusiyanın bölgə müsəlmanlarına qarşı həyata keçirməyə çalışdığı asimilasiya siyasəti, XIX əsrin sonlarında yayılan vəba epidemiyasına qarşı tədbirlər, erməni təşkilatlarının fəaliyyətindən bəhs edən çox qiymətli bilgiler var. Kitabın digər fəslində bütün şəhbəndərlərin əsas gündəmlərindən birini təşkil edən erməni cəmiyyətləri və terror təşkilatlarının törətdikləri hadisələrdən, bu vəziyyət qarşısında Osmanlı dövlətinin gördüyü tədbirlərdən daha təfəssilatlı şəkildə bəhs ediləcəkdir.

1912-ci ildə Bakıdakı şəhbəndər Əli Kamal bəy İspaniya hökuməti tərəfindən üçüncü dərəcəli İzabella katolik ordeni ilə təltif edilmişdir.⁶⁰ Şəhbəndərliklər Rusiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı planlaşdırdığı siyasi-hərbi gedişlər, Qafqazdakı müsəlmanların vəziyyəti, hərbi kəşfiyyat, Tiflis və digər şəhərlərdə nəşr olunan qəzet və jurnallar, onlardan zərərli yayınları olanların aşkarlanması, bu yayınlara qarşısının alınması, mədəni-humanitar əlaqələri inkişaf etdirmək, Osmanlı tacirlərinin bölgədə qarşılaşdıqları problemlər, notariat əməliyyatları, erməni məsələsi və s. haqqında tabe olduqları Peterburq səfirliyi vasitəsilə saraya ətraflı hesabatlar, məlumatlar təqdim edərək Osmanlı dövlətinin bölgədəki siyasətinin əsas tətbiqçilərinə çevrildilər.

Xüsusilə Tiflis və Bakıda fəaliyyət göstərən şəhbəndərlərin bir çox addımları Qafqaz İşğal Valiliyi və erməni quldur dəstələrinin narahatlığına səbəb olmuş, onlara qarşı təzyiq və təhdidlər sərgilənmişdir. Birinci Dünya Müharibəsinə yaxın bu proses daha da artmışdır. Xariciyyə Nazirliyi tərəfindən öz səlahiyyət hədlərini aşmaq, fəaliyyətsizlik və işini layiqincə həyata keçirməmək səbəbindən bəzi şəhbəndərlərin işdən azad edilməsi hallarına da rastlanmışdır. Baş Vəzirin 22 iyun 1889-cu il tarixində imzaladığı sənəddə Bakı şəhbəndəri Rüşfət

⁶⁰ BOA, BEO. 4007/300463

bəyin vəzifədən azad edilməsi və onun yerinə Bombay Baş Şəhbəndəri İsmayıl bəyin təyin edilməsi ilə bağlı Xariciyyə Əncüməninin təklifi Padşaha təqdim olunmuşdur.⁶¹

Osmanlı dövlətinin Rusiyanın rəsmi hakimiyyət orqanları ilə yaşadığı diplomatik problemlərdən biri də Rusiyanın regionda daimi qalması üçün planlaşdırdığı etno-demoqrafik dəyişiklik proyeqtinin mərkəzi, tarixi türk vətəni Rəvanla bağlıdır. (Çar rejimi Şimali Azərbaycana işğal etdikdən sonra Rəvan xanlığının torpaqlarından müsəlman-türk əhalisini köç etməyə məcbur etdi. Rusiya intensiv şəkildə erməniləri buraya gətirərək yerləşdirdi və tədricən erməni muxtariyyəti yaratdı.) Xariciyyə Nazirliyinin təkidli tələblərinə baxmayaraq, Rusiya burada Baş şəhbəndərliyinin açılmasına mane olmuşdur. Siyasi əhəmiyyətinə və Şərqi Anadolu vilayətləri ilə ticarət əlaqəsi səbəbindən Osmanlı dövləti Rusiyaya şəhbəndərliyin yaradılması və şəhbəndər təyin edilməsi üçün bir neçə dəfə müraciət etmiş, cəhdlərdə bulunmuş, lakin heç birindən müsbət nəticə əldə edilməmişdir.⁶²

Rusiya hökuməti Peterburq səfirliyinin təkidli tələblərinə cavab olaraq guya Rəvanda Dövləti-Aliyyə vətəndaşlarının olmadığını və orayla hər hansı ticarət fəaliyyətlərinin gerçəkləşdirilmədiyini iddia edərək mövcud sorğuya neqativ cavab verdi. Osmanlı dövləti isə Rəvan şəhərinin əhəmiyyətinə görə ora təyin edilmiş şəhbəndərin tanınmasını tələb etməkdə israrlı idi. Rəvanla sərhəd bölgələrdəki qoşunlara komandanlıq edən Sərəskər Rıza Paşa da Sədri-əzəm ilə yazışmalarında aldığı kəşfiyyət məlumatı nəticəsində Rusiyanın Osmanlıyla sərhədlərə hərbi yük daşımağa, hərbi birliklər göndərməyə davam etdiyini bildirmiş və Rəvanda Baş şəhbəndərliyin olmasının vacibliyinə diqqət çəkmişdir.⁶³ Daxiliyyə Nazirliyi ilə Xariciyyə Nazirliyi arasında davam edən yazışmalardan belə anlaşılır ki, Həmidyyənin Otuz Birin-

⁶¹ BOA, Y.A. RES. 48/17/1

⁶² BOA, BEO. 416/31172

⁶³ BOA, BEO. 1334/100043

ci Miralayı Əbdülcəbbar bəyin bu vəzifəyə təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu, çünki o, bu bölgə ilə daha yaxından tanış idi. Osmanlının bu məsələdə israrlı olmasının əsas səbəblərindən biri də buranın İran və Osmanlı ermənilərinin yaşadığı qəzalara yaxın olması səbəbindən bölgədəki bütün mənfur erməni fəaliyyətlərini nəzarətdə saxlamaq, İrəvandakı Eçmiədzin monastırının fəaliyyətini izləmək idi.⁶⁴

1885-ci ilin martında Sultanın fərmanı ilə Rəvan Baş Şəhbəndərliyinə təyin edilən, lakin Rusiya hakimiyyəti tərəfindən tanınmayan Mehmed Bahəddin bəy 30 dekabr 1885-ci il tarixli Xariciyə Nazirliyinə göndərilən məktubunda rəsmi sənədləşmədə yaşadığı çətinliklərdən və maaş ala bilməməsindən şikayətlənirdi.⁶⁵ Osmanlı imperiyası da Rusiyanın Rəvan Baş Şəhbəndərliyinin açılmasına icazə vermədiyi üçün Rusiyanın Osmanlı torpaqlarında növbəti şəhbəndərlik açmaq cəhdlərinə mənfi cavab vermək qərarına gəldi.⁶⁶ Sankt-Peterburq səfirliyinin Rusiya hakimiyyət orqanlarına etdiyi müraciətlər və alınan mənfi cavablarla bağlı bəzi hesabat sənədlərini də bu araşdırmamıza daxil etmişik.

Erməni silahlı dəstələrinin Osmanlı diplomatlarına qarşı həyata keçirdikləri terror aktları və silahlı hədələr üzərində xüsusilə dayanmaq lazımdır. Gənc diplomatlardan olan Tiflis Baş Şəhbəndəri Behçet Əfəndi 1876-cı il oktyabrın 23-də Kür sahilində yerləşən Naberejnaya küçəsindəki iqamətgahına girən erməni Hamparsumun başçılıq etdiyi quldurlar tərəfindən həyat yoldaşı ilə birlikdə vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və bu basqında əsas rolu Baş Şəhbəndərlikdə xidmətçi kimi işləyən xain bir erməni öz üzərinə götürmüşdü. Xatırlatmaq istərdik ki, 1876-cı il oktyabrın 25-də Tiflisdə çıxan “Qafqaz” qəzetində qətlə bağlı ətraflı məlumat yer almaqdadır. Qətl prosesinin təfərrüatları və qatillərin məhkəmədə qeydə alınmış ifadələri hazırda Gürcüstan arxivində qorunub saxlanılır.

⁶⁴ BOA, DH. TMIK. M. 22/2

⁶⁵ BOA, HR. TH. 60/51

⁶⁶ BOA, HR. TH. 192/69

Şəhbəndər sənədlərindən bölgədə yaşayan müsəlman-türklərin dəstək olaraq Osmanlı ordusuna müxtəlif ianələr etdikləri və bu şəxslərin adlarının ianə qəbzlərlə birlikdə Xariciyə Nazirliyinə göndərildiyi anlaşılmaktadır. Rus ordusunun Qafqazdakı bölmələrinin müharibə ərəfəsində işğal planına uyğun olaraq Bitlis və Van vilayətləriylə bağlı kəşfiyyat işləri apardığı və vilayətlərin xəritələrinin çəkildiyinə dair məlumatlar və əlavə olaraq, rus ordusunun birliklərində edilən dəyişikliklərlə bağlı kəşfiyyat məlumatları Revan, Tiflis və Batum Baş Şəhbəndərliklər tərəfindən toplanaraq İstanbula göndərilmişdir.⁶⁷

Rusiyanın təzyiqləri nəticəsində Qafqazdan sürgün edilən müsəlmanların Osmanlı torpaqlarına köçürülməsi məsələsi də Şəhbəndərlərin məşğul olduğu problemlərdən biri idi. Biz köçürmə ilə bağlı əvvəllər dərc olunmamış bəzi sənədləri bu araşdırmada dərc etmək qərarına gəldik. Quban dağlıları kimi Şimali Qafqazdan gələn mühacirlər Batumdan gəmilərə mindirilərək Osmanlı torpaqlarına göndərilirdi. Batum və Tiflis şəhbəndərlikləri də bu məsələ ilə bağlı Qafqaz İşğal Valiliyiylə yazışmalar həyata keçirərək onları məlumatlandırirdı.⁶⁸

Çar rejiminin müxtəlif cəmiyyətlər, kilsələr, missioner məktəbləri açmaqla Qafqaz müsəlmanları arasında pravoslav tərifiyyətini yaymağa cəhd göstərməsi barədə məlumatlar şəhbəndər hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Bir araşdırmada Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpa Cəmiyyətinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilmiş, cəmiyyətin müxtəlif kilsə və məktəblər vasitəsilə sürdürdüyü fəaliyyətlərlə bağlı İstanbula təfəsilatlı məlumat göndərilmişdir.⁶⁹

Şəhbəndər sənədlərində təkcə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr yer almır, eləcə də burada Türkünstan və Rusiya müsəlmanları ilə bağlı müxtəlif məsələlər də öz əksini tapmışdır. 1892-ci il oktyabrın

⁶⁷ BOA, HR, SFR.1 103/31

⁶⁸ BOA, HR, TO. 340/55/1

⁶⁹ BOA, HR, TO 342/31/1

18-də Tiflis Baş Şəhbəndəri tərəfindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən Buxara əmiri Mir Səid Əbdüləsədin ailəsi ilə birlikdə Peterburqa getməsi və bu səfərin məqsədi ilə bağlı məlumatları özündə əks etdirən çoxlu sənədlər də var. Araşdırmamıza vacib hesab etdiyimiz bu sənədlərdən bəzilərinin transkripsiya və xülasəsini daxil etmişik.

Tiflis, Bakı və Rəvanda həm müsəlmanlar, həm də ermənilər tərəfindən nəşr olunan və Osmanlı hökumətinin zərərli hesab etdiyi nəşrlər tərcümə edilərək İstanbula göndərilir, bu qəzet və jurnalların ölkəyə gətirilməməsi üçün Xariciyyə Nazirliyinə məlumat verilir. Bu baxımdan erməni dilində çıxan qəzet və jurnallara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Tiflisdə ermənicə çıxan “Arkari-Cayan” (Sədayi-Vətən) qəzetinin baş redaktoru bir müddət Parisdə qaldıqdan sonra jurnalist kimi Tiflisə qayıdan Osmanlı təbəəsindən Diyarbəkrli Vardanyan idi. Tiflis Baş şəhbəndərinin Xariciyyə Nazirliyinə göndərdiyi 21 may 1907-ci il tarixli teleqramda onun Osmanlı dövləti əleyhinə qaralama kampaniyası apardığı, yalan və böhtandan istifadə etdiyi anlaşılmaktadır.⁷⁰

1903-cü il iyulun 3-də Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən teleqramda Tiflisdə rus dilində çıxan “Şərq” qəzetinin 3 iyul tarixli nömrəsinin Osmanlı torpaqlarına gətirilməməsi istənilib.⁷¹ Bəzi mənfi davranışlar və bir sıra sosial problemləri özünəməxsus formada işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı Osmanlı Sultanını və hökumətini avtoritar meyillərdə ittiham etdiyi iddiası ilə Tiflis Şəhbəndəri Qafqaz Valiliyi və jurnal rəhbərliyi qarşısında bu nəşrlərin dayandırılması üçün cəhdlər etmişdi. 1907-ci il may tarixli teleqramda jurnalın bundan sonra Osmanlı İmperatorluğu əleyhinə yazılara son qoyacağı bildirilmişdi.⁷² 26 aprel 1896-cı il tarixində çap olunan məqaləsinin tərcüməsinin də yer aldığı Tiflis Baş Şəhbəndərliyi

⁷⁰ BOA. HR.TO 360/6/1-1

⁷¹ BOA. HR.TO 358/47/1

⁷² BOA.HR.TO 360/70/1

hesabatında, Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz” qəzetinin İstanbuldakı nümayəndəsi, Azərbaycanın tanınmış jurnalistlərindən olan M. Şahtaxtinski haqqında məlumatlar verilmişdir. Xüsusilə onun İstanbuldan göndərdiyi yazılar, Rusiyanın İstanbuldakı səfiri Nelidof və Sofiyadakı yeni təmsilçi Çarikovun paytaxtakı təmaslarıyla bağlı qəzetə göndərdiyi yazı və müşahidələri diqqətlə incələnərək bu haqda İstanbul hökuməti də bilgiləndirilmişdir.⁷³

Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının milli oyanışına və onların dini dəyərlərinin daha yaxşı öyrənilməsinə xidmət edəcək cəmiyyət, məktəblər və nəşrlər də Osmanlı dövləti tərəfindən daim dəstəklənmişdir. Dağıstandan Tiflisə qədər Qafqaz müsəlmanları ilə əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə və bu coğrafiyada yaşayan insanlarla münasibətlərin möhkəmlənməsinə xidmət edən təhsil və din sahəsindəki dəstək fəaliyyətləri ilə bağlı şəhbəndərliyin hesabatlarında dəyərli məlumatlar yer almaqdadır. Sultan II Əbdülhəmid dövründəki şəhbəndər kadrları daha çox İslami yanaşma və dini duyğularla hərəkət edirdilərsə, İttihad və Tərəqqi dövrünün şəhbəndərləri dil, din, tarix və mədəniyyət birliyini önə çıxararaq Türk-İslam birliyini, Turan məfkurəsini qiymətləndirmələrinin mərkəzinə qoymuşdur. Arxivdəki 28 may 1898-ci il tarixli şəhbəndərlik sənədindən Osmanlı imperatorluğunun şəhbəndərlik vasitəsilə Tiflisdə açılan İslam məktəbinə 46 cildlik kitab bağışladığı bilinməkdədir.⁷⁴

Maarif və Xariciyyə Nazirliyinə göndərilən 1887-ci il tarixli yazıda Azərbaycan türklərinin böyük ziyalılarından, türkcə çıxan ilk qəzetin də təsisçisi olan Həsən bəy Zərdabinin təşəbbüsüyülə qurulan Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qafqaz müsəlmanları adından bölgədəki məktəblərin təkmilləşdirilməsi və türkcənin yayılması üçün Osmanlı dövlətindən bəzi tələblər irəli sürmüşdür: “Rusiyadakı əhli-İslamın təhsili-ülum və maarif ilə lisani-milliyələri olan Türkcənin tamam və tərəqqisi vəsailini gerçəkləşdirmə məqsədi ilə islah və

⁷³ BOA, Y.A.HUS .350/79/3

⁷⁴ BOA. MF. MKT 398/36/2

tənzimə başlasalar da savadlı müəllimlərin olmaması səbəbindən və məktəbi Osmaniyədə və maarifi-lazım ilə üsuli-tədrisi təhsil etmək üzrə göndərdikləri üç nəfər tələbənin Dərasət məktəbinə qəbul edilmələri Beyrutdakı məktəblərə izumma məcbur olduqlarından bəhslə-bədəzin göndərəcəkləri tələbənin qəbulları Bakıda Xeyriyyə Müsəlman Cəmiyyəti tərəfindən vürud edən məktub ilə istira olunduğu trəfi vəlayi-məşihatpənahiden ərzi-atabeye-ülya qılınmış və sair tərəfdən göndərilən tələbə məccanən qəbul olunduğu kimi Rusiyadakı Müsəlmanlar canibidən o yolda qəbulləri istida qılınan bir neçə şagirdin dəxi qəbulu xüsusuna iradəyi-sənəyi- cənabı-xilafətpənahı şərəfmütəlliq buyurulduğu Mabeyni-Hümayunu-Mülkanə Baş kitabəti-cəliləsindən batezikri-xüsusiyə inba və Xariciyyə və Maarif nəzrəti-cəliləsinə təbliğat icra edilmişdir”⁷⁵ Qeydlərdən də görüldüyü kimi müstəmləkə şəraitində Azərbaycan türklərinin milli oyanışının həyata keçirilməsinin önündəki ən böyük əngəl yeni metodologiya və düşüncə tərzinə sahib olan savadlı müəllim .məktəb və dərsləklərin məhdudluğuudur ki, H.Zərdabinin başçılıq etdiyi Cəmiyyət də bu məsələdə Osmanlı dövlətindən dəstək istəməkdədir. Azərbaycan maarifçilik və milli oyanış tarixində heç şübhəsiz Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin xüsusi yeri vardır. H. Zərdabinin əsasını qoyduğu cəmiyyətin davamı olan və 1905-ci ildə Bakıda xeyirxah iş adamı, milli burjuaziyanın parlaq nümayəndəsi Hacı Zeynalabidin Tağıyevin sədrliyi ilə yenidən bərpa olunan cəmiyyət qısa müddət ərzində milli qüvvələrin qalmasına çevrildi. Xüsusən də XX əsrin əvvəllərində rus işğalı altına düşən Şərqi Anadolu vilayətlərindəki soydaşlarımıza humanitar yardımların həyata keçirilməsində, döyüş bölgəsindən qaçaraq Azərbaycan torpaqlarına sığınan mülki əhalinin, məcburi köçkünlərin müxtəlif problemlərinin həllində, Balkan müharibələri zamanı Ədirnəyə sığınan Balkan köçmənlərinə yardımda, birinci dünya müharibəsində Qafqaza gətirilən

⁷⁵ BOA, BEO. 2950/221195

Osmanlı əsirlərinin himayə edilməsində bu Cəmiyyət müstəsna işlər görmüşdür.⁷⁶

Bakı Baş Şəhbəndərliyinin sənədlərində bu cəmiyyətin rəhbəri H.Z.Tağıyevin və cəmiyyətin əsas donorlarından olan iş adamı Musa Nağıyevin Osmanlı dövlətinə doğma münasibəti, Rus müstəmləkə rejimi altında yaşayıb ticarətlə məşğul olmalarına rəğmən Balkan müharibəsi zamanı həyata keçirdikləri yardım fəaliyyətləri xüsusi qeyd edilir. Bu şəxslərin Qafqaz müsəlmanları ilə Osmanlı imperiyasının bağlarının gücləndirilməsindəki rolu, erməni cəmiyyətlərinin zərərli fəaliyyətlərinin qarşısının alınmasında verdikləri mühüm töhfələr təqdirə layiq qarşılanmış, yazılan hesabatlar, məlumatlar əsasında hər iki xeyriyyəçi iş adamı Osmanlı dövlətinin ən yüksək dövlət medallarıyla mükafatlandırılmışdır. Balkan müharibəsi zamanı çar rejimi panslavizm siyasətini davam etdirmiş, rus mətbuatı da eyni istiqamətdə təbliğat aparmış, müsəlman-türk xalqına qarşı amansız qırğınlar törədən Serb və Bolqarıstan silahlı qüvvələrinə yardım kampaniyaları aparmışdır. Rusiyanın müxtəlif əyalətlərindən könüllü döyüşçülər səfərbər edilərək Balkan coğrafiyasına göndərilmişdir. Rusiya müsəlmanlarının gözü qarşısında baş verən bu siyasət, slavyan millətçiliyinin güclənməsi ilə daha da şiddətlənən türk-osmanlı düşmənçiliyi rus əsarətində olan türk-müsəlman əhalinin milli və dini hisslərinin də oyanmasına səbəb oldu. Balkan müharibələri zamanı yenidən qurulan, Azərbaycan türklərinin istiqalının memarı olan Müsavat Partiyası başda olmaqla bütün milli komitə və cəmiyyətlər xalqı Osmanlıya köməyə çağırırdı. Totalitar Çar rejiminin bütün anti-türk siyasətlərinə, zülm və işğəncələrinə baxmayaraq, Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qurduğu “Müsavat” partiyası bütün Qafqaz müsəlmanlarını Türkiyə ətrafında bir araya gəlməyə çağırırdı:

⁷⁶ Daha geniş bilgi üçün bkz. Betül Aslan, 1. Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklərinin Anadolu Türklərinə “Kardaş Kömeği(Yardımı)”ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, 2000, Ankara

“Dindaşlar! Biliniz və agah olunuz ki, yeganə ümidimiz və çarəmiz Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər biz şimdiki də kəndimizin ən əski hissizliyimizdən vaz keçməzsək, dünyanın gözü önündə Haqq, İslamiyyət və millətimizi itirib əğyarə əcır, tabe, adətən əsir olacağımız şakk və şübhədən aridir. Cəmi aləm bilir ki, bu bu mühari-bəyi Xilafət-i İslamiyyəyə malik olan Türkiyyəyə açan Balkanın küçük və xırda hökumətləri deyildir. Zira şir nə qədər zəif olsa da çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu işləri işləyən, İslamiyyət və insaniyyət düşməni və “jandarm ələm” ləqəbu ilə mülək-kəb olan şimal ayısı Rusiya hökuməti müstəbidəsidir ki, hər gün ləvazimi-səhiyyə, ianələr və könüllü adi ilə bölük-bölük nizamilər (əsgərlər) göndərir.”⁷⁷

Bakı Şəhbəndəri 6 avqust 1913-cü ildə İstanbula göndərdiyi məktubunda Ədirnənin Osmanlı ordusu tərəfindən geri alınmasının bütün Azərbaycan müsəlmanları və Qafqaz xalqlarını çox sevindirdiyi bildirilir:

“İnayəti-Rəbbaniyə ilə Ədirnənin təkrar əsgəri- Osmaniyə yədinə keçməsi xəbərinin Bakı və civarı əhaliyi-İslamiyəsində xüsusi gətirdiyi şövq və sürurun dərəcəsi kabili-təvsiif deyildir. Axirən Dağıstandan gələn mövsuqul-kəlim bir zatın bəyanından işbu xəbəri-bəşərə-təvərin Dağıstandakı suyunda əhali fəvqəladə şadimani izhar edərək yek digərini təbrik etmişlər və Padişahi-İslamın ikinci paytaxtı olub bir çox cəvamiyi- müqəddəsiyi-xavi olan işbu şəhri-mübarəkin bir daha yədi-küffara keçməməsi xüsusunda icab edərsə qanlarının son damlasına qədər tökməyi əhd etmiş olduqları öyrənilmişdir.”⁷⁸

Sankt-Peterburq səfirliyinin 6 iyun 1913-cü il tarixli məktubunda Bakı Şəhbəndərliyi tərəfindən Osmanlı Hilalı-Ahmer Cəmiyyətinə (Qızıl Aypara Cəmiyyətinə) köçürülən nağd pul və mal yardımından bəhs edilir,⁷⁹ xeyriyyəçilərə adından toplanan yardım üçün

⁷⁷ Mirza Bala Milli Azərbaycan Hərəkatı, Ankara, 1991, s.67

⁷⁸ BOA, HR. SFR. (1) 170/14

⁷⁹ HR. SYS. 2020/3

qəbzlərin verilib-verilməməsinin araşdırılması xahiş olunur.⁸⁰ Şimali Azərbaycanda milli komitələrə, qəzetlərə və cəmiyyətlərə maddi və mənəvi dəstəyini əsirgəməyən Tağıyev və Nağıyev kimi milli burjuaziyanın qabaqcıl nümayəndələri də hər cür yardım və həmrəylik göstərərək Osmanlı imperiyasını öz dövlətləri hesab edirdilər. Yuxarıda adları keçən iki xeyriyyəçi iş adamı məhz Sankt-Peterburq səfirliyinin Xariciyyə Nazirliyinə göndərdiyi təklif əsasında dövlət medalı ilə təltif edilmişdir.⁸¹ 1907-ci il sentyabrın 3-də Sultan Əbdülhəmidin fərmanı ilə verilən mükafatda təkcə H. Z. Tağıyev deyil, onun İstanbulla göndərilmiş nümayəndəsi, İdadi məktəbinin müəllimlərindən Talibzadə Yusif Əfəndi də müsəlmanlar arasındakı maarifçilik fəaliyyətlərinə görə dövlət ordeni ilə təltif edilmişdir.

“Bakıda Cəmiyyəti-İslamiyyə müəssisi Hacı Zeynalabidin Tağıyev nəşri-maarif xüsusindəki məsaiyi- cəmiləsinə binaən mumailəy-hə Birinci dərəcədən və Bakıda ülümu-Ərəbiyyə müdərris və məktəbi-ibadi müəllimi Talibzadə Axund Yusif Əfəndiyə üçüncü rütbədən Məcidi nişanı-zişanları itası xüsusunda hər nə vəchilə iradəyi-sənəyi-cənabı-xilafəti-pənahı şərəf-sudur buyurulur isə hökmü-münifi infaz ediləcəyi bəyanı ilə təzkirəyi-sənəvəri tərkim qılındı əfəndim.”⁸²

1914-cü il fevralın 15-də Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanım da Bakı müsəlman xanımlarının Osmanlı imperiyasına yardım fəaliyyətinə verdiyi töhfələrə görə daha bir mükafatla “Şəfqət” ordeni ilə təltif edilib.⁸³

“Balkan Hərbində Hilahi-Əhmərə 5.000 və bu kərrə Donanmayi-Osmaniyyə və Ədirnədə inşa olunacaq Darül-eytama 5 min Rubl

⁸⁰ HR. SYS 2020/6

⁸¹ BOA, BEO. 4213/315919

⁸² İ.TAL 429/ 25

⁸³ Muasirləşmə dövründə Osmanlı dövlətinin dörd növ medal və ya dövlət nişanı adlandırılacaq biləcəyimiz ordeni var idi. Ən ali mükafat kimi üstün xidmətlərinə görə təltif edilən birinci dərəcəli dövlət adamlarına qızıl və ya gümüşdən hazırlanan Nişanı-ı İmtiyaz adlanan medal verilir. Yəni ölkə daxili və xaricində Osmanlı dövləti qarşısında müstəsna xidmətlərinə görə mükafatlandırılan şəxslərə də birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü dərəcədən ibarət olan Osmani, Məcidi və Şəfqət medalları verilir.

itası surəti ilə muavənəti-himmet-qaranədə bulunmuş olan Bakı əhali-Müslüməsi mütəbərənından Hacı Zeynalabidin Əfəndi Tağıyevin hanımı Sona Xanıma ikinci rütbə şəfqət nişanı əta olunmuşdur”⁸⁴

Baş Şəhbəndərlikdən İstanbula göndərilən başqa bir məlumatdan belə anlaşılır ki, Musa Nağıyev Rusiya ilə müharibə zamanı işğal edilən Ərzurumda sökülən məscidin divarından tapılan qədim əl yazma Quranı alaraq İstanbula göndərmişdir. Yenə 24 fevral 1914-cü il tarixli sənətdən Bakının zənginləri H. Z. Tağıyev və M. Nağıyevin Ədirnə valisi Hacı Adil bəyin Balkan mühacirlərinə kömək çağırışına belə cavab verdikləri anlaşılır:

“Hüzuru Sami-i Həzrəti-Sədarəti-Uzmaya

Bakı əhaliyi-İslamiyəsi hamiyətməndən və agniyayi-məşhürəsindən Hacı Zeynalabidin Tağıyev cənabları ilə Ağamusa Nağıyevin Ədirnədə dərdəsti-inşa olan darül-eytam məsarifinə iştirak etmələri zəminində valiyi-vilayət atufətlu Hacı Adil Bəyəfəndi həzrətlərindən aldıkları bir məktub üzərinə darül-xeyri-məzkur məsarifinə mədar olmaq üzrə müşarüliləyhin beş bin Rubl ilə Hacı Zeynalabidin tərəfindən zəminətən şəhri-məzkurda qain Sultan Selim Camiyi-Şərifinə üç cilddən mürəkkəb Kəşvül-həqayiq namında bir təfsiri şərif dəxi ihda və vasitəyi-çakəriylə Dərsaadətə isra olunduğundan təberruatı məzkurənin Ədirnəyə surəti-sövqi və mütəberrinə ibrazı lazım gələn və rəqinin cəlbi xüsusunun lazım gələnlərə əmir və həvalə buyurulması istirhamına mücasərət eylədim. OI babda əmri-ferman həzrəti-vəliyul-əmirindir.

Bakı Şəhbəndəri”⁸⁵

Daxiliyə Nazirliyindən Ədirnə valisinə göndərilən 10 mart 1914-cü il tarixli məktubda Bakıdan edilən yardımlar haqqında ətraflı məlumat verilir:

⁸⁴ BOA, İ.TAL 492/ 22

⁸⁵ BOA, BEO. 4262/319627

“Edirne Vilayət-i Aliyesi'ne

Sa'âdetlü Efendim Hazretleri

Ədirnə dər dəsti-inşa bulunan Darül-eytam məsarifinə mədar olmaq üzrə Bakı əhli-İslamiyəsi hamıyyət-məndanından iki zatu-möh-tərəm tərəfindən ita olunan 10.000 Rublun müqabili bulunan 1162 Osmanlı lirəsi ilə lira 100-dən 79 quruş və Sultan Səlim Camiyyə-Şərifinə vaz edilmək üzrə ihda qılınan 3 cilddən mürəkkəb Kəşfül-həqayiq namındaki təfsiri-şərif postaya təslimən savbı- aliyələrinə irsal qılındı. OI babda iradə əfəndim Həzrətlərinindir.”⁸⁶

Göstərilən yardıma görə Hacı Zeynalabidin Tağıyevə Osmanlı Dövləti adından təşəkkür məktubu göndərilmişdir.

H. Z. Tağıyev 1907-ci ilin avqustunda jurnalist və müəllim Axund Yusif Talıbzadəni Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və Nəsr-i Maarif Cəmiyyətinin nümayəndəsi qismində regiondakı vəziyyətin təfsilatlı izahı və Tağıyevin qurucusu olduğu Cəmiyyətlərin gördüyü işlərlə bağlı hesabatla birlikdə Osmanlı sarayına göndərmişdir. Talıbzadə Tağıyevin təşəbbüsüylə Bakıda hazırlanan Quranın türkçə təfsirini də sarayda sultana hədiyyə etmişdir. İstanbul səfəri zamanı Talıbzadə Darül-acəzəni də ziyarət etmiş və ona göstərilən maraq və diqqətdən razı qalmışdır. H. Z. Tağıyev başladığı təhsil səfərbərliyi və xeyriyyəçilik fəaliyyətlərində Osmanlı təcrübəsindən yararlanmış, dərslük, müəllim kimi məsələlərdə zaman-zaman Osmanlıdan kömək istəmişdir. H. Z. Tağıyevin Osmanlıyla Azərbaycan türklərinin ticarət əlaqələrini də yaxşılaşdırmaq üçün təşəbbüs göstərdiyi, 1913-cü ildə Trabzona göndərdiyi nümayəndəsi Mehmet Giray Əfəndi vasitəsilə Osmanlı əsgərlərinin geyimlərini öz tekstil fabriklərində tikməyi təklif etdiyi də məlumdur.⁸⁷

Bakı Şəhbəndərliyinin sənədlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İran üzərindən Bakı və Rəvan

⁸⁶ HSD, HADB, 8/33

⁸⁷ BOA, DH, KMS, 5/5

torpaqlarına yayılan vəba xəstəliyi və Osmanlı imperiyası tərəfindən bu epidemiyanın öz torpaqlarına yayılmasının qarşısını almaq üçün həyata keçirilən bir sıra karantin tədbirləri haqqındadır. Səhiyyə Şurası 27 iyun 1892-ci ildə toplanaraq epidemiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlər planı hazırladı. Bir gün sonra, iyunun 28-də vəzir Əhməd Cavadın imzaladığı əmrlər Azərbaycandakı şəhbəndərliklərə göndərildi. Alınan tədbirlər arasında vəba epidemiyasının Osmanlı imperatorluğuna keçməsinin qarşısını almaq üçün Trabzon sərhədindəki Kavak tahaffuzhanesinə (sərhəd bölgələri və şəhərlərin girişlərində qurulan insanların xəstəlik daşıyıcı daşmadığının yoxlanıldığı, təmizlik prosedurlarından keçirildiyi məntəqə) gələcəklərin 10 gün müddətində karantinə alınması, həmçinin Rusiya limanlarından Qara dəniz yoluyla gələcək bütün gəmi və qayıqların, Bolqarıstan və Şərqi Rumelindən Sinop limanına qədər karantinə alınması yer almışdır.⁸⁸ Həmin gün Səhiyyə Nazirliyindən Xariciyyə Nazirliyinə göndərilən məktubda bildirilirdi ki, Rusiyadakı Baş Şəhbəndərliklər Bakı və vəba epidemiyasının yayıldığı digər ərazilər başda olmaqla yerləşdikləri yerlərin epidemioloji vəziyyəti barədə mütəmadi olaraq İstanbula məlumat verməlidirlər.⁸⁹

Xüsusən də Osmanlı torpaqlarına səfər edənlərin və bu ölkəyə həcc ziyarətinə gedən Qafqaz müsəlmanlarının tibbi müayinədən keçirilməsi, aralarında xəstə olanlarının aşkar edilərək müalicəyə cəlb edilməsi, qarantinə alınmasıyla bağlı çoxlu sənədlər mövcuddur. 1 fevral 1905-ci il tarixli vəzirlik təzkirəsində Bakı, Tiflis və Rəvanda vəba xəstəliyinin təsirinin azaldığı, buna görə də Batumdan gəmilərlə gələn sərnəşinlərin qarantinə alınmadan tibbi müayinədən keçirilərək ölkə torpaqlarına girişinə icazə veriləcəyi bildirilmişdir. Baş nazirin icazəylə bağlı 22 mart 1905-ci il tarixli sərəncamında Daxiliyyə Nazirliyinə bildirilirdi ki, artıq Bakıda vəba xəstəliyi görülmədiyi üçün tibbi

⁸⁸ HR. SFR 04, 733/2

⁸⁹ HR. TH 120/65

müayinə də ləğv edilsin və Cənubi Qafqaz torpaqlarından gələnlərin ölkəyə girişinə qoyulan məhdudiyətlər ortadan qaldırılsın.⁹⁰

Məlumdur ki, Rusiya işğalından sonra Şimali və Cənubi Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına kütləvi köç olmuşdur. Şəhbəndlərin fəaliyyət göstərdiyi dövrdən sonra rus-erməni zülmündən qurtulmaq üçün Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən də Osmanlı torpaqlarına köçmək istəyən insanların mövcudluğunu müşahidə edirik.⁹¹ Tiflis şəhbəndərliyinin 7 dekabr 1901-ci il tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, Bakı quberniyasının Çayarazı bölgəsinin sakinləri də Dağıstan və Gəncə (Yelizavetpol) müsəlmanları kimi toplu şəkildə Osmanlı torpaqlarına qəbul olunmaq tələbi irəli sürür. Onlar rus məktəblərində oxumaq istəmir, xristian dinini qəbul etməyə məcbur edildiklərini əsas gətirərək Osmanlı torpaqlarına köçmək istədikləri bildirirlər:

“Məmaliki-şahanəyə hicrət etmələrinə canibi- hökuməti-səniyyədən müsaədə buyurulması istirhamını havi Bakı və Dağıstanın, Tiflis və Yelizavetpol əyalətləri əhaliyi-İslamiyəsindən bin qədər ailə tərəfindən Baş şəhbəndərhanəyə ita edilən iyirmi ədəd isti ləffən təqdim qilındı.

İşbu ailələrin rəisləri əsbabı-maişətə malik olduqlarını iddia və kəndilərinə yalnız ziraət etmək üzrə ərazi itasını istirham edirlər bunların ifadəti-vaqiələrinə nəzərən əyaləti-məzkurə əhaliyi-İslamiyəsi Rus məmurları tərəfindən düçarı-tədiyyat olmaqda olduqları kimi sakit olduqları qurada Kazaklar iqamə və məkatibi-ibtidaiyyələri sədd edilmiş və ətfalı-zükur və inas Rus məktəblərinə davam icbar olunur imiş. Hətta Ruslar əhaliyi-mərkuməyə Nəsraniyəti qəbul etdirməyə təsəddi etdiklərindən bu keyfiyyət kəndilərini mühafizəyi-diyanət üçün ixtiyarı-hicrətə məcbur etməkdir. Rus məmurunu əhaliyi-mərkümənin ərazilərini əhara furuxtə haqları olmamaq şərti ilə Qafqazı tərk etmək-

⁹⁰ BOA, DH, MKT. 941/26

⁹¹ BOA, HR. İD. 1901. 9/91

lərinə müxalifət etmərlər. Bunlar yalnız xanələrini sata biləcək olanlardır. Binaenaleyh əsahbı-istida məmləkətlərini tərk üçün hökuməti-səniyyənin müsaidəsinə intizar edirlər. Kəndi ifadələrinə görə bunların əzimətləri minlərcə əhaliyi-İslamiyyənin mühacirətinə mücib olacaqdır.

Hasbəl İslamiyyə şurasını dəxi əlavə eylərim ki məmaliki-şəhanəyə hicrət üçün əhaliyi-mərkumə tərəfindən izhar olunan arzuvi-qaviyə və ixtiyar edilən fədakarlıqlara nəzərən şikayəti-vaqiələrin muhik və varid olduğu məczumdur. Əmri-ferman.”⁹²

Batum Şəhbəndərliyi arxivində yer alan 7 iyun 1903-cü il tarixli sənətdə Bakı quberniyasına bağlı Quba qəzasının Təzə Digah uyezdində yerləşən 27 evin sakinlərinin toplu şəkildə Osmanlı vətəndaşlığına müraciət etdikləri anlaşılmaktadır. Osmanlı torpaqlarına yerləşmək arzusunda olan kənd sakinlərinin adları aşağıdakı kimidir.

Əbdülhəlim Ramazan oğlu

Manverdi Şeyx Vəli-oğlu

Əmirməd Minhac-oğlu

Qəhrəman Cəfəroğlu

Bala Qadaş Məlikməmməd-oğlu

Xan Baba Polat-oğlu

İbrahim Xəlil Ağası-oğlu

Cabbar Qurban-oğlu

Əbil Qurban-oğlu

Yusuf Qubas oğlu

Ağaç Nuru Məhəmməd oğlu

Ağa Şeyx Şeydaoğlu

⁹² BOA, HR. İD. 2057/95_1-2

Atlı Xan Baba Xanoğlu
Mustafa Şeyx Qəriboğlu
Bəkir Pir-zadeoğlu
Hacı Melikoğlu
Əmir bəy Hacıoğlu
Əhməd xan Baba Xanoğlu
Bala Teşi Xəlil oğlu
Beğ Bala Baba-oğlu
Rüstəm Qabaş-oğlu.
Əziz Ağaqasımoğlu
Əbdü Ağakerimoğlu
Əbdü Ağakerimoğlu
Allahverdi Əli Əskər oğlu
Hacı Həsən Şeyx Rəhimoğlu
Nəsruulla Hacı Nəsiroğlu
Arzuman Həmzəoğlu.⁹³

Osmanlı Mühacir (Köçkünlər) Komissiyasının hesabatlarında da artan rus-erməni təzyiqləri nəticəsində Rəvan torpaqlarında yaşayan Qarapapaq türklərinin Osmanlı torpaqlarına sığındıqları anlaşılır. Daxiliyə Nazirliyinə göndərilən 1 may 1893-cü il tarixli məktubda Qarapapaq tayfasından olan iki yüz əlli ev təsərrüfatının sığınacaq tələbi ilə Bəyazidə nümayəndələr göndərdikləri və nəticədə onların sərhədə yaxın bölgələrə yerləşdirilməsi qərarı alındığı qeyd edilir.⁹⁴ Başqa bir sənətdə isə yenə Rəvandan köçən 38 nəfərin Mühacir Komissiyası tərəfindən Mardin və Nusaybinə yerləşdirildiyi məlum olur. Azərbaycan

⁹³ HR. TH 292/92

⁹⁴ BOA, BEO. 206/15405

torpaqlarından Osmanlı ərazilərinə köçlə bağlı başqa bir önəmli qərar 1895-ci ilin iyununda Məclis-i Məxsus-i-Vükəlanın aldığı qərardır. Bu qərarla Zəngəzur, Şuşa vilayətləri və Cəbrayıl nahiyyəindən müsəlman türklərdən ibarət 6000 ailə Kastamonu, Konya və Ankaraya yerləşdirilmişdir.⁹⁵ Cəbrayıl nahiyyəsinin Əhlatlı və Tumas kəndlərinin camaatları da öz vəkilləri vasitəsilə İstanbula müraciət edərək Osmanlı torpaqlarına qəbul edilmək istədikləri barədəki məktubu hökumətə təqdim etmişlərdir⁹⁶

15 yanvar 1900-cü il tarixli nazirlikdən Peterburq səfirliyinə göndərilən yazıda, Mühacir Komissiyasının Rəvan sancağından iki min evdən ibarət Qarapapaq türkünün mühacirət arzusunu nəzərə alaraq Osmanlı ərazilərində məskunlaşmalarıyla bağlı qərar almasına baxmayaraq Rusiya hökumətinin nədən bu mühacirətin qarşısını almağa çalışdığıнын araşdırılması istənmişdir.⁹⁷ Van valisi Tahir Paşanın Daxiliyyə Nazirliyinə göndərdiyi 31 oktyabr 1900-cü il tarixli şifrəli teleqramdan isə Gəncədən 120 nəfərlik başqa bir köçkün dəstəsinin Hakkariyə yerləşdirildiyi məlum olur.⁹⁸

Van valiliyinin Daxiliyyə Nazirliyinə yazdığı başqa bir məktubda Gəncə vilayətindən Vana gələn müsəlman mühacirlərin bəzi iranlı şəxslər tərəfindən qəsb edildiyi bildirilib və bu kimi hadisələrin təkrarlanmaması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi istənilmişdir.⁹⁹ Gəncənin Tarmas kəndi sakinlərindən 22 ailənin Diyarbəkirə köçüb məskunlaşması haqqında məlumatlar da mövcuddur. Sonrakı dövrdə Gəncədən daha 160 mühacirin gətirilib Diyarbəkirdə məskunlaşdırıldığı da bilinməkdədir.

Şəhbəndərlik sənədlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini Rusiya ilə ticarət edən Osmanlı vətəndaşlarının qarşılaşdıqları problemlər, Rusiya səlahiyyətliləri tərəfindən məruz qaldıqları müxtəlif haqsızlıqlar, və

⁹⁵ BOA, HR. İD. 17/21/2

⁹⁶ BOA, HR. TH. 236/33

⁹⁷ BOA, HR. İD. 17/64

⁹⁸ BOA, DH. ŞFR 253/30

⁹⁹ BOA, DH. TMIK. M 113/43

ya yaşadıkları sənəd problemləriylə bağlıdır. 18 iyul 1898-ci il tarixli arxiv sənədindən, Bakı və Batumdakı şirkətləriylə neft ticarətiylə məşğul olan Selanikli yəhudi əsilli tacir Haim Əfəndinin Rusiya hökuməti tərəfindən viza verilmədən ölkəyə girişinin qadağan edilməsi məsələsi Bakı Şəhbəndərliyindən edilən müraciət əsasında Peterburq səfirliyi vasitəsilə araşdırıldığı da məlumdur.¹⁰⁰

Rusiya imperatoru III Aleksandrın Cənubi Qafqaz səfəri haqqında ətraflı məlumatı yenə Tiflis Şəhbəndərliyindən baş vəzir Kamil Paşaya ünvanlanan, onun da imzasıyla sultana göndərilən 15 sentyabr 1888-ci il tarixli başqa bir hesabatdan öyrənməkdəyik.

“III Aleksandrın əvvəlcə Hacıqabulda, sonra isə Bakı stansiyasında qarşılama mərasimi olub. Çar qatarı sənbə günü, oktyabrın 8-də Bakıya gəlib və çar Rusiya hərbi-siyasi hakimiyyət orqanları tərəfindən dəmiryol vağzalında qarşılandıqdan sonra ibadətdə iştirak etmək üçün Nikolayevsk kilsəsinə gedib. Rus çarı Bakıda olduğu müddətdə Aleksandr Nevski kilsəsinə də ziyarət etmiş, oradakı ibadətdə iştirak etmiş, şəhərdə açılan rus məktəblərinə baş çəkmişdir. Ertəsi gün çar ailəsi ilə birlikdə Qara şəhərdəki Nobel Qardaşlarının fabrikini ziyarət etdi. Emanuel və Anna Nobeller Çar ailəsi ilə fabrikin qapısında görüşdülər, daha sonra fabrikdə birlikdə yemək yedilər. Balaxanı neft yatağına baş çəkdikdən sonra qubernatorun evində çarın şərəfinə şəhərin görkəmli şəxslərinin iştirakı ilə şam yeməyi verildi və sonra III Aleksandr Tiflis yaxınlığındakı Borjomiyə yola düşdü.”¹⁰¹

Yenə Şəhbəndərlik hesabatları vasitəsilə alınan başqa bir məlumatla 1889-cu ilin avqustunda Bakı Şəhər Şurasının başçısı Vesiyot Zenoviç və Rusiya vətəndaşı olan mədən mühəndisi Nikola Haheşin Trabzon vasitəsilə bərə ilə Batumdən İstanbula gəldiyi aydın olur.¹⁰²

¹⁰⁰ BOA, HR. İD. 45/122

¹⁰¹ Y.A.HUS 217/25

¹⁰² BOA, Y.PRK.ZB. 4/ 110/1

Şəhbəndərlər siyasi səbəblərdən Qafqaza sığınan bəzi Osmanlı vətəndaşları haqqında da kəşfiyyat məlumatları toplayıb Xariciyə Nazirliyinə göndərmişdir. 21 avqust 1914-cü il tarixli xəbər, “Pəyam” qəzetində yazdığı məqaləyə görə Sinopa sürgün edilən, sonra qaçaq olaraq Bakıya gələn Mustafa Sübhidən bəhs edir. Xəbərdə onun şəhbəndərlik idarəsinə gələrək kömək istədiyi qeyd edilir:

“Bundan bir həftə müqəddəm Bakıya cəraimi-siyasiyə mütəhəmlərindəm olub fərar etdiyini və namı Mustafa Sübhi olduğunu iddia edən təxminən 33-34 yaşlarında uzunca boylu qumral bıqlı, gözlüklü biri gəldiyi istihbar edilərək hərəkəti təcəssüs edilməkdə idi. Mərkum dün nəzdi-çakəranəmə gələrək kəndisinin bitərəf olduğu halda Pəyam qəzetinə məqalə yazmasından dolayı Sinopa nəfy edildiyini və oradan fərara müvəffəq olaraq Rusiyaya gəlmişsə də yenə dövlət və millətə xidmət etmək arzusunda bulunduğunu bəyanla Bakıda İstanbul türkcəsiylə bir risalə çıxarmasına müavinət etmələrini və ya kəndisindən xüsusi dərs almalarını ağniyayi-məhəlliyəyə tövsiyə etmələrini iztirham etmiş, tərəfi çakəridən də əhvalı-hazıra münasibəti ilə qəzet çıxarmaq mümkün olamayacağı kimi İslamların da Türkiyə dövlətincə itham edilmiş bir kimsədən dərs almayacaqları cavabı verilərək sovuşmuşdur.”¹⁰³

Xəbərin davamından Mustafa Sübhinin “İqbal” qəzetində işləməyə başladığı və bir neçə yazıdan sonra hökumət əleyhinə yazdığı anlaşılır ki, şəhbəndərliyin təşəbbüsüylə onun məqalələrinin çap olunmasına imkan verilməmişdir.

Birinci Dünya Müharibəsi yaxınlaşdıqca Çar rejiminin Cənubi Qafqazdakı şəhbəndərlərə təzyiqləri də artmaqda davam etmişdir. Xüsusilə, Bakı və Tiflis şəhbəndərlikləri yerli hökumət tərəfindən təqib edildikləri, təzyiq altında bulduqları barədə Peterburq səfirliyinə

¹⁰³ HR.SYS 2266/5

məlumatlar vermiş, səfirlik də onlara öz fəaliyyətlərini əvvəlkindən daha diqqətli və ehtiyatlı həyata keçirməyi tövsiyə etmişdir.¹⁰⁴

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması və Osmanlı donanmasının rus qüvvələrini bombardman etməsindən sonra Rusiya Cənubi Qafqaz, İran və Krımda şəhbəndərliklərə basqın edərək işçilərini həbs etdi və diplomatlar bir müddət öz ölkələrinə qayıda bilmədilər. Həbs edilən şəhbəndərlər arasında Cənubi Qafqazda xidmət etmiş Bakı və Tiflis şəhbəndərləri və Batumun şəhbəndər müavini də var idi.¹⁰⁵ Xariciyə Nazirliyi Rusiya tərəfindən həbs edilən şəhbəndərlərin adlarını belə açıqlamışdır:

Odessa: Kamil bəy, Sevastopol: Cəmil bəy, Kerç: Kamal Əfəndi, Novoroski: Atıf bəy, Rostov: Dərviş bəy, Batum: Ədhəm bəy, Tiflis: Münir Süreyya bəy, Qars: Cəmaləddin bəy, Bakı: Kamal bəy.¹⁰⁶

Xariciyə Nazirliyinin 25 noyabr 1914-cü il tarixli məlumatında Osmanlı diplomatlarının İtaliya səfirliyi vasitəsi ilə ölkələrinə qayıtmasına icazə verildiyi, Osmanlı ölkəsindəki rus şəhbəndərlərin də ölkələrinə geri qayıtmasına mane olunmayacağı bildirilmişdir.¹⁰⁷ Xariciyə Nazirliyindən Daxiliyə Nazirliyinə göndərilən 29 noyabr 1914-cü il tarixli məktubda Berlin səfirliyi vasitəsilə şəhbəndərlərin Finlandiya üzərindən Berlinə gəlişindən xəbər alındığı qeyd edilmişdir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ HR. SYS 2403/66

¹⁰⁵ BOA, HR. SYS, 2161/2

¹⁰⁶ BOA, HR. SYS. 2158/10/2

¹⁰⁷ BOA, HR. SYS.2158/2/8

¹⁰⁸ BOA, HR. SYS. 2158/ 2/ 17

Dördüncü bölüm

ŞƏHBƏNDƏRLİK HESABATLARINDA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ

1877-78-ci il Rus-Osmanlı müharibəsi Dövləti-Aliyənin məğlubiyyəti ilə nəticələnməyə, ərazi itkiləri ilə Osmanlı üçün ağır şərtlər ehtiva edən Yaşılıköy müqaviləsi imzalandı. Məlumdur ki, erməni patriarxı Nerses Varcabedianın sədrliyi ilə çağırılan Erməni Məclisi öz dövlətinə xəyanət edib rus ordusunu xilaskar kimi qəbul edərək Rusiya çarına müraciət etmişdi. Tarix boyu Qafqazda, İranda və Anadoluda fəaliyyət göstərən erməni kilsələri öz dini vəzifələrini yerinə yetirməklə yanaşı, erməni milli kimliyinin qorunub saxlanmasında və erməni birliyinin təmin olunmasında mərkəzi rol oynamışlar. Dənizdən dənizə (Xəzərdən Qara dənizə) Ermənistanın (Tsoviç tsov Hayastan) yaradılmasını nəzərdə tutan Hay Dat (Erməni işi) doktrinasının qorunub saxlanmasında və əbədləşdirilməsində erməni kilsəsi müstəsna rol oynamışdır.¹⁰⁹ Cənubi Qafqazdakı erməni kilsələrinə bağlı məktəb, cəmiyyət və qeyri-qanuni komitələrin fəaliyyəti Şəhbəndərliklərin dəstəyə diqqət mərkəzində yer almış, bu ətrafda baş verənlər barədə Osmanlı dövlətinə mütəmadi olaraq məlumatlar təqdim edilmişdir.

1828-ci ildə Rusiya ilə İran dövləti arasında imzalanan, Azərbaycanı şimal və cənub olaraq iki yerə ayıran Türkmənçay müqaviləsindən sonra çarlıq Rusiyasının regiona yönəlik etno- demografik müstəmləkə siyasəti çərçivəsində ermənilərin başqa dövlətlərin ərazilərindən gətirilərək kütləvi şəkildə Azərbaycan xanlıqlarının torpaqlarına yerləşdirildikləri, Rusiyanın da himayəsiylə təşkilatlanaraq yavaş- yavaş müsəlman türkləri öz yurdlarında çıxarmağa başladıkları Rusiya arxiv sənədləriylə də sabitdir. 1877-78-ci illər Rus-Osmanlı

¹⁰⁹ Dr. Hatem Cabbarlı, "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm", Ermeni Araşırnmaları, 2013, s.45

müharibəsindən sonra isə millətçi erməni təşkilatları, bu təşkilatları təşkil edən ruhanilər və erməni cəmiyyətin tanınmış şəxsləri həm Cənubi Qafqazın müsəlman-türk əhalisinə qarşı düşmənçilik fəaliyyətini gücləndirdilər , həm də bilavasitə Osmanlı imperatorluğuna şərq vilayətlərinin işğalına yönəlik imperiyalist planların əsas icraçılarından birinə çevrildilər. Bütün bu planlar və erməni fəaliyyətləri ilə bağlı Osmanlı imperatorluğunu bilgiləndirmək şəhbəndərliklərin işinin əsas parçasına çevrilmişdir. Bakı, Tiflis və Revan kilsələrində çalışan erməni keşişlərinin silahlı dəstələr üçün pul yığıdıqları və bu pulların günahsız müsəlmanların qanının axıdılmasına xərcləndiyi şəhbəndərliklər tərəfindən Peterburq səfirliyinə bildirilmiş və səfirlik də öz növbəsində Rusiya dövlətinin qurumları nəzdində etirazlarda bulunaraq vəziyyəti sənədləşdirilmişdir.¹¹⁰

7 oktyabr 1890-cı ildə vaftiz mərasimi zamanı müxtəlif bölgələrdən çoxlu erməni Revandakı Eçmiədzin (Üçkilisə) kilsəsində toplandı və Vandakı İngilis konsulunun da qatıldığı bu vaftiz mərasimi dini toplantıdan daha çox Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizənin müzakirə edildiyi, müxtəlif planların qurulduğu toplantıya çevrildi.¹¹¹ Elə həmin il Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən gələn teleqramla Rəvana toplaşan silahlı ermənilərin Dövləti-Aliyyə sərhədini zəbt etməyə hazırlaşdığı xəbərini alan Xariciyə Naziri Rusiya səfirliyinə gedərək Rusiya hakimiyyətinə bu vəziyyətin münasibətlərə ciddi xələl gətirəcəyini , Osmanlıya qarşı hər hansı bir düşmanca hərəkətin qarşısının alınmasının vacibliyini səfirə bildirdi.¹¹²

1893-cü il fevralın 6-da Xariciyə Nazirliyinə göndərilən məktubda bildirilirdi ki, Bakıya işləmək üçün gələn Osmanlı erməniləri ilə orada yaşayan ermənilər bir araya gələrək komitə yaratmışlar. Kasıblara yardım adı altında vəsait toplamaqda və milliyətçi şüarlar, Os-

¹¹⁰ BOA, HR. SFR.1 93/71

¹¹¹ BOA, DH. ŞFR. 145/120

¹¹² BOA, İ.OH. 1201/93981

manlı düşmanlığı üzərindən ermənilər arasında guya təhsil və maarifçilik fəaliyyətləri həyata keçirirlər.¹¹³ Bakı neft və sənaye şəhəri olduğu üçün Osmanlı təbəəsi olan ermənilər üçün də cazibə mərkəzinə çevrilmiş, bu quberniyada Çar Rusiyasının XIX əsrdən başlayaraq apardığı intensiv xristianlaşdırma siyasəti ermənilərin də Bakıya axışmasına səbəb olmuşdur. Tiflis və Bakı şəhbəndərliklərinin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də işləmək üçün Bakıya gələn Osmanlı vətəndaşı olan erməni fəhlələrin müxtəlif adlar altında zərərli dərnəklər yaradaraq, öz aralarında pul yığmağa başlamaları idi. Ermənilər Van və Ərzurum kimi Şərqi Anadolu vilayətlərindəki soydaşlarına bu pulla silah alıb göndərir, xalqlar arasında düşmənçilik toxumları səpən zərərli nəşrlər çap etdirirdilər.¹¹⁴

1896-cı ildə Vanda erməni üsyanına qədər daşnak komitələri ora Qafqazdan xeyli miqdarda silah və sursat göndərmişdilər. Qiyamdan on gün əvvəl Rusiyanın Vandakı baş konsulu ailəsini və əşyalarını Rəvana göndərmişdi.¹¹⁵ Vandakı üsyan yatırıldıqdan sonra oradan qaçan erməni quldur dəstələri Revan və İrəvanın Səlməs şəhərində toplaşdılar. Onlara İngiltərədəki Anglo-Erməni Ali Cəmiyyəti tərəfindən ciddi şəkildə dəstək olunurdu. Təbrizdəki məktəb müəllimi Çilingiryan Kiqork tərəfindən Ərzurumda bir erməniyə göndərilən məktubun dəşifrə edilməsindən məlum oldu ki, şiddətli savaş hazırlığı məqsədi ilə yazda Bəyazid sancağına və Van vilayətinin Bağiri mahalına külli miqdarda pul, silah və sursat göndərilib.¹¹⁶

Osmanlı İmperiyasının Şərqi vilayətlərində qarışıqlıq yaranan və terror aktları törədən erməni quldur dəstələrinin bəzi rəhbərlərinin Qafqaz əsilli olduğu şəhbəndərliklər tərəfindən aparılan təfəssilatlı araşdırmalarla ortaya çıxarılmış və İstanbulla bildirilmişdir. Vanda saxlanılaraq İstanbulla aparılan ermənilərin verdiyi ifadələrdən onların

¹¹³ HR. SYS 2769/56

¹¹⁴ BOA, HR. SFR.(1) 93/4

¹¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 193/96

¹¹⁶ BOA, DH. TMIK. M. 26/5

Trabzondan Qirgor, Tiflisdən Serkiz və Revandan Qorki adlı silahlı çətə başçıları ilə birlikdə hərəkət etdikləri, onlardan təlimat alaraq hərəkətə keçdikləri anlaşılmışdır ¹¹⁷ Qars şəhbəndərliyinin İstanbula göndərdiyi hesabatında 1898-ci il oktyabrın 14-də Naxçıvan və Gümürü ermənilərinin İran erməniləri ilə birləşərək silahlı dəstə yaratdıqları, onları İğdir üzərindən Vana göndərdikləri, Kösədağ və Axlat, Pasinlərlə Eleşgird arasında toplanma və göndəriş məntəqələrinin yerləşdiyi, fərqli coğrafiyalardan olan ermənilərin eyni amal üçün çalışdığı, Osmanlı dövlətinin ərazilərinə çoxlu sayda silah – sursat daşımalarının fərqi varılmasının vacibliyi ifadə edilmişdir. ¹¹⁸

Qafqaz ermənilərindən Osmanlı ermənilərinə göndərilən „Poçt və Teleqraf Nazirliyi tərəfindən araşdırılan bir çox məktublar vasitəsilə ermənilərin şovinist, bədxah niyyətlərini həyata keçirmək üçün planlar qurduğu, fikirlərini yaymağa çalışıldığı müəyyən edilmişdir. Revan erməniləri Kiprdə “Daşnaksəğan” adlı başqa bir erməni komitəsi yaratmış, bu təşkilatın yaradıcılarının əksəriyyəti Səlməs və Revan təxəllüsü ilə pasport alaraq oraya getmiş, Revanlı Hamok Kipr daşnaklarının başçısı seçilmişdir. ¹¹⁹

93-cü il müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının müxtəlif vilayətlərində imperyalist dövlətlər tərəfindən dəstəklənən erməni separatçı cəmiyyətlərinin fəaliyyəti Rusiyanın Osmanlıya qarşı düşmənçilik siyasətindən, Cənubi Qafqaz ermənilərinin bu dövlətə qarşı həyata keçirdiyi müxtəlif işlərdən təcrid oluna bilməz. Xüsusilə, şəhbəndərliklər rus ordusunda xidmətini başa vurmuş ermənilərin silahlandırılaraq Osmanlı sərhədləri boyunca yerləşdirildiklərini, işğal hazırlığı içində olduqlarını hesabatlarında qeyd edərək İstanbulu xəbərdar etmək üçün böyük səy göstərdilər ki, Osmanlı hökuməti kəşfiyyat

¹¹⁷ BOA, DH. TMIK. M 63/48

¹¹⁸ BOA, Y. PRK. EŞA. 31/86

¹¹⁹ BOA, Y.EE. 167/1

məlumatlarını toplayaraq lazımı tədbirlər görsün və erməni komitələrinin İran vasitəsilə Osmanlı sərhədinə girmək cəhdlərinin qarşısı alın-sın .¹²⁰

Osmanlı dövlətinə qarşı müxtəlif siyasi fəaliyyətlərdə iştirak edən, cinayətlər törədən, silahlı aksiyalarda iştirak edən, təqibdən qaçaraq Cənubi Qafqazın şəhərlərində, əsasən də Bakıda məskunlaşan bəzi erməni dəstə başçıları haqqında da baş şəhbəndərliklər məlumat toplayır və Rusiya hakimiyyətindən onların ekstradisiyasını tələb edirdilər. Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 9 sentyabr 1903-cü il tarixli məktubda bildirilirdi ki, İstanbuldakı qətdə iştirak edən və axtarışda olduğu üçün Bakıya qaçan erməni komitəsinin sədri Leon Paşalyanın həbs edilərək Dersaadətə göndərilməsi Rus səlahiyyətlilərindən istənilmişdir.¹²¹ 1907-ci il mayın 1-də Rusiya vətəndaşı olduqlarını bildirib Qüdsü ziyarət etmək üçün gəmi ilə Yaffaya gəldiklərini iddia edən bir qrup erməninin Osmanlı vətəndaşı olduqları halda fərarilik etdiyi anlaşılmış və gəmidən çıxarılmışdır.¹²²

1905-ci il hadisələri zamanı çar rejiminin köməyi ilə silahlanmış ermənilər Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində müsəlman-türk əhalisinə qarşı qırğınlar , vəhşiliklər həyata keçirdilər. Şəhbəndərlik sənədlərində bu insan faciələrini , zülmü gözlər önünə sərəcək yüz-lərlə sənəd var. Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 8 aprel 1905-ci il tarixli məktubda erməni komitələrinin rəhbərliyi altında hərəkətə keçən quldur dəstələrinə Rusiyanın Güm-rüdəki hərbi anbarından silah yardımı edildiyi bildirilmişdir. Tiflis və Bakıdakı silahlı ermənilərin də zülmələrinin rus məmurlar tərəfindən görməməzliyə vurulduğu, onların İran sərhədindən Vana keçməsinin təşviq edildiyi və yollarının açıldığı hesabatlarda qeyd edilmişdir.¹²³

¹²⁰ BOA, HR, SFR.1.94/66

¹²¹ HR, SYS 2787/5

¹²² BOA, BEO.3049/228625/3

¹²³ 113. BOA, HR, SFR.(1) 139/72

Tiflisdən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 17 aprel 1906-cı il tarixli hesabatda müsəlmanların Rəvan, Naxçıvan, Gəncə və Qafqazın digər yerlərində ermənilər tərəfindən təqib edildiyi, ermənilərin rus zabitləri tərəfindən silahlandırılaraq himayə olunduğu, müsəlman əhalinin özünü müdafiə üçün əllərində bulundurduqları məhdud saydakı silahların da Rus məmurlar tərəfindən müsadirə edilərək erməni çətlərinə qurban edildikləri, onların küçədə, bazarda müsəlmanları qətl edərək əslində hərbi təlim keçdiklərini açıq bəyan etdikləri və erməni çətlərinə qarşı heç bir tədbirin görülmədiyi bildirilmişdir:

“Ermənilər tərəfindən Qafqazda tərtib edilən qətliyamda məmurini-mülkiyə və səgəriyənin mühafizəsinə məzhar olmayan Tiflisdə mukim məzhəbdaşlarını müdafiə zəminində civar İslam karyelərindən müavinətə gələn İslamların irəli gələnəri eyləm bir-bir polis tərəfindən dərdəst və taxtı-təvkifə olmaqda və sair məhəldə dəxi ermənilərin mühəccəmatına qarşı mücərrəd məşru olan vəsaiti-müdafiyyə müraciət etmələrindən dolayı İslamlar müttəhim və məhkum edilərək ümumiyyətlə həbsə ilka olunmaqda və bunca bi-günah Müsəlmanları canavar-casına həlak və tələf edən ermənilər əsla məsul tutulmamaqdadırlar. Qafqaz şurəş və ihtilali zamanında malən mütəzərrir olan ermənilərə təsisat verilmək üzrə İslam karyeləri əhalisi Rus məmurları tərəfindən icbar və mövcud məhəllərə fəruxt edilməkdə və halbuki ermənilər zülm və taəddi və mühəccəmati- vəhşiyanələri mal və əmlakları bilkülliyə nəhb-qarət ihrak olaraq binnar edilən yüzlərcə İslam karyeləri əhalisinə axçayi-vahidə təzminat itası xatır və xəyalə bilə varid olmur. Ermənilər, Revan və Naxçıvan və Gəncə və məhəlli-sairədə doğrudan doğruya İslamlar əleyhinə icra eylədikləri cinayəti-vəhşiyanəyə və mahal və əmlaklarının nəhb-qarətinə qənaət etməyərək işbu ifal və hərəkəti- bağiyanələrinə iştirak etmək üzrə Rus zabit və əsgərlərini rüşvətlə kəndi tərəflərinə cəlb edərək müttəfiqən və müştərəkən dürlüdürlü xəyanət və cinayətlər icra eyləməkdəirlər. Ermənilər İslamlar üzərinə qəribən və şiddətlə bir hücum tədarükü ilə məşğul olduqlarından zatən silah tədarükü üzündən ermənilərə mində bir nisbətdə dun

bulunan müsəlmanların malik olduqları cüzi əslihadan dəxi bu dəfə kəndilərini məhrum etmək üzrə ermənilər Rus məmurları vasitəsi ilə İslamların silahlarını toplatdırırlar. Xülasə, İslamlara zülm və taəddi etmək üçün Rus məmurları ermənilərə aləti-mükəmmələ olmaqdadırlar. Bundan çənd gün müqəddəm nəfsi-Tiflisdə İslam bazarında erməni əsgərləri – “biz əskərliyimizi və silahlarımızı önümüzdəki şüreş və qətliyamda sizin (İslamların) üzərinizdə tamamilə icra və istimal edəcəyiz və sizdən bir fərdinizi sağ buraxmayacağıq” – deyə bağıra-bağıra alənen təhdid etməkdə idilər. İştə Rusiya hökumətinə sədaqətdən zərrə inhiraf etməyən İslamlara rəva görülən hallar bu minval üzərdir.”¹²⁴

Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına üsyan və işğal məqsədilə gədən ermənilərlə birlikdə Malatya, Harput, Arapgir və s. kimi Osmanlı vilayətlərindən Qafqazın Tiflis, Bakı, Rəvan kimi şəhərlərinə gələn və eyni milliyətçi məqsədlər üçün çalışan, müxtəlif təşkilatların tərkibində zərərli fəaliyyətləri olan ermənilər barədə Xariciyə Nazirliyinə mütəmadi məlumat verilir. Poti şəhbəndərliyinin 18 may 1908-ci il tarixli hesabatında Potidə ermənilərin yardım toplamaq, silah və digər ləvazimat tədarükünü sürətləndirdiyi, iki yüzə yaxın erməninin Qarsda, Osmanlı sərhədinin Bəyazid istiqamətində fəsad və quldurluq etmək məqsədi ilə Rəvana getdiyi barədə məlumat verilmişdir.¹²⁵

Ermənilərin pravoslav və ya katolik olmasından asılı olmayaraq ölkəyə girişlərinə icazə verilməyəcəyi, Rusiyadan olan erməni qaçqınların zərərli fəaliyyətlərinə görə qəbul edilməyəcəyi barədə göstərişlər də Şəhbəndərlər vasitəsilə erməni icmalarına çatdırılırdı. Tiflisdə nəşr olunan qəzetdə çap olunan Osmanlı torpaqlarından sərhəddə rus orduları ilə birləşmək üçün Qafqaza keçmək istəyən ermənilərin işi ilə bağlı yazı da tərcümə edilərək şəhbəndərlik sənədlərinə daxil edilmişdir. Bütün maneələrə baxmayaraq əskəriyyəti gizli keçid-

¹²⁴ 114. BOA, HR. SFR.(1) 144/3

¹²⁵ BOA, BEO. 3314/248517

lərdən və yollardan istifadə etməklə sərhədi pozan erməni silahlı dəstələrinin Şərqi Anadolu vilayətlərində yaşayan erməniləri Osmanlıya qarşı təşkilatlandırmaq üçün Qars sərhədindən Ərzurum və Muşa girə bildiyi aydın olur. Bölgədəki Baş Şəhbəndərliklərdən aldığı məlumatları saraya göndərən Xariciyə Nazirliyinin sənədləri bu vəziyyəti daha aydın göstərir:

“.. müsəlləh beş yüz ermənidən mürəkkəb bir çətənin Qars cəhətindən həddi-hüdudu təcavüzlə bila-müşkülət Ərzuruma müvəsalət etmiş olduğu məvsuq bir məhəldən alınan məlumatdan anlaşıldığını Vatakan Alayı istibdallarından yüz elli erməni nəfərindən mürəkkəb digər bir çətənin dəxi axirən erməni fəsad komitəsi tərəfindən istihdam olunaraq Revana mütəvəccihən əzimet etdiyi və orada tənha yollardan hüdudu təcavüzə çalışacağı və sərgərdələri bir erməni ilə bir neçə gün əvvəl Dərsədətdən gəlmiş olan bir İngilis olmaq və erməni amələdən mürəkkəb bulunmaq üzrə yeni bir çətə dəxi təşəkkül etmək üzrə olduğu və əşxasi- mərkumənin əl-yəvm Tiflisdə bulunaraq orada bir İngilis delegesiylə istişarə etdikdən sonra Bakı və Qafqaza gedəcəkləri mərvə etdiyini və erməni komitəsinin Revan və Şuşa arasında əsliha və mühimat depoları mövcud olub yedi yüz min rubladan ibarət bir məbləğin komitənin iki əzası vasitəsi ilə müfsidlərə tevzi edilmək üzrə hüduda irsal olunduğu xəbər aldığı, müşir Batum Baş şəhbəndərliyindən varid olan 11 Təşrin-i Əvvəl sənə [12]95 tarixli teleqram-namənin tərcüməsi ləffən təqdim qılınmış ol babda Petersburg Səfərəti-Səniyyesinə vəsayayi-lazımə icra qılınmış olmaqla bu babda lazım gələnlərə əvamiri-lazımə itası və basiteyi-iradəyi-Aliyəyi- Sədarət-pənahliləridir əmri-fərman həzrəti-vəliyül-əmirindir.

Xariciyə Naziri 13 Ekim 1895”¹²⁶

Osmanlı arxivlərində Qafqaz bölgələrindən üsyana başlamaq üçün Osmanlı torpaqlarına daxil olan ermənilərin onlarla razılaşma-

¹²⁶ BOA, A.MKT.MHM. 638/6

yan Osmanlı vətəndaşı erməniləri də qətlə yetirdiklərinə dair çoxlu sənədlər mövcuddur. Bitlis valisi Rəşid Paşanın Daxiliyə Nazirliyinə göndərdiyi 13 dekabr 1904-cü il tarixli məktubda Pervarinin Özim kəndində biri keşiş olmaqla üç erməninin Revanlı Niko və Pederusun dəstələri tərəfindən öldürüldüyü bildirilir. Van vilayətindən Müküs qəsəbəsinə gedən Stefan adlı erməni keşiş və Özimlidə yaşayan 4 erməni iğtişaşlar və fitnə-fəsad törətmək məsələsində bu muzdlularla eyni fikirdə olmadıqları üçün muzdlular tərəfindən öldürülmüşdür.¹²⁷ Qars şəhbəndəri Cəmaləddin bəyin də hazırladığı hesabatında Rəvanda Erməni icmasının təşkil etdiyi gizli erməni silahlı qruplaşmasının bölgədəki varlı ermənilərdən hədə-qorxu yoluyla pul topladığı, pul verməyənləri və ya bu haqda polisə xəbər verənləri öldürdüyünə və Rusiya hökumətinin mövcud vəziyyəti görməzdən gəlməsinə dair məlumatı da bu təşkilatlarının zülmünün miqyasını anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir:

“Qars və İrəvan həvalisində məsmuati-bəndəqanəmə nəzərən (əldə etdiyim bilgilərə görə) təkmil (bütün) Qafqaz və Rusiya daxilində əsahbi-sərvətlə halu-vaxtı eyüce olanlardan bir cəmiyyəti-xə-fiy-yə tərəfindən təhdidli məktublarla para tələb olunmaqda və tələbi-vaqi ifa etməyənlər və yaxud hökumətə ehtibari-keyfiyyət cəsərətində bulunan mütləq surətdə qətl edilməkdə və hökumət tərəfindən bu hala qarşı açıq bir surətdə iğmazi- ayn olunduğu (göz yumulduğu) və indiyə qədər bu vəçhilə mütəəddid dəfələr vüqu bulan cinayət faillərindən heç birisi tutulmadığı cəhətlə cəmiyyət fəaliyyətinə kəməli-kərəmi və şiddət və müvəffəqiyyətlə davam etməkdə və bu surətlə toplanan məbləğ yekununun milyonlara bəliğ olduğu eşidilib anlaşımaqdadır. Əz an cümlə bu keçən yaz əsnasında Qarsda əsahbi-sərvətdən və erməni ünsüründən olub cəmiyyəti-məzkürənin tələbi vaqəəni ifadan imtina etmiş olduğu cəhətlə polis xəfiyyələrinin təxti-nəzarət və himayəsində bulundurulmuş olan Silanov nami-tüccar axşam üzrə alaca qaranlıqda mağazası önündə Revolver qurşunuyla qətl olunmuş və tələb olunan

¹²⁷ BOA, DH. ŞFR. 407/86

axça yenə bil-axirə məqtulün əqrabası tərəfindən cəmiyyətə əda və tövsiyə edilmiş olduğu kimi yenə o zamanlarda məzkur cəmiyyət tərəfindən təhdid məktubu ilə tələb olunan məbləği itadan imtina edərək Moskvaya fərar etmiş olduğu halda orada dəxi yaxasını qurtara bilmədiyi cəhəti ilə xiffət və kədərindən məhəlli-məzkurda vəfat edərək cənazəsi buraya nəql olunub inşaati hənüz ikmal edilməmiş olan yeni Erməni kilsəsi avlusuna dəfn edilən əshabi-sərvətdən Çeltikov namında manifatura tacirinin əqrəbası dəxi tələb olunan məbləği ma-ziyadə əda və tövsiyəyə məcbur olmuşdular. Bu kərə dəxi mahı-hali-Ruminin on beşinci cümə ertəsi günü axşam zəvali saat doqquz radələrində yüz bin rubl qədər sərvəti olduğu rəvayət olunan qundura taciri Kasabov nam zat mağazasından avdətində Şəhbəndər-xanəyə elli adım məsafədə bulunan xanəsinin qapısı yanında eyni məsafədən dolayı Revolver qurşunuyla qətl olunmuş və qatil bir ... fərar edərək dərdəst edilməmişdir.”¹²⁸

Bu erməni terror təşkilatı Rəvanın müsəlman-türk ziyalılarına, yazarlarına qarşı da terror aktları törətməkdən çəkinməmişdir. Batum Baş Şəhbəndərliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 15 sentyabr 1905-ci il tarixli məlumata görə, rus ordusunda kapitanlıqdan istefa verən və Rəvanda vəkil olan Məhməd Qulu bəy on altı yaşlı qardaşı oğluluyla birlikdə viza almaq üçün Baş Şəhbəndərliyə müraciət etmiş, lakin 3 erməni tərəfindən binadan çıxarkən qardaşı oğlunun gözünün önündə xəncərlə öldürülmüşdür.¹²⁹ O, müdafiə etdiyi İslam Birliyi ideyalarını dəstəkləməsi “səbəbi” ilə şəhid edilmişdir.

1901-ci ilin martında Ərzurum vilayətindən Qars, Kağızman, Şurəkəl, Gümrü və Rəvanda toplaşan on min erməni quldurunun Osmanlı sərhədinə soxulmağa hazırlaşaraq qarışıqlıq salmaq istədikləri barədə kəşfiyyat məlumatı alınca, İstanbuldan Qars Şəhbəndərliyinə mövzunun araşdırılması təlimatı verilmişdir. Qars Baş Şəhbəndəri Memed Fuad bəy Peterburq səfirliyinə yazdığı məktubda daha əvvəl

¹²⁸ BOA, HR. SFR.1. 173/12/1-2

¹²⁹ BOA, HR. SFR.1. 173/12/1-2

Batum şəhbəndərliyinin 8 sentyabr 1905-ci il tarixli teleqrafda Bakıda münaqişələrin yenidən başladığı, Soçidə silahlı ermənilərin orada yaşayan müsəlmanlara hücumu ilə başlayan toqquşmalarda çoxlu ölənlər və yaralananların olduğu, rus ordusunun müdaxiləsi ilə vəziyyətin nəzarət altına alındığı qeyd olunmuşdur.¹³³ Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən göndərilən 22 noyabr 1905-ci il tarixli 963 nömrəli teleqramda isə bildirilirdi ki, Gəncədəki erməni məhəlləsində yaşayan üç yüzə yaxın müsəlman türkün evləri dağıdılıb, top və süvarilərdən amansızcasına əhaliyə atəş açılıb, özünü müdafiə etmək istəyənlər arasında çoxlu sayda ölü və yaralı var.¹³⁴ 1905-ci ilin iyulunda Naxçıvan və Rəvanda müsəlman kəndlərinə silahlı basqınlar və qırğınlar haqqında Təbriz Baş Şəhbəndərliyinin hərtərəfli hesabatı İstanbula çatmış və vəziyyətin ağırlığı. vəzir tərəfindən Sultan II Əbdülhəmidə məruzə edilmişdir.¹³⁵

Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına fitnə-fəsad törətmək üçün gedən ermənilər, oradan da Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə silahlı qırğın törətmək üçün yenidən geri qayıdırdı. 1906-cı ilin fevralında Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən verilən məlumatda Ərzurumdan Gəncəyə səkkiz yüz silahlı erməninin gəldiyi bildirilir və bu cür dəstələrin sərhədi keçməsinin qarşısının alınması tələb olunurdu. Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 23 aprel 1905-ci il tarixli məlumatda Qafqazın Tiflis, Rəvan, Yelizavetpol (Gəncə), Bakı və digər şəhərlərində yaşayan müsəlmanların tələblərini çatdırmaq üçün Rusiyaya nümayəndə heyətinin göndərildiyi bildirilmişdir. Üzləşdiyi haqsızlıq və qanunsuzluqdan hiddətlənən şamaxılıların Çar rejiminin erməni quldur dəstələrinə himayədarlıq etməsinə etiraz edərək mərkəzə nümayəndə göndərmək qərarına gəldikləri haqqında da məlumatlar vardır. Sankt-Peterburqa göndərilən on beş nəfərlik nümayəndə heyəti

¹³³ HR. SYS, 1378/19

¹³⁴ HR. SYS, 1378/92

¹³⁵ BOA, Y.A. HUS. 489/18/1

Qafqaz müsəlmanlarının aşağıda sadalanan tələblərini Dumaya çatdıracaq, onlara qarşı siyasətin dəyişdirilməsini tələb edəcəkdilər. Nümayəndə heyətinin tələblərinə görə, müsəlmanlar da Rusiyada yaşayan digər xalqlarla bərabər hüquqlara malik olmalıydılar. Müsəlmanlara hökumətdə təmsilçilik hüququ verilməli, xristian cəmiyyətinin hörmətli təbəqələrinə verilən qanun və imtiyazlar isə İslam cəmiyyətinin elitasını formalaşdıran bəy, xan, seyid və üləməyə də verilməlidir. Dövlət məktəblərində dərslər ana dilində tədris olunmalı, ibtidai siniflərdə din və ana dilini tədris edən müəllimlər digər müəllimlərlə eyni qanun və imtiyazlara malik olmalı, müsadirə edilmiş vəqf əmlakları sahiblərinə qaytarılmalı, təmir-bərpa işləri aparılmasına icazə verilməlidir..¹³⁶

1905-ci il hadisələrindən Birinci Dünya Müharibəsinə qədər erməni silahlı dəstələrinin Qafqazda və Anadoluda müsəlmanların məskunlaşdığı kənd və şəhərlərə hücumlarında nisbətən azalma müşahidə edilsə də, erməni komitələri imperialist ölkələrin himayəsi altında şovinist təşkilatlanmalarını davam etdirdilər. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda erməni muxtariyyətinin yaradılması layihəsinin mərkəzi olan Rəvan xanlığı torpaqlarından müsəlman türk əhalisinin hücum və təziqlərlə köçü sürətləndi, dəyişən etno-demoqrafik vəziyyət ermənilərin ümidlərini artırdı. Revanda müsəlman türklərə məxsus bir çox kəndlər yandırılaraq dağıdılmış, sakinlər Osmanlı imperiyasının müxtəlif bölgələrinə və ya şimali Azərbaycana köçmək məcburiyyətində qalmışdır. Sərəsgər Rıza Paşanın 2 iyun 1906-cı il tarixdə hökumətə göndərdiyi məktubda Rəvandakı Üçkilsənin Uşulu kəndindəki türklərdən ibarət kənd camaatının erməni quldur dəstələri tərəfindən evlərinin dağıdılması, mülklərinin talan edilməsi barədə məlumat verilir. Məktubda eyni zamanda vurğulanır ki, dağlarda köməksiz qalan bütün kənd sakinləri Osmanlı torpaqlarından sığınacaq

¹³⁶ HR. SYS, 1377/ 67.

istəyirlər.¹³⁷ Şəhbəndərlik hesabatlarında erməni komitələrinin Rəvanda müsəlman xalqa qarşı həyata keçirdiyi təqib və işgəncələr haqqında ətraflı məlumatlar vardır. 12 avqust 1914-cü il tarixli hesabatda vəziyyət belə xarakterizə edilir:

“Rəvan məntəqəsi İslam əhalisi böyük təhlükəyə məruz qalmışlar. Ermənilərin zülm və təcavüzünün ziyadə şiddət peyda etmiş və əhalinin təhəmmülü qalmamışdır. İslam əhali Rəvan şəhərində bütün əşya, əmval və sairəsini buraxaraq firar etməyə məcbur qılmışlar. Rəvan ətrafında bulanan köylərin əhalisindən ermənilər toplaya bildiklərini Qırx Bulaq və Üç Kilsəyə - “Eçmiədzinə götürür və buralarda da qətl edir tərəflərindən topladıqları gücləri də Üçkilsəyə götürdülər. Bunların aqibəti-halı məhçuldur. 11-14 iyul 1335-ci ildə Rəvan erməniləri, yəni hökuməti Zəngibasar məntəqəsindən köylərin [18 köy] əhalisinə ultimatum vermişlər. 2 ay müddət içində köylərini tərk edib istədikləri məhəllərə hicrət etmələrini tənbeh və tələb etmişlər. Bu müddət içində hicrət etməyənlərə təcavüz edəcəklərini bildirmişlər.”¹³⁸

Birinci Dünya Müharibəsi yaxınlaşarkən, Şərqi Anadolu vilayətləri və Qafqazın hər yerindən erməni komitəsi üzvlərinin ailələri ilə birlikdə Rəvanda toplaşaraq hazırlıq gördükləri şəhbəndərlər tərəfindən İstanbula bildirilmişdir. Qafqaz İşğal Valisinin bu komitəcilərlə görüşlər keçirməsi, erməni əyanlarına ziyafət və hədiyyələr verməsi də xəbərlərdə öz əksini tapmışdır.¹³⁹ Bu məlumatlardan sonra Başkomandanlıq vəkalətinin tələbi ilə Daxiliyə Nazirliyi Van, Bitlis, Ərzurum, Elazığ, Trabzon, Diyarbəkir, Sivas və Adana vilayətlərinə şifrəli məktublar göndərərək, Qafqaza neçə erməni ailəsinin köç etdiyini və nə cür köç etdiyini təfəsilatıyla öyrənməyə çalışmış, erməni komitə və cəmiyyətlərinin silahlı çətalərinə qarşı daha sistemli tədbirlərin görülməsi üçün təkliflər hazırlanmasını valiliklərdən istəmişdir.

¹³⁷ BOA, A.MKT. MHM. 550/25

¹³⁸ HR. SYS 2877/69

¹³⁹ BOA, DH. ŞFR. 44/43

Beşinci bölüm

RUSİYA İLƏ ƏLAQƏLƏR VƏ QAFQAZDAKI VƏZİYYƏTƏ DAİR HESABATLAR

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiya Moskva üçüncü Roma olmalıdır ideologiyası çərçivəsində bütün Slav-pravoslav dünyasının hamisi roluna soyunmaqda, Osmanlının şərqlə vilayətlərindən İstanbul boğazlarına qədər geniş bir coğrafiyanı işğal etmək planları qurmaqda idi. Onlara görə İstanbul işğal edildikdən sonra Çarqrad adlandırılacaq və yenidən pravoslavlığın əsas mərkəzi olacaqdı. Bu işğal planlarına uyğun olaraq hərbi hazırlıqlar apararaq Rusiyanın bölgədəki hərbi gücü və planları haqqında mühüm kəşfiyyat məlumatları toplanmaq və onları İstanbula çatdırmaq Cənubi Qafqazdakı şəhbəndərliklərin ən mühüm vəzifələrindən biri idi. 1877-78-ci il Rus-Osmanlı Müharibəsindən sonra hər cür hərbi hərəkətilik şəhbəndərliklər tərəfindən diqqətlə izlənilir və bu mövzularda İstanbula ətraflı hesabatlar təqdim edilirdi. Osmanlı imperiyasını zəiflətmək və parçalamaq istəyən imperiya mərkəzlərinə qarşı II Əbdülhəmid də müvafiq addımlar atırdı. Bunlardan ən mühümü Şərqlə vilayətlərində yaşayan türkmən, kürd, qarapapaq və müsəlman xalqlardan ibarət alaylar yaradaraq silahlı erməni quldur dəstələrinin sərhədi keçməsinin qarşısını almaq, Rəvan xanlığı ərazisində olduğu kimi, Osmanlı sərhədləri daxilində qırğınlara səbəb olan terror aktları törətmək, xalqı zorla erməniləşdirmək istəyən quldur dəstələrinə lazımı dərsi verərək bölgə əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Ciddi hərbi hazırlıq və nizam-intizam keçən bu alaylar yarandıqları ilk günlərdən erməni terror dəstələrinin kabusuna çevrilərək şərqlə vilayətlərinin təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifəsini hüquq-mühafizə orqanları misyasıyla öz üzərlərinə götürdülər. Tiflis və Revan şəhbəndərliklərinin hazırladıqları hesabatlar incələndiyində, bu alayların mövcudluğunun Rusiyanı ciddi şəkildə narahat etdiyi anlaşılır. Xüsusən də, Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyət

orqanlarının Rəvan və Qars bölgələrində kürdlər və qarapapaq türklərinin guya Rusiya sərhədlərinə davamlı şəkildə müdaxilə etdikləri barədə iddiaları artaraq davam edirdi.¹⁴⁰ Rusiyanın işğalı altına keçən Rəvanda müxtəlif təziq və təqiblərlə qarşı-qarşıya qalaraq Osmanlı torpaqlarına sığınan türk boyları arasında çoxluğu təşkil edən Qarapapaq türkləri Həmiddiyyə Alaylarının da mühüm hissəsini təşkil edirdilər. 13 may 1899-cu il tarixli hesabatda 6-cı süvari alayının təşkil edən qarapapaqlardan Rəvanın Seril və Berusar mahallarından olan 300 evin əhalisinin Diyadin qarapapaqlarından sonra Həmiddiyyə Alaylarına alındığı anlaşılr.¹⁴¹

Osmanlı dövlətinin bu fəaliyyətlərindən, Hamidiyə birlikləri vasitəsilə aldığı təhlükəsizlik tədbirlərindən kifayət qədər narahat olan Rusiya hökuməti öz hökmranlığı altında olan Revan və Qars bölgələrindəki kürd tayfalarını Osmanlının gözündən salmaq, onlarda İstanbul hökumətinə qarşı düşmənçilik duyğuları yaradaraq Osmanlıya qarşı onlardan faydalanmaq üçün başçılarına rəğbətlərini izhar edərək dəstək verməyə başladı. Rus səlahiyyətliləri müxtəlif vədlərlə Ərzurum, Van, Bitlis vilayətlərində məskunlaşan və Həmiddiyyə Alaylarını təşkil edən kürd tayfa başçılarını Rusiyanın nəzarətindəki torpaqlara köçürmək üçün əllərindən gələni etdilər. Qars Baş Şəhbəndərliyindən Peterburq Səfirliyinə göndərilən 24 fevral 1910-cu il tarixli hesabatda Rusiyanın Osmanlı idarəçiliyinə qarşı çıxmağa hazır olan kürd tayfa başçılarına Gəncə və Qarayazıda böyük, münbit torpaqlar təklif edərək onları köç etməyə təşviq etdiyi qeyd edilmişdir.¹⁴² Ərzurum vilayətindən Daxiliyə Nazirliyinə göndərilən 5 oktyabr 1896-cı il tarixli teleqramda da bildirilirdi ki, Rusiya tabeliyində olan Revan müsəlmanlarından Həmiddiyyə Alayları yaradılacağı fikri bölgə xalqı arasında yayıldıqdan sonra Rusiya hakimiyyət orqanları Osmanlı dövlətinə sədaqətini açıqca bəyan edən bəzi kürd boyları və qarapapaq türkləri

¹⁴⁰ BOA, DH. MKT. 1386/1

¹⁴¹ BOA, DHMKT. 2202/58

¹⁴² BOA, A.MKT. MHM. 556/31

üzərində nəzarəti gücləndirdi və onlar arasında gedən prosesləri, müzakirələri diqqətlə öyrənərək ona görə siyasət ortaya qoymağa başladı.¹⁴³

Batum Baş Şəhbəndərliyinin 6 fevral 1895-ci il tarixli teleqramında Bakıya hərbi istehkamlar qurmaq üçün ləvazimatların göndərildiyi, iki topun isə sonra göndəriləcəyi və onların sərhəddə yerləşdiriləcəyi bildirilirdi.¹⁴⁴ Həmin ilin mart ayında Batum Baş Şəhbəndərliyindən hökumətə göndərilən başqa bir hesabatda isə rus ordusu tərəfindən Batum istiqamətlərinə və sərhəddəki hərbi mövqelərə yeni yüklərin gətirilərək yerləşdirildiyi, hərbi hissələrdə bir sıra dəyişikliklər edildiyi barədə məlumat verilmişdir.¹⁴⁵

Batum və Poti şəhbəndərliklərinin təqdim etdiyi hesabatları nəzərə alan Xariciyyə Nazirliyi həmin ilin aprelində saraya rusların Batum limanı ilə bağlı bəzi tədbirlər görməyə başladığına dair kəşfiyyət məlumatları almağa başladığını yazıyla bildirmişdir. Saraya verilən məlumatlar arasında limanda yerləşən neft gölməçələrinin atılacaq bir neçə topla ciddi şəkildə məhv ediləcəyi, rus zabitlərinin alovlar içində qalaraq şəhərin müdafiəsini təşkil etməkdən aciz olacağı yönündə dəyərləndirmələr də yer almışdır.¹⁴⁶

14 oktyabr 1894-cü ildə Batumi Şəhbəndərlikdən verilən başqa bir məlumatda rusların İğdıra artilleriya göndərdiyi, Qafqaz İşğal Valisinin Qarsdan Rəvana bir neçə səfərlər etdiyi və hərbi hissələri təftiş etdiyi bildirilmişdir. 1903-cü ildə ruslar tərəfindən tikilən Tiflis-Qars dəmir yolu xəttinin Gümrüdən Rəvana daşınması bir səhv idi və bu səbəbdən Osmanlı dövləti də lazımı təhlükəsizlik tədbirlərini görmək üçün hərəkətə keçmişdir.¹⁴⁷

¹⁴³ BOA, DH. ŞFR. 199/27

¹⁴⁴ Y.A.HUS, 319/12

¹⁴⁵ BOA, Y.A.HUS. 322/37

¹⁴⁶ BOA, Y.A.HUS. 324/67

¹⁴⁷ BOA, BEO. 2121/159066

Batum Şəhbəndərliyi tərəfindən Rusiya Hərbi Dəniz Donanmasının , Qafqazdakı Kozak birliklərinin hərəkətilik və səfərlərinin səbəbləri, oradakı fəaliyyət və dəyişikliklər barədə Osmanlı dövlət orqanlarına daimi məlumat və hesabatlar təqdim edirdi. Rəvan və Tiflis Baş Şəhbəndərlikləri 1901-ci il iyulun 15-də hazırladıqları hesabatlarında Rəvan-Tiflis-Batum-Bakı xəttində mümkün hərbi əməliyyatlar və daşınmalar üçün istifadə oluna biləcək ən təhlükəsiz dəmir yolu, güzərgah və dəhlizlər haqqında ətraflı məlumatlar verirmişdir.¹⁴⁸

Birinci Dünya Müharibəsi yaxınlaşdıqca bölgədəki şəhbəndərlərdən hərbi-kəşfiyyət məlumatları əldə etmək üçün fəaliyyətlərini gücləndirmələri tələb olunurdu. Osmanlı imperiyasının Peterburq səfiri Turhan Paşa 27 avqust 1913-cü ildə Rusiyadakı bütün Baş Şəhbəndərlərə məktub yazaraq Rusiyanın cənub bölgələrində fəvqəladə bir hazırlığın həyata keçirilməsi və müharibənin tezliklə başlayacağı yönündəki xəbərlərin təcili və gizli bir şəkildə araşdırılmasını və nəticəsinin səfirliyə bildirilməsini onlardan xahiş etmişdi.¹⁴⁹

21 iyul 1913-cü ildə Xariciyə Nazirliyinə göndərilən məktubda rusların iyulun 3-də Qafqaz ordusuna səfərbərlik əmri verdiyi, ordunun böyük hissəsinin Sarıqamış və Rəvan ətrafında toplanacağı və bunun diqqətə alınmasının vacibliyi bildirilirdi ki, bu hərbi manevr olsa belə sərhəd ətrafında gerçəkləşdiriləcəyi üçün izlənməsi, ona görə nəticələr çıxarılması vacib idi.¹⁵⁰ 1914-cü ilin əvvəlində Baş Qərargah rəisinin Xariciyə Nazirliyinə yazdığı məktubda səfərbərlik, hərbi hazırlıq və Rusiyadakı ictimai cərəyanlar haqqında dolğun məlumatların, xüsusilə Novorosiyski, Tiflis, Bakı və Xoy şəhbəndərliklərindən əldə edilməsi xahiş olunurdu.¹⁵¹ Bundan əlavə, İğdır, Culfa, Rəvan və Xoy ətrafında bulunan rus qoşunları haqqında məlumat top-

¹⁴⁸ BOA, HR. SFR.1. 170/67

¹⁴⁹ BOA, HR. SFR.1. 170/68

¹⁵⁰ BOA, BEO. 4197/314756

¹⁵¹ HR. SYS 2401/13

lamaq, Cənubi Qafqazda olub bitənləri dərinədən öyrənmək üçün Rusiyaya göndərilən casus Yusuf Ağa bölgədəki bütün şəhbəndərləri ziyarət edərək lazımi məlumatları toplamağa çalışmış, hətta ona kifayət qədər güvənmədikləri, dəstəklənmədiklərini əsas gətirərək Xoy və Tiflis şəhbəndərlərini İstanbula şikayət etmişdir.¹⁵²

Xüsusilə Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində Qafqaz coğrafiyasında baş verən siyasi-hərbi hadisələrlə bağlı bir-birinin ardınca teleqramlar göndərilir, ordu hissələrindəki fəallıq izlənirdi. 7 mart 1914-cü il tarixli İstanbula göndərilən teleqrafda Rusiya tərəfindən Azərbaycana xeyli əsgər və sursat göndərildiyi bildirildiyi üçün Xariciyə Nazirliyi Təbriz və Bakı Şəhbəndərlərindən bu qoşunların hara yerləşdiriləcəyi barədə ətraflı məlumat tələb edirdi. Yəni mart ayında Peterburq səfirliyi və Bakı baş şəhbəndərliyin qiymətləndirmələrində, Azərbaycana əsgər və sursat göndərilməsi ilə paralel olaraq Rusiyanın müdafiyyə sənayesi, istehsal etdiyi silahlar, hərbi texnikanın təmirinin həyata keçirildiyi yerlərlə bağlı da təfəssilatlı bilgiler əldə edildiyi anlaşılmışdır. Şəhbəndərliklər kanalıyla hazırlanan çox yönlü hesabatlardan yola çıxılaraq, həmçinin Çar idarəsinin səfərbərlik üçün əlavə büdcə tələb etdiyi də nəzərə alınaraq Rusiyanın müharibəyə hazırladığı müəyyən olunmuşdur. Yazışmalarda Rusiyada Almaniyaya qarşı aparılan düşmənçilik təbliğatının artdığı, müharibə ehtimalının mümkün görüldüyü, Qafqaz cəbhəsindən hər hansı bir hücumun qarşısını almaq üçün rus qüvvələrinin gücləndirildiyi və ya İrana müdaxiləyə hazırlıq görüldüyü, Rusiyanın genişlənmək niyyətlərinin olduğu yönündə dəyərləndirmələr yer almışdır. Osmanlı hökumətinə böyük geosiyasi hazırlıqların getdiyi, müharibə riski və Osmanlıya yönəlik yeni işğal təhlükəsinin bulunduğu, buna uyğun olaraq tədbirlər görülməsi Cənubi Qafqazdakı diplomatlar tərəfindən təklif edilmişdir.¹⁵³

9 mart 1914-cü il tarixli başqa bir sənəddə isə Qafqazda mühüm hadisələrin yaşandığı bir vaxtda, Dərsadətə getdiyi zaman Bakı

¹⁵² BOA, DH. EUM.2.Şb. 73/4

¹⁵³ HR. SFR 1, 172/58

Şəhbəndərinin şifrəni də özüylə götürdüyü, bu səbəblə Bakıdan son günlər heç bir xəbərin gəlmədiyini, şəhbəndər Kəmaləddin bəyin dərhal öz vəzifəsinə qayıtmasının vacibliyi və ya onun yerinə vəkalətən başqa birisinin təyin edilməsinin önəmi vurğulanmışdır.¹⁵⁴ Həmin ilin mart ayında Qars Şəhbəndəri Cəmaləddin bəyin Peterburq səfirliyinə göndərdiyi hesabatda Qars, Gümrü, Ardəhan, Cilavuz, Rəvan və Culfaya gələn hərbi ləvazimat, mal və döyüş sursatlarının növü və miqdarı tam təfərrüatı ilə göstərilmişdir.¹⁵⁵

Bölgədə çalışan Osmanlı şəhbəndərlərinin Qafqazın dini durumu, iqtisadi inkişafı, sosial problemləri ilə yanaşı, Rusiyanın Qafqaz siyasəti, buradakı etno-mədəni reallıqlar və Osmanlı-Rusiya münasibətləri ilə bağlı da maraqlı müşahidə və qiymətləndirmələri də mövcuddur. Bakı Şəhbəndəri Kamal bəy 17 fevral 1914-cü il tarixli məruzəsində Bakı şəhərini nəinki Qafqazın hətda Türkünstanın ən mühüm ticarət və siyasi mərkəzlərindən biri kimi qeyd edərək stratejiq önəminə binaən Rusiyanın şəhərlə bağlı planlarını, siyasi və dini ambisiyalarını təhlil edərək dolğun məlumatlar verir. Sankt-Peterburq səfirliyinə göndərilən bu hesabatda Bakının neft şəhəri olması səbəbiylə cazibə mərkəzinə çevrildiyi, burada yaşayan əhalinin gəlirlərinin ildən-ilə daha da artdığı, bu şəhərin Qafqaz və Türkünstan müsəlmanları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəhər olduğu qeyd edilir. Şəhbəndər neft səbəbiylə hər şeyin bahalı olmasından da şikayət edərək Bakı kimi bir şəhərdə işləməyin çətinliklərini dilə gətirərək imkan daxilində İstanbuldan əlavə ödəniş tələb etmişdir. Kamal Bəy yazısında atasının xəstəliyi ilə əlaqədar İstanbulda olarkən bu mövzuda şəxsən hökumət nəzdində təşəbbüsdə bulunduğunu, lakin Osmanlı imperatorluğunun iqtisadi çətinliklərə görə dövlətdə qənaət tədbirləri həyata keçirdiyini, ona görə də xahişinə müsbət cavab ala bilmədiyini bildirmişdir:

¹⁵⁴ HR. SFR 1, 172/60

¹⁵⁵ BOA, HR. SFR.1, 172/2/1,2

“Pedəri-aciziyənin xəstəliyi üzərinə istihsah buyurulan məzuniyyətlə Dər-Səadətə gəldiyim zaman nəzarətdə bəzi ərkana ber-təfsil bəyani-hal və bu sənənin büdcəsinə şəhbəndər-xanə maaş və təsisatına heç olmazsa 2.000 quruşun daha zamini istirham etmiş isəm də alınan cavabların cümləsi bu sənə büdcədə 15 % nisbətində bir təsərrüf icra edilməkdə olduğundan təzyidi-sərfiyat qəbul olamayacağından ibarət qalaraq əhəmiyyəti-mövqeyə istifadəyi-müstəviyə və hətta istifadəyi-maddiyə belə nəzəri-etibara alınmamışdır.”¹⁵⁶

Kamal bəy yazılarının birində də bildirir ki, Rusiya hökumətinin bütün maneələrinə baxmayaraq, hər il Şəhbəndər-xananın xərcələrinə ayrılan məbləğin qırx mislini, yəni şəhbəndərin qırx illik xərcələrini qarşılıyaq qədər vəsaiti toplayaraq Osmanlı xəzinəsinə töhfə vermişdir. Kamal bəyin Peterburq səfirliyinin Qafqazdakı hərbi fəaliyyət və siyasi vəziyyətlə bağlı ətraflı məlumat toplayaraq hesabat hazırlama sorğusuna cavab olaraq hazırladığı yazıda büdcənin azlığından şikayət ifadə etməklə başlamasının səbəbi, hərbi kəşfiyyat məlumatlarının toplanması üçün ayrılan büdcənin azlığından və bu mühüm vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilməmək qorxusundan yaranan məyusluq idi.

“Bir məmur hər nə qədər bulunduğu məhəllin əhvalına vaqif olursa olsun və hər nə qədər hüsnü-tədbir sahibi bulunursa bulunsun şimendifərlə icra edilən sövqiyatı-əsgəriyyənin və bunların ədəd və ordu və məhəlliyi-əzimatının və mühimatı-hərbiyə mühimatının və keçən sənəki kura əfradı ədədi ilə bu sənəkilərin və hansı məmləkət əhalisindən olduqlarının mümkün mərtəbə qəti bir surətdə təhqiqi zəminində bəh-mahal bir sıra maddi fədakarlıqlar icrası lazım gələcəyi bədihisidir. Binaən-əleyh şəhbəndər-xana üçün bir fədakarlıq icrası mümkün olacağı lütfən təsəvvür buyurularaq şəhbəndər-xananın əhəmiyyəti-mövqeyinə nəzəri-etibara alınması xüsusunda tərəfi-aliyələrinə də təşəbbüsatda bulunmasını kəmalı-əhəmiyyətlə iztirham ilə

¹⁵⁶ HR. SFR 1, 172/25

Qafqazdakı şəhbəndərlərimizin mövqeyi-haqqında bazı mütəlati-qəsrnamənin də bər-vəchi-zir əlavəsinə ictisar eylərim.”

Kamal bəy Bakının həm də İrana ixrac və hərbi yüklərin daşınması baxımından körpü rolunu oynadığını, dəmir yolunun şəhərin yanından keçdiyini qeyd edərək, daşınmalar və nəqliyyatı izləmək üçün alverçi və ya jurnalist qismində vəğzalda əməkdaşlar bulundurmanın vacib olduğunu bildirmişdir. Xariciyə Nazirliyindən Peterburq səfirliyinə göndərilən 30 avqust 1914-cü il tarixli məktubda Kamal bəyin hərbi dəstələrin hərəkəti, lazımı müxtəlif kəşfiyyat məlumatlarını toplamaq üçün tələb etdiyi əlavə ödənişin ölkənin hazırkı maliyyə vəziyyətində Baş Komandanlıq tərəfindən uyğun görülmədiyi bildirilmişdir.¹⁵⁷

Kamal bəyin yuxarıda qeyd etdiyimiz məruzəsinin davamında bildirilir ki, Tiflis inzibati-siyasi mərkəz olduğu üçün Rusiyadan Qafqaza göndərilən hərbi birliklərdəki əsgər sayısı, silah- sursat miqdarı barədə Tiflis şəhbəndərliyi daha dəqiq məlumat əldə edə bilər. Gürcülərin bütün inzibati qurumlarda dövlət qulluqçularının olduğu, Cənubi Qafqazdakı hərbi və bürokratik sistem içində təsirlərini qoruduqları, əsgərləri daşıyan qatarlardakı konduktorların əksəriyyətinin yenə gürcü kökənli olduğu, onların ruslara qarşı mənfi hisslərindən istifadə etməklə hərbi kəşfiyyat məlumatları toplamanın mümkünlüyü Peterburq səfirliyinin diqqətinə sunulmuşdur. Tiflis müsəlmanlarının da bu məsələlərdə hər cür fədakarlıq edə biləcəyi, lakin bu həssas və gizlilik tələb edən informasiya toplama fəaliyyətlərinin düzgün həyata keçirilməsi üçün Baş Şəhbəndərliyə təqaüdə və ya fəaliyyətdə olan bir məmurun attaşə təyin edilməsinin zəruri olduğu qeyd edilir.

Bakı Şəhbəndəri Kamal bəy Qars şəhbəndərliyinin da bölgədə hərtərəfli hərbi təhqiqat və kəşfiyyat məlumatları toplamaq üçün coğrafi- stratejiq baxımdan əhəmiyyət qazandığını, lakin şəhbəndər müa-

¹⁵⁷ HR. SFR 1, 172/25

vini vəzifəsini icra edən Həsən Kəmaləddin bəyin bu mövzuda imkanlarının yetərli olmadığını bildirir və yazır ki: “buraya əlavə əməkdaş göndərməklə vəziyyəti xeyirimizə dəyişdirmək və çətinliyi aşmaq mümkün olacaqdır.”

Bakı Şəhbəndəri Kamal bəyin Dağıstanda yaşayan müsəlmanların vəziyyəti, Rusiyanın orada həyata keçirdiyi dil və təhsil siyasətləri ilə bağlı mövcud prosesləri anlamağa kömək edə biləcək mühüm təsbitlərlə dolu hesabatları da vardır. Kamal bəyin sözlərinə görə, çox sayda fərqli etnik kimlikləri bünyəsində barındıran Dağıstanda xalqları birləşdirəcək təhsil və ünsiyyət dili ilə bağlı üç fərqli cərəyan mövcuddur. Bu cərəyanlardan birincisi ərəb dilində, ikincisi ana dilində, üçüncüsü isə Azərbaycan türkcəsində təhsilin tərəfdarıdır. Ərəb təhsilinin ən böyük tərəfdarları Quranın ərəb dilində olduğunu iddia edərək bu dildə təhsilin müsəlman xalqlar baxımından birləşdirici mahiyyətdə olduğu və mənəvi feyzinin bulunduğunu bəyan edən, insanlar üzərindəki öz təsirlərini də qorumağa çalışan, şəxsi mənfəətini güdən bəzi din adamları və ərəb dili müəllimləridir. Onların məqsədləri xalqın cahilliyindən faydalanmağa davam etməkdir. İkinci cərəyanı müdafiə edənlər öncəkilərdən daha mütərəqqi görünsə də paxıllıq pərdəsinə bürünmüş bəzi ağılsız insanlardan və bir az rus təhsili almış, özünü olduğundan daha üstün görən gənclərdən ibarətdir. Çoxluq təşkil edən üçüncü cərəyan ərəb dilinin təhsil üçün uyğun olmadığını, demək olar ki, Dağıstanın hər kəndində fərqli bir dilin istifadə edildiyini və onların əksəriyyətinin bir-biri ilə ünsiyyətdə Azərbaycan türkcəsindən istifadə etdiyini, bu səbəblə də dil və təhsilin türkcə olmasının vacibliyini müdafiə edirlər. 9 aprel 1914-cü il tarixli bu hesabatda çar administrasiyasının Dağıstan müsəlmanlarının dini və milli hisslərini qura bilmədiyi, Qafqaz türkləri arasında baş verən milli oyanışın və tərəqqinin bütün Dağıstana təsir göstərdiyi, müxtəlif etnik kimliklərdən olan müsəlmanların türk dilini öyrənməyə başladığı əks olunmaqdadır. O da məlumdur ki, türkcənin ortaq təhsil və ünsiyyət dilinə çev-

rildiyini görən Rusiya, bu durumu öz ağılığı üçün təhlükə hesab edərək bölgədə yaşayan insanların ancaq ana dilində və ya rus dilində təhsil almasının doğru olduğunu iddia edərək, türkcə təhsilin bütün hallarda qarşısını almaq istəyir. Qafqaz müsəlmanlarına qarşı ayırımçılıq siyasətinin necə həyata keçirildiyi, türkçənin birləşdiricilik vəsfinin nə şəkildə əngələndiyi şəhbəndərlik hesabatlarında açıq şəkildə ortaya qoyulur:

“Dağıstanda istifadə edilməkdə olan müxtəlif dillərin hələ hürufatı mövcud olmadığından məhəlliyi-məzkürə Şərqiyyəyə vəqif müfəttişlər göndərərək hər qövmün dilini tədqiq etdirmiş və tələffüzləri müşkül olan bəzi kəlimələri qrammofonlara zəbt edərək hürufatı təftiş edərək hər qövmə bir əlifba tərtibinə çalışmış isə də dillərin kəsirəti məsaisini son dərəcə işqal etmiş və açdığı məkatibi-rüşdiyələrə də rəğbət edilməmiş olduğundan dil məsələsi əhalicə o qədər əhəmiyyətlə tələqqi edilməmişdir.”¹⁵⁸

Bölgədə Dağıstan müsəlmanlarının mühüm hörmətə malik xadimləriylə imilli və dini təlimin qarşısını almaq üçün rus dilində təhsil verən məktəblərin sayını çoxaltmağa çalışan rus məmurları arasında davamlı mübarizə gedirdi. Müsəlmanların qüruru ilə oynadıqları üçün hətda bəzi rus məmurlarının xalq tərəfindən öldürüldüyünə toxunulan şəhbəndər hesabatlarında xalqın dil və təhsil sahəsində həyata keçirilmək istənən assimilyasiya siyasətinə qarşı çıxdığı və nümayəndə heyətləri formalaşdıraraq Tiflisə Qafqaz Valisiylə görüşə göndərərək bəzi rus məmurların əməllərini şikayət etdiyi bildirilir. Bakı Baş Şəhbəndərliyinin hesabatından belə anlaşılır ki, Osmanlı dövləti milli və dini təhsili dəstəkləmək üçün Dağıstan müsəlmanlarına müəllimlər, dərslük ehtiyaclarını qarşılamağa çalışmış, oradan bir neçə gənci

¹⁵⁸ HR. SFR 1, 173/22

seçərək təhsil üçün İstanbula gətirmiş, onları Darül-müəllimin və Fətəh sultanliyəsində qeydiyyatdan keçirmiş və müəllim kimi yetişdirmişdir.¹⁵⁹

XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın daxili siyasətində baş verən proseslər, fəhlə tətilləri, Bakı neft sənayesinin vəziyyəti, zavodlarda çalışan işçilər arasında yayılan siyasi cəryanlar və təşkilatlanmaları kimi məsələlərlə bağlı da Bakı Baş Şəhbəndərliyinin sənədlərində əhatəli məlumatlar mövcuddur. Tiflis Baş Şəhbəndərinin Xariciyə Nazirliyinə göndərdiyi 13 avqust 1903-cü il tarixli məktubunda bildirilirdi ki, Bakıda və Tiflisdə fəhlələrin etirazları aratan xətlə inkişaf etməkdədir, Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edilib.¹⁶⁰ Həmin ilin oktyabrında Xariciyə Nazirliyinə göndərilən digər hesabatda isə “Novaya Vremya” qəzetində yer alan Gəncə, Tiflis, Qars və Bakıda ictimai asiyyətin ciddi şəkildə korlanması ilə nəticələnən ermənilərin əməlləri və bununla bağlı Rusiya rəsmilərinin gördüyü tədbirlər haqqındakı yazının tərcüməsi öz əksini tapmışdır.¹⁶¹ 1905-ci ildə erməni quldur dəstələrinin müsəlman-türk əhalisinə qarşı silahlı basqınları pik həddə çatanda Bakı və Tiflis şəhbəndərlikləri bu terror hadisələri, müsəlman Türklərə qarşı davam edən təziqlər, Bakıda fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi barədə İstanbula müfəssəl hesabatlar təqdim etdilər. Bakıdakı vəziyyətin normallaşması ilə bağlı Tiflis Baş Şəhbəndərliyi tərəfindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən 18 oktyabr 1905-ci il tarixli xəbərlə bağlı isə Baş nazir tərəfindən Sultan II Əbdülhəmidə məruzə edilmişdir.¹⁶² Sultan II Əbdülhəmidə 1905-ci il hadisələri zamanı Bakı, Tiflis, Gəncə və Rəvanda baş vermiş münaqişələr barədə mütəmadi olaraq məlumat verildiyi, “Daşnaksutyun” erməni partiyasının müsəlmanlara qarşı törətdiyi terror aktları ilə bağlı dövrün qəzetlərində çıxan yazılar tərcümə edilərək sunulduğu da arxiv sənədlərindən anlaşılmaqdadır.

¹⁵⁹ HR. SFR 1, 173/22.2

¹⁶⁰ Y.A.HUS, 457/80.

¹⁶¹ Y.A.HUS 460/109

¹⁶² BOA, Y.A. HUS. 494/79/1

Şəhbəndərlik arxivlərindən öyrəndiyimiz, xüsusi vurğulanmalı olan məsələlərdən biri də Rusiya rəsmilərinin dəstəyi ilə müsəlmanlara qarşı silahlı hücumlar həyata keçirən bu erməni terror təşkilatlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Azərbaycan türklərinin qurduqları gizli silahlı “Difai” təşkilatı ilə Osmanlı dövlətinin əlaqələri məsələsidir. 3 mart 1907-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidə təqdim edilən “Müəllimanların ermənilərin taruzuna qarşı surəti-xəfiyədə təşkil etdikləri cəmiyyət məyanında ən ziyadə haizi-əhəmiyyət olan Difai namındakı cəmiyyətin vəzaifi haqqında bəzi ifadə və məlumat”dan da anlaşıldığı kimi, Osmanlı İmperiyası Azərbaycan milli mübarizəsinin mühüm təməl daşlarından biri olan “Difai”nin qurucuları və fəaliyyətləri haqqında Şəhbəndərliklər vasitəsilə davamlı olaraq məlumat almış və onlara mümkün dəstəklərini əsirgəməmişdir.¹⁶³

1901-ci ildə Tiflis Baş Şəhbəndərliyindən göndərilən şifrəli stenoqramda bildirilirdi ki, milli fəaliyyətin əsas mərkəzlərindən biri kimi Gəncədə on beş nəfərin, Dövləti-Aliyyə lehinə nəşr etdikləri yazılar səbəbi ilə həbs edilməsi müsəlman əhali arasında narahatlıq yaratmışdır.¹⁶⁴ Xəbərə əlavə edilmişdir ki, bu şəxslərə qarşı hər hansı bir dəlilin olmamasına rəğmən, Rusiya hökumətinin onları həbsdə saxlamağa davam etməsi xalqın narahatlığına səbəb olub, Dövləti-Aliyyənin onları xilas etməyə çalışması Azərbaycan müsəlmanları nəzəndə çox böyük təsirə səbəb olacaqdır və hökumətin bu istiqamətdə təşəbbüslərdə bulunması vacibdir.

1905-ci ildə Sultana təqdim edilən başqa bir Şəhbəndərlik hesabatında Rusiyada neft qiymətlərinin iki dəfə artdığı, bu vəziyyətin ölkənin demək olar ki, hər yerində ticarətə və sənaye istehsalına mənfi təsir göstərdiyi bildirilərkə iqtisadi böhranın dərinləşməsi vəziyyətində Rusiyanın qarşı-qarşıya qalacağı ciddi problemlər və həyata keçirilmək istənən islahat siyasəti dəyərləndirilmişdir.

¹⁶³ BOA, Y.A. HUS. 509/55/1

¹⁶⁴ BOA, HR. SYS. 1370/64

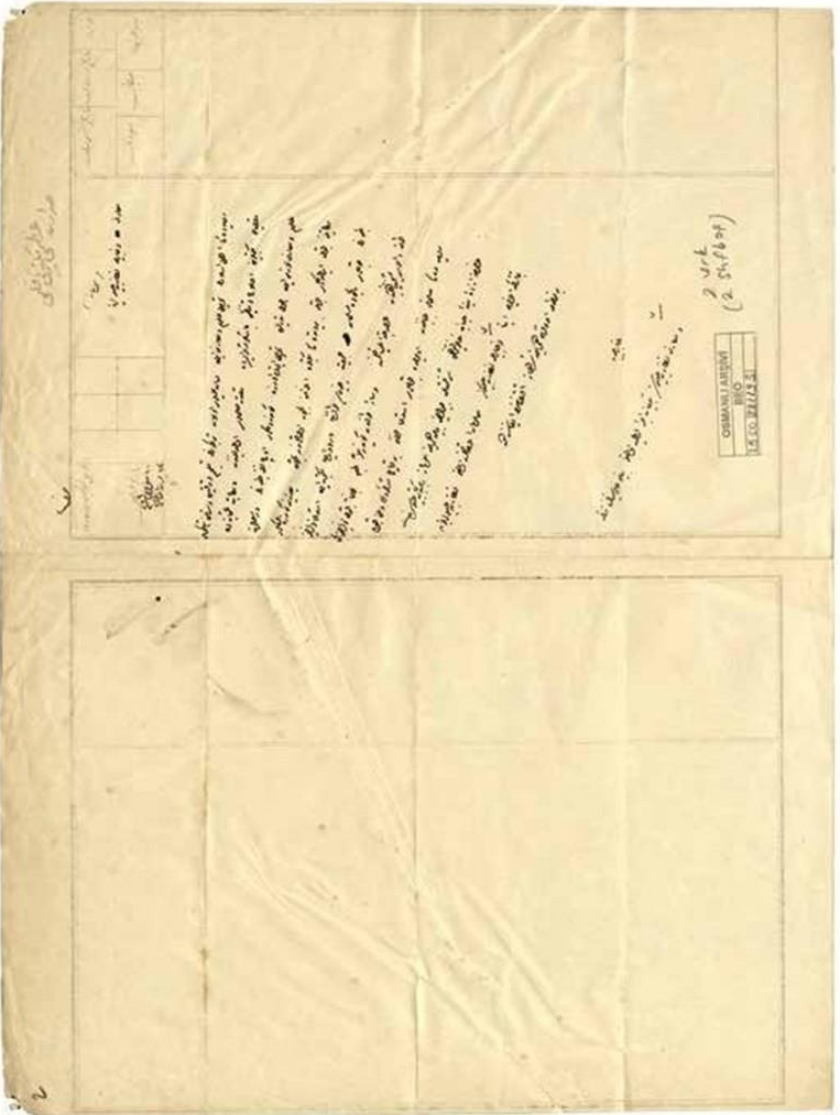
Eyni zamanda 22 iyul 1914-cü il tarixli hesabatda Petroqrad fabrikində işləyən 60 mindən çox işçinin tətillə çıxması, genişlənən tətillərin Peterburqun demək olar ki, bütün fabriklərinə yayılması, Don kazaklarının yaratdığı alaylar və polislərin tətillərə atəş açıqdan sonra itkilərin olması, Bakı neft mədənlərindəki fəhlələrin də tətillə başlatması haqqında məlumatlar da yer almaqdadır.¹⁶⁵

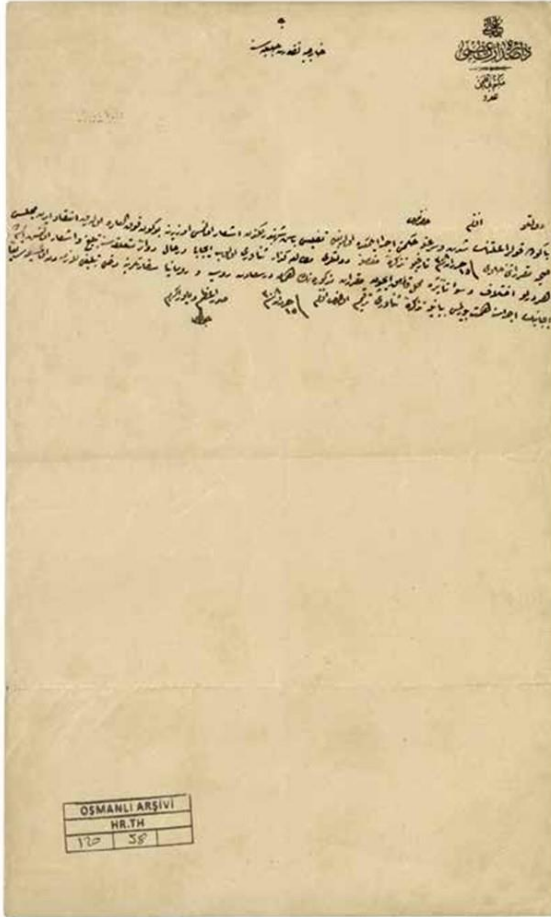
Şəhbəndərlik 31 iyul 1914-cü il tarixli Bakıdakı tətillə və işlərin dayandırılması ilə bağlı hesabatında bildirdirdi ki, Bakı yaxınlığında fəhlələr arasında meydana gələn vəba xəstəliyi onların sağlamlığına diqqət göstərilmədiyi üçün sürətlə yayılmışdır. Bu duruma etiraz olaraq da bir neçə maddədə tətillər başlayıb və hökumət təhlükəsizlik üçün yenidən Kazak süvari alayını şəhərə çağırmışdır. Məlumatla görə, Bakıda neft mədənlərində çalışan və tətillə edən işçilərin əksəriyyəti ruslardır ki, onlar da Peterburq və Moskvadakı fəhlələrlə həmrəy olduqlarını göstərmək üçün tətillərə başlamışlar. Həmçinin bu hesabatlarda bildirilirdi ki, Bakı neft mədənlərində çalışan İran və Dağıstandan olan yoxsul müsəlman fəhlələrin siyasi baxışları və təhsilləri zəif olduğundan, eləcə də çar rejiminin onlara qarşı sərt davranacağından, uduzacaqlarından çəkindikləri üçün onlar tətillə etməkdən imtina etmişlərdir.¹⁶⁶

¹⁶⁵ HR. SFR 1, 175/22

¹⁶⁶ HR. SFR 1, 175/38

Sənədlər

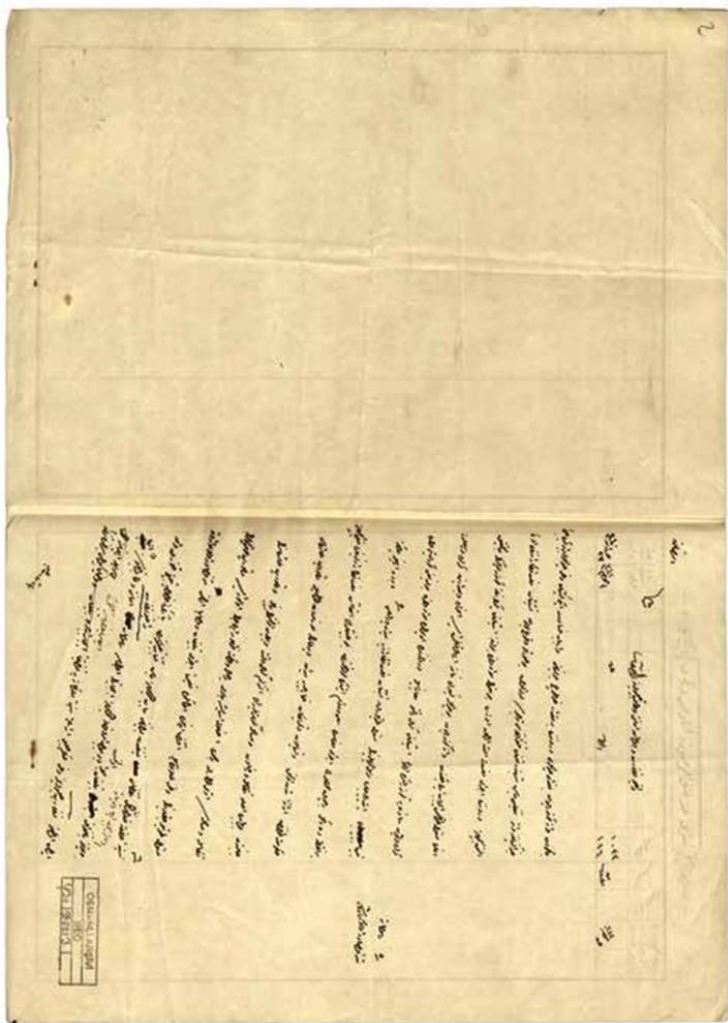
۵۰

ایالتی ...

ملاحظه کردیم که در این ایالت ...
 مکتوبات ...
 سزاوار است ...
 ...

۳

no. 525 2765/56

Transkripsiyalar

Sənəd 1

Devletli Efendim Hazretleri

Bahr-ı Hazer sahilinde vaki Bakü şəhrinin ehemmiyet-i ticariyesi ve orada bir hayli teba-i şahane bulunması hasebiyle mahall-i mezkûrda bir Başşehbenderlik tesisiyle Kirmanşah Başşehbenderi Sabık Refet Bey'in lisan ve ahval-i mahalliyeye vukufu cihetiyle bûdçe dahilinde bulunan bazı sefarethane ve şehbenderhaneler icaratından tasarruf edilen meblağ ile zuhurat tertibinden tesviye olunmak üzere 3.000 guruş maaş ve hasılatdan istifa eylemek üzere 1.000 guruş tahsisat ile mezkûr Başşehbenderliğe tayini ve işbu Başşehbenderlikte istihdamı mevkie icab eden tercüman için tahsisi iktiza eden 500 guruş maaşla şehbenderhane kirası olarak itası lazım gelen 500 guruşun sâlifü'z-zikr tertib ve meblağ-ı bakiyesinden tesviyesi ifadesini şamil Umur-ı Şehbenderi Müdüriyeti canibinden tanzim edilen müzekkirenin gönderildiği beyanıyla icra-i icabı ve teferruatına dair Hariciye Nezaret-i Celilesi'nden meb'us tezkire melfufuyla ma'an arz ve takdim kılınmış olmağla ol babda her ne vechile emr ü ferman-ı cenab-ı padişahi şeref-müteallik buyurulur ise mantuk-ı münifi infaz edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terim olundu efendim.

Fi 9 Mayıs 1303

Sadrazam Kamil.

Mâ'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Reside-i dest-i terkim olan işbu tezkire-i samiye-i sadaret-penahi melfuf tezkire ve mezkûr manzur-ı ali olmuş ve ber-vech-i istizan icra-i icabı husu- suna irade-i seniye-i hazret-i padişahi şeref-müteallik buyurularak tezek- kür ve müzekkire-i maruza iade kılınmış olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 29 Mayıs 1304 ve Fi 10 Mayıs 1303.

Ser-katib-i Hazret-i
Şehriyari
Süreyya.

-Xülasə-

Əhəmmiyyətini nəzərə alaraq Xəzər sahilində yerləşən Bakı şəhərində konsulluq açılmasına dair sədrzəm təqdimatı və padişahın sərəncamı.

10 may 1886

İ.HR. 305/19437

Sənəd 2

Maarif ve Hariciye Nezaret-i Celilesine

Rusya'daki ehl-i İslam'ın təhsil-i ulum və maarif ilə lisan-ı milliyeleri olan Türkçə'nin tamim və terakkisi vesailini istikmal məqsədilə mekteplerini islah və tanzimə başlamışlarsa da mükəddir muallimləri olmadığından və mekatib-i osmaniyyədə ulum və maarif-i lazıme ilə usul-i tədris təhsil etmək üzere göndərdikləri üç nəfər talebenin Dersaadet mekatibinə qəbul edilmedikləri cihetlə Beyrut'taki mekteplərə izamına məcbur olduqlarından bəhislə badezin gönderecekleri talebenin kabulleri Bakü'də Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi tərəfindən vürud edən məktup ilə istida olduğu tərəf-ı vala-yı meşihatpenahidən arz-ı atabə-i ulya kılınmış və sair tərəfindən göndərilən talebe meccanen qəbul olduğu kimi Rusya'daki Müslümanlar canibindən o yolda kabulleri istida kılınan bərkəç şəkirdin dahi qəbulü hususuna iradə-i seniyye-i cənab-ı hilafetpenahi şərəfmüteallik buyurulduğu Mabeyn-i Hümayun-ı Mülukane Başkitabet-i Celilesindən bətezkire-i hususiye inba və Hariciye və Maarif nezaret-i celilesinə tebligat icra edilmiş olmaqla bəyan-ı hal siyakında təzkire.

-Xülasə-

Bakı Məsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Rusiya idarəsi altında yaşayan müsəlmanların məktəblərində müəyyən islahatlar aparılması və Türk dilinin daha da yaygınlaşdırılması məqsədiylə İstanbulla tələbə göndərmək istədiyini haqda yazı.

2 iyul 1887

BOA, BEO. 2950/221195

Sənəd 3

Devletli Efendim Hazretleri

Bakü Şəhbenderhanesince bir kaçırlıq istihdamına lüzum göründüğü beyanıylə maaş olaraq bütceden muhasses olan 500 gurus maaş və tercümanlık memuriyetinin dahi inzimamı ile mülga Ragoza Şehbenderhanesi Kaçırları olup lisan-ı mahalliyə vakıf ve evsaf-ı ... haiz bulunan Amil Efendi'nin tayini hakkında Hariciye Nezaret-i Celilesi'nden muhabereyi şamil tezkiresi melfuflarıyla arz ve takdim edilmiş olmağla ol babda her ne vechile emr ü ferman-ı humâyûn-ı cenab-ı padişahi şeref-sünuh ve südur buyurulur ise hükm-i celili infaz edileceği beyanıylə tezkire-i senaveri ter- kim kılındı efendim.

Fi 8 Cemāziye'l-evvel sene 1306 ve
Fi 29 Kānūn-ı evvel 1304.

Sadrızam Kamil.

Reside-i dest-i tazim olub işbu melfufatıyla manzur-ı ali buyurulan işbu tezkire-i samiye-i sadaret-penahi üzerine mûcibince irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fi 10 Cemāziye'l-âhir sene 1306 ve Fi 31
Kānūn-ı evvel sene 1304

Ser-katib-i Hazret-i Şehriyari

Süreyya.

-Xülasə-

Bakı konsulluğunda bir dəftərxana məmuruna ehtiyac olduğundan Amil Əfəndi adlı şəxsin bu vəzifəyə təyin edilməsi haqqında padişah sərəncamı.

12 yanvar 1889.

İ.HR. 312/19963

Sənəd 4

Devletli Efendim Hazretleri

Bakü Başşehbenderi Refet Bey'in hareket-ı gayrı layıkasına mebni azline yerine mezkur şehbenderliğin maaş ve tahsisat-ı haliyesi ve kemalen Başşehbeder unvanı ile Bombay Başşehbenderi sabık saadetlü İsmail Bey'in tayini hususuna dair Encümen-i Hariciye'den ita olunan tezkerenin leffiyile icra-yı icabını havi Hariciye Nezaret-i Celilesinin tezkiresi arz ve takdim kılınmakla olabada her ne veçhile irade-i seniyye Hazret-i Padişahi şeref mütaallik ise mentuk münifi infaz edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim kılınmakla efendim.

-Xülasə-

Bakı konsulu Rəfət Bəyin öz vəzifəsini layiqiylə yerinə yetirmədiyi üçün vəzifəsindən azad edilməsi və yerinə keçmiş Bombay baş konsulu İsmayıl Bəyin təyin edilməsi haqqdakı Xariciyə Nazirliyindən gələn yazının sədrzəm tərəfindən padişaha təqdim edilməsi.

22 iyun 1889

BOA, Y.A. RES. 48/17/1

Sənəd 5

Bulgaristan Komiserliđi'ne

Sa'adetlü Efendim

Bakü'de zuhur eden Kolera illetinin Rusya taraflarına lâ-siyyemâ Kafkasya sevhiline süratle intişar etmesine mebni illet-i mezkûrenin Hüda nakerd Memalik-i şahaneye sirayet mahzurunu def için [...] dahil olduđu halde Kafkasya'dan Trabzon Vilayeti hududuna kadar Rusya sevhilinden 13 Haziran 1308 tarihinden itibaren çıkıp Bahr-i Siyah Boğazı'na gelecek-lerin Kavak Tahaffuzhanesi'nde tam 10 gün karantinaya ve fakat 9 Haziran 1308 tarihinden 13 Haziran 1308 tarihine kadar olan müddet zarfında sevhil-i mezkûreden çıkıp geleceklerin 5 gün karantinaya vaz'ı diđer Rusya limanlarından ve Romanya ve Bulgaristan ve Şarki Rumeli sevhilinden ve civari hasebiyle Trabzon ve Rize'den vürud edeceklerin Bahr-i Siyahın tabib olan merakiz-i sıhhiyesinde mu'ayene-i tabiye mecbur tutulması ve Trabzon vilayeti sahiliyle Batum ve civarı arasında ufak kayıklar ve yelken sefineleriyle ihtilat-ı daimi bulunduğundan bunların dahi Polithan ve Sinop limanlarında 10 gün müddetle karantina tahtına alınması ve Rusya'nın bulaşık tutulan sahillerinden geleceklerin mevki-i tahaffüz ittihaz olunan mahalden gayriye muvaseletlerinde kabul olunmayıp bi'l-ihtilat sâlifü'z-zikr bu 3 mevki-i tahaffuzdan birine sevk ve izamları ve Erzurum ve Van ve Trabzon Vilayeti'ne Rusya memalikinden berren gelecek yolcu ve eşya hakkında karantina icrası Meclis-i Sıhhiye mukarreratından olarak keyfiyet icab eden vilayet vilat-ı azamıya devair-i nazar-ı kiramına tebliğ ve işar kılınmış olmağla oraca dahi suret-i karar bilinip ona göre iktiza-i hal ifa kılınmak üzere lazım gelenlere ita-i malumat olunması şıkkında şukka-i muhibbi terkim olundu.

Fi 3 Zilhicce sene 1309 ve fi 16 Haziran 1308.

Sadrazam ve Yaver-i Kiram

Ahmed Cevad.

-Xülasə-

Bakıda meydana gələn xolera epidemiyası səbəbiylə, xəstəliyin Osmanlıya keçməsinin qarşısının alınması üçün Qafqazdan və diyər Rus limanlarından Osmanlı torpaqlarına gələcək insanların qarantina altına alınması haqqında sədrizam Əhməd Cavadın imzaladığı əmr.

28 iyun 1892

HR.SFR 04, 733/2

Sənəd 6

Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne

Devletlü Efendim Hazretleri

Bakü'de Kolera illetinin şiddet ve süratle hükmünü icra eylemekte olduğu Tiflis Başşehbenderliğinden işar olunması üzerine bugün fevkalade olarak in'ikad eden Meclis-i Sıhhiyye mukarreratını havi 15 Haziran 1308 tarihli tezkire-i mufassala-i devletleri mütala-güzar olup icabı derhal devair-i müte'allikasına tebliğ ve işar olunmuş ise de her türlü ihtilaf ve sū-i tesiri muhall kalmak için mukarrerat-ı mezkûrenin hemen Der-sa'âdet Rusya ve Romanya Sefaretlerine dahi tebliği lazımeden olmasıyla serian icabının icrasına himmet buyurulması beyarıyla tezkire-i senaveri terkim olundu efendi.

Fi 15 Haziran 1308.
Sadrazam ve Yaver-i
Ekrem Cevad.

-Xülasə-

Bakıda xolera xəstəliyinin yayılmasına görə Osmanlı Səhiyyə Məclisinin qəbul etdiyi qərarların Rusiya və Romanyadakı səfirliklərə bildirilməsi haqda sədrazamlıqdan Xariciyə Nazirliyinə göndərilən yazı.

27 iyun 1892.

HR.TH. 120/58

Sənəd 7

Memalik-i Mahruse-i şahannede Kafkasya'ya çalışmaq üzere gelen Osmanlı Ermenilerinin şurada burada perakende suretde geşt ü güzar etmeyip memleketlerinde ... bulunmaları için memleketlerine iadesi ve bu makule diyar-ı ecnebiyede çalışarak def-i ihtiyaca muhtaç bulunanlarla fukara-yi etfalin matlubu vechile ta'allüm ve tedrisi hususlarına sarfı la- zım-gelen mebaliğın tedariki zımnında bir iane cem'i teşkiline Kafkasya'da vaki Bakü kasabasında sakin yerli Ermeniler tarafından karar verildiği istih- barat hususiye cümlesinden olmağla terkim ve ariza-i kemterane ictisar kılındı. Ol babda emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

-Xülasə-

Bakıda bir Erməni cəmiyyətinin qurulduğuna dair Xariciyə Nazirliyinə göndərilən məlumat.

6 fevral 1893

HR.SYS 2769/56

Sənəd 8

Dâhiliye Nezareti'ne ve Rüsumat Emaneti Vekâlet-i Celilesine Bakü'den Van'a gönderilen buğday çuvalları derununda bir miktar hartuç bulunduğu ve erbab-ı fesattan iki kişinin dahi çuvallarla beraber gideceği haber alındığına dair Tiflis Başşehbenderliğinden telgrafname tercümesi ledel arz bu suretle vuku bulan teşebbüsat-ı mefsedetkarane-nin önü alınması için derununda icra-yı mefsedete alet olmak üzere bu makule mevadd-ı mezkure bulunan eşyanın kimin namına gönderildiğinin bittahkik onun mesul tutulması icap edeceğinden Van'a gönderilen bu çuvallar kimlerin namına irsal kılınmış ise onların ve badezin gerek Dersaadet'e gerek vilayat-ı saireye gönderilmekte olan eşyanın kemal-i dikkatle muayenesiyle derununda ol babda mevadd-ı muzırta bulunduğu görüldüğü halde tebeyyün ettirilecek mürselünileyhlerin mesul tutularak teşebbüsat-ı mefsedetkaraneye meydan verilmemesi Rüsumat'a ve bir de Ermeniler yalnız bir noktada değil birçok mahallerde icra-yı mefaside sa'y u devam etmekte olduklarından bu cihetlerin ilkaat-ı mefsedetkara- nelerinin men'i için hükümet tarafından irae-i şiddet olunmak ve tesvilat ve tahrikat-ı hariciyeye meydan verilmemek lazımeden olmasıyla memurin-i aidesi canibinden bu babda imla-yı tekasül ve rehavet ve müsamaha gösterilmeyerek iltizam-ı kemal-i dikkat ve basiret olunmak beyanıyla ve memurin-i aidesinin tekasül ve müsamaha eseri olarak bir mahalde ihlal-i asayişe badi bir hal ve hareket zuhur edecek olur ise memurin-i mumailey- hin mesul tutulmalarının dahi ilavesiyle iktiza edenlere ona göre tamimem icra-yı tebligat ve vesaya olunması şeref-sadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi mukteza-yı münifinden bulunduğu Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesinden ba-tezkire-i hususiye tebliğ kılınarak Van ve sair icap eden vilayata ba-telgraf tebligat icra olunmuş ve bermuceb-i emr u ferman-ı hümayun icabının icrası Rüsumat Emaneti Vekaletiyle ve Dahiliye Nezareti'ne inba edilmiş olmakla nezaret-i celilelerince dahi hükm-i celil-i irade-i seniyye-i mülukaneye tavzifen icap edenlere tebligat ve vesaya bu- yurulması siyakında tezekkür.

-Xülasə-

Tiflis baş konsulluğundan verilən məlumat əsasında, Bakıdan Vandakı ermənilərə göndərilən buğda çuvallarının içində silah- sursat yer aldığına dair bilginin araşdırılması , lazım olan istintaq fəaliyyətlərinin aparılması yönündə hökümtdən Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən təlimat.

5 iyul 1894

BOA, BEO. 430/32213

Sənəd 9

Petersburg Sefaret-i Seniyyesi Canib-i Alisine

Maruz-ı Çaker-i Kemineleridir ki

23 Kanunuevvel 1893 tarix ve 9805/322 numaralı şerefvarid olan emirname-i cenab-ı sefaretpenahileri müfadd-ı alisi karin-i ikan-ı çakeri oldu. Rusya'ya bera-yı ticaret gelen Osmanlı Ermenilerinin memleketlerine iade-i mesarifiyle kendilerine itası lazım gelen ianeyi cem ve taltif etmek maksadıyla Bakü'de teşekkül edeceği istihbar kılınan cemiyet elyevm şehr-i mezkurda mevcut İnsaniyetperver Cemiyeti nam komite olmayıp Bakü Ermeni mütemevvilanından on on iki kişi beyninde kararlaştırılan işbu cemiyetin ve henüz kuvveden fiile çıxarılması cihetiyle hükümet-i mahalliye nezdinde bir guna teşebbüs vuku bulan ve eğer karar-ı mezkurun kuvve-i fiile ihracı takarrür eder ise ol babda tedabir-i mukteziye ittihaz kılınacağı derkar bulunmuş olmağın terkim ve takdimi cevapname-i kemteriyeye iptidar kılındı. Ol babda emr u irade hazret-i menlehülemrindir.

-Xülasə-

Tiflis baş konsulluğunun Bakıya işləməyə gedən Osmanlı ermənilərinin orada bir yardım cəmiyyəti qurduqları haqqındakı yazısı.

10 yanvar 1894

BOA, HR.SFR.(1) 93/4

Sənəd 10

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlu Efendim Hazretleri

4 Şaban 1313 tarixli və 2571 nömrəli tezkirə-i dövlətlərində muharrər olduğu vəcihlə erməni fəsat komitələrinin Tebriz və Bakü şəhirlərini mərkəz-i fəsat ittihaş etdiklərinə və baharda Van üzərinə bir hərəket-i ihtilaliyədə bulunacaqları və Koluşart namındaki komitenin Rusya dahilində bulunmaqta və erbab-ı fəsat tərəfindən İrən hududundan esliha nakil və isal olunmaqta olduğuna dair zabıtaca istihsal olunan məzbataya nəzəti cəliledən bəb-ı aliyyəyə dahi işar edilmiş və bu bəbdə dahilən iktiza eden takayyudata fevkalədə itina ilə bir günə uyğun-suzluk zühuruna meydan verilməməsinə aytadabirin istikmal kılınması və Petersburg və təhran səfəti səniyyələri vəsitalarıyla Rusya və İrən hökumətləri nəzdində icra-yı təşəbbüsət olunması Mabeyn-i Hümayun Başkitəbet-i Cəlilesindən bə tez-kirə-i hususiyyə təbliğ olunan iradə-i səniyyə-i həzret-i hilafət-pənahi icab-ı cəlilindən olmasına binaən takayyudatı fevkalədə ittihaşı Van Vilayəti'ne və məzkur səfərtlərə vəsaya ifası Hariciyyə Nəzəret-i Cəlilesinə işar və Rusya və İrən hökumətləri nəzdində təşəbbüsət-ı müəssirə icrası səfəreyn-i müşarunileyhaya təvsiyyə edildiyi bu kərə nəzəret-i müşarunileyhadan cəvabən izbar kılınmış olmaqta məlumat olmaq üzərə tezkirə-i sənavəri tərkimində ibtidar olundu efəndim.

Sadrazam

-Xülasə-

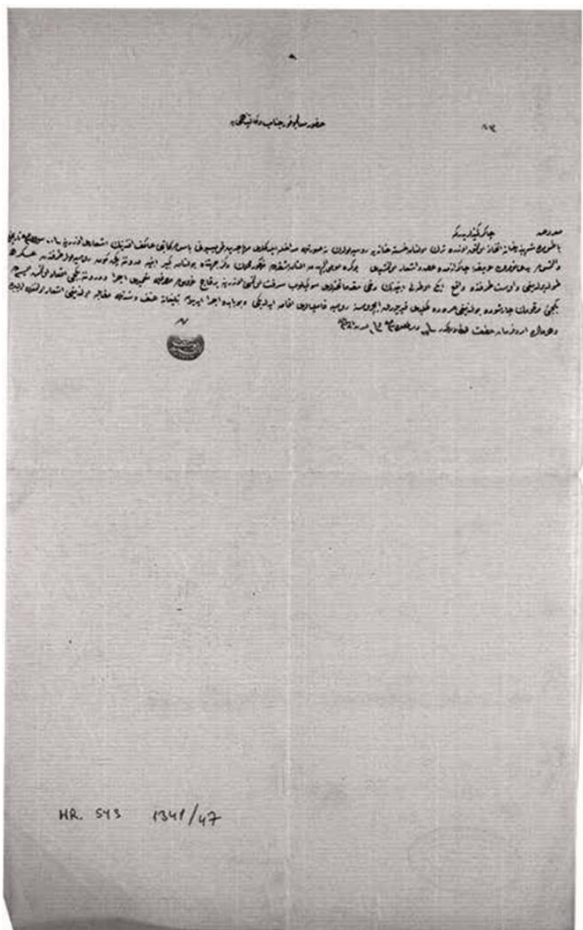
Təbriz və Bakü şəhərlərini özlərinin mərkəzi seçən erməni komitələrinin Osmanlı ələhdarı fəaliyyətlərinin əngəllənməsi üçün Tehran və Peterburq səfərliklərinin lazımı təşəbbüslərdə bulunması və bu haqda Van valiliyyəinə də məlumatın verilməsi haqqında hökumət sərəncamı.

28 yanvar 1896

BOA, DH.TMIK.M. 2/14

Batum

Sənəd 1

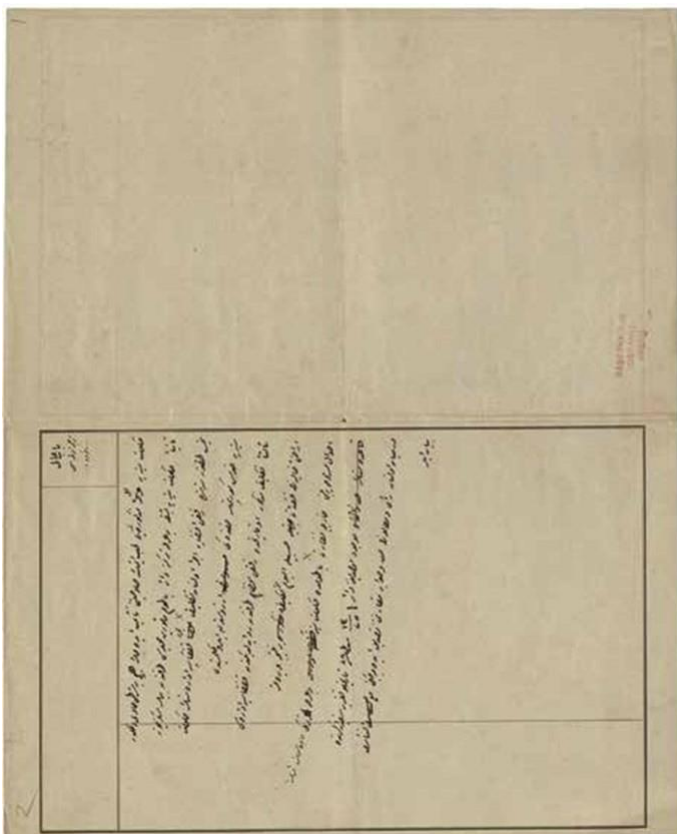

Sənəd 2-

تاریخ روز ماه	شماره مورد سجل	موضوع تاریخ	ملاحظات تاریخ مورد سجل
			<p>فخامه نظر است که در تاریخ ۱۳۰۲/۱۲/۲۵ ساعت ۱۰ صبح در اول توبه نامه رسید.</p> <p>باطل است چه آنکه با سه مرتبه خوانده شود و در اول روز و در تاریخ ۱۳۰۲/۱۲/۲۵ ساعت ۱۰ صبح در اول روز و در اول روز و در اول روز میدان فخر نظر است که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز</p>
			<p>با توجه به تاریخ اول روز و در اول روز و در اول روز مورد که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز اصطلاحی بود که در اول روز و در اول روز و در اول روز</p>

HR-545 1351/47 2arb (100/100)

Sənəd 2-

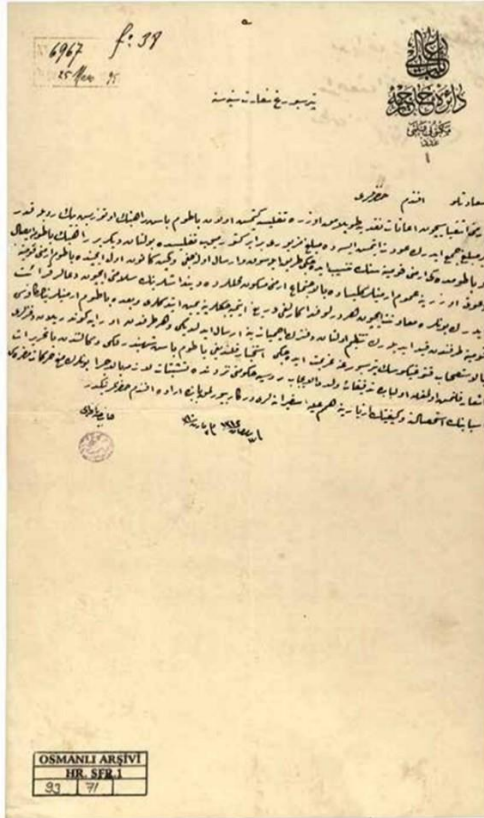
Telegramme.

1

Souphi Bey
 ci d. C. Hadji Ali Bey
 Premier Chambellan de S. M.
 Y. le Sultan.
 Batoum le 16 Avril. 1893.
 No Special 5.

بالاتم شهنشاهی صلی کلمه سرورنا ما علی علی بی
 انقذ صفتیم ۱۶۸ ساله
 ۱۸۹۳
 کوزو
 برفقته و نیزه نقیب و نیزه
 دفعه مختلفه اودیه منسوب بیجه اوله
 کلکله و یونیزن بکوف بولکوز قد. در نیزه
 اولوقه ده و یونیزن دهال سداستو یول و اودو
 کهنه اوزره و ایزره راکب اولوقه ده
 انقذ رفقی جیب ایجاغت انجوم روسیه ده عساکر
 سیدین کول ایتس نفعه برامور اخی زانو
 و یون فالدیه ده رمیات و حق العسکر اللبیر
 بدس تجارستانه خلیو ایسکرت

Je m'empresse d'informer
 Votre Excellence ^{que} de puis
 une (semaine ?) arrivent
 par les trains de Tiflis deux
 fois par jours plusieurs dizaines
 de soldats appartenant aux
 differents regiments dont le
 nombre monte à quatre cents
 jusqu'aujourd'hui et ils s'embarquent
 aussitôt pour Schatav et Osian.
 Tel est le systeme adopte
 au déplacement de troupes en
 Russie en vue de ne pas attirer
 l'attention des curieux.
 Des projectiles de gros calibre
 se chargent également ici sur les
 bateaux marchands Russes par
 cinquantaire. =

Transkripsiyyalar

Sənəd 1

Huzur-ı Meali-vufur Cenab-ı Vekalet-penahî'ye

Maruz-ı Çaker-i Kemineleridir ki

Batum'da şebbenderhane ittihaz olunmak üzere terk olunan hastaneye Rusyalıların ne suretle müdahale eyledikleri Muhacirin Komisyonu Baş- kâtibi Akif Efendi'nin işarı üzerine fi 10 Şevval sene [12]95 tarihli ve altmış yedi numaralı ariza-i çakeranemden arz ve işar olunmuştu bu kere muma ileyhten alınan şukkada mezkur mahallin deniz cihetinde bulunan kebir ebniye derununa geçen gün Rusyalılar tarafından asker doldurduğu ve üst tarafında vaki iki odalı ebniyenin dahi mukaddema tahtaları sökülüp sirkat olunması üzerine birkaç kuruş masrafla tamiri icra ve derununa bekçi ikad olunmuş ise de bekçi-i merkumun çarşıda bulunduğu sırada kilidi kırılarak içerisine Rusya familyaları ikame edildiği ve bu babda icra edilen tebligat unfa ve şiddetle mukabele olunduğu işar olunmağla ol babda ve her halde emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

-Xülasə-

Batum şəhərindəki Osmanlı konsulluğunun yerləşdiyi tərk edilmiş xəstəxana binasına Rusların müdaxilə etdiyi, konsulluğun fəaliyyətlərinə süni maneələr yaradılmağa çalışıldığı haqda Xariciyə Nazirliyinə göndərilən yazı.

13 noyabr 1878

BOA, HR.SYS. 1341/47

Sənəd 2 (1-2)

Hariciye Nezareti'ne fi 3 Nisan sene [12]88 tarihliyle Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden varid olan 56 numaralı tahriratın suretidir Batum'un hin-i terkinde başşehbenderhane ittihaz olunmak üzere if- raz edilen haneye dair fi 2 Şubat sene [12]88 tarihli tahrirat-ı aliye-i Nezaret-penahilerinde münderiç talimata imtisalen bu babda teşebbüsat-ı cedide icra eylemişim cevaben Hariciye Nezareti tarafından varid olan sureti melfuf takrir mütalaasından malum-ı âli-i Asafaneleri buyurulacağı üzere Rusya Hükümeti muhalefet-i sabıkasında sebat ve mütalaamızı isaf- tan ictinab etmektedir fi 20 Haziran sene [12]87 tarihli ve yüz altmış bir numaralı tahrirat-ı acizanemden dahi işar eylediğim vechle hukukumuzu müsbet bir sened veya diğer bir varaka mevcut olmadığı cihetle Rusya Hükümeti'ni bu kararından feragat ettirmek mümkün olacağı itikadındayım emr u ferman

Melfuf takririn tercümesidir

Batum'da vaki olup şehr-i mezkurun hin-i terkinde Devlet-i Aliyye Şeh- benderhanesi ittihaz olunmak üzere Hükümet-i Seniyyeye tahsis edilen mahal hakkında fi 13/25 Şubat sene [12]88 tarihli takrir-i sefirleri ahz olundu fi 8 Haziran sene [12]84 tarihli takdirimde bu işe müteallik tafsilat- ı izah etmiş olduğumdan bu kere tafsilat-ı müzekkerenin başlıca nikatını ihzar ile iktifa eyledim şöyle ki evvela ne Batum arazisi ile şehrini Rusya memurlarına teslime dair olup devleteyn komserleri beyninde fi 20 Ağustos sene 1878 tarihiyle imza edilen mukavelename ne de başka bir varaka

HR_SYS 01951_00047_001_002

Hükümet-i Seniyyeye mahall-i mezkuru taleb etmek salahayetini temin edecek hiçbir şartı havi değildir saniyen Hükümet-i Seniyyeye başka bir arsa terkine dair Batum memurîn-i mahalliyesi tarafından bin sekiz yüz yetmiş dokuz senesinde Rıfki Efendi'ye icra olunan tek- lif mücerrred Kafkasya İdaresi'nin Hükümet-i Seniyye'ye hoş görün-

mek hakkındaki arzusundan ileri gelmiştir salisen teklif-i mezkur o tarihte Rıfki Efendi tarafından reddedildiğinden Kafkasya İdaresi arazi-i haliyenin fikdani hasebiyle elyevm bu teklife bir netice veremez.

Ahval-i meşruhaya mebni Hariciye Nezareti Batum'da Hükümet-i Seniyye'ye bir arsa terki maddesinde esasen mevcut olduğuna dair 13/25 Şubat sene [12]88 tarihli tahrir-i sefiranelerinden dermeyan olunan re'y ve mütalaanın hak ve cevaba mukarenetini tasdik edemeyeceğini maatteessüf beyan eyler.

-Xülasə-

Batumda konsulluq binası üçün təsis edilən ərazi haqqında Peterburq səfirliyindən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən yazı.

3 aprel 1888

BOA, HR.SYS. 1951/47

Sənəd

Batum Şəhbenderi Subhi Bey'den Serkurenâ Hacı Ali Bey Efendi Hazretlerine telgrafname tercümesi

Bir haftadan beri Tiflis trenleriyle günde iki defa muhtelif alaylara mensub onlarca asker gəlməkte və bunların yekunü bugünə kadar dörd yüzə bəliğ olmaqdır və bunlar derhal Sivastopol və Odesa'ya gitmək üzərə vapura rəkib olmaqdırlar

Enzâr-ı dikkati celb etməmək için Rusya'da asâkirin tebdil-i mahal etməsi hususunda bu usul ittihaz olunmuştur və büyük kalibrede mer-miyât dahi ellişer ellişer Rus tüccar səfâinine tahmil edilməkdədir

-Xülasə-

Rusların Sevastopol və Odessaya hərbi birliklər göndərdiyi haqda Batum konsulu Subhi Bəyin göndərdiyi xəbər.

16 aprel 1893

BOA, Y.PRK.EŞA. 17/32

Sənəd

Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne

Li-eclit-tedavi Avropa'ya azimetine müsaade-i seniyye-i cenab-ı mü-lükane şayan buyurulan Batum Başşehbenderi Saadetli Subhi Beyefendi Hazretleri'nin ibka olunması ve müşarun ileyhin Avropa'da bulunacağı müddette şehbenderhane umurunun Şehbender Vekili Ferid Efendi tara- fından vekaleten idare edilmesi şeref-sadır olan irade-i seniyye-i cenab-ı Hilafet-penahî iktiza-ı âlisindne bulunduğu Mabeyn-i Hümayun cenab-ı mü-lükane başkitabet-i celilesinden bâ-tezkire-i hususiye tebliğ edilmiş olmağla ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hümayun ifa-yı muktezasına himemt buyurulması siyakında.

-Xülasə-

Müalicə almaq üçün Avropaya getməsinə icazə verilən Batum konsulu Sübhi beyin orada olacağı müddət boyunca yerinə konsul vəkili Fərid əfəndinin baxacağına dair hökümətdən Xariciyə Nazirliyinə göndərilən yazı.

11 noyabr 1894

BOA, BEO. 514/38502

Sənəd

Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne
Saadetli efendim hazretleri

Ermeni eşkiyası için ianât-ı nakdiye toplamak üzere Tiflis'e gitmiş olan Batum Başrahibinin otuz beş bin ruble kadar bir meblağ cem ederek avdet etmiş ise de meblağ-ı mezburu beraber götürmeyip Tiflis'te bulunan diğər bir rahibin Batum'a isal ve Batum'daki Ermeni Komitesinin tensib edəcəği tarik ile sevk ve irsal olunacağı ve geçen kanun-ı evvel içinde Batum Ermeni Komitesinin daveti üzerine yine umum Ermeniler kilisede bi'l-ictima Ermeni meskun mahallerde dindaşlarının selameti için dualar kıraat ederek bunlara muavenet için her türlü fedakarlığı diriğ etməyeceklerine yemin ettikleri ve badehu Batum Ermenilerinin kaffesi komite tarafından kaydedilerek tanzim olunan defterin Eçmiyazin'e irsal edildiği ve her taraftan oraya gönderilen defterleri bi'l-istihab katolikosun Petersburg'a azimet edəcəği istihbar kılındığı Batum Başşehbenderliği vekâletinden bâ-tahri- rat işar kılınmış olmağla ol babda tedkikât ve lede'l-icab Rusya Hükümeti nezdinde teşebbüsât-ı lazime bi'l-icra bunların men-i harekât-ı muzırrasın esbabının istihsaline ve keyfiyetin izbarına himem-i aliyye-i sefirâneleri derkâr buyurulmak babında irade efendim hazretlerindir

Hariciye Nazırı
Mehmed Said

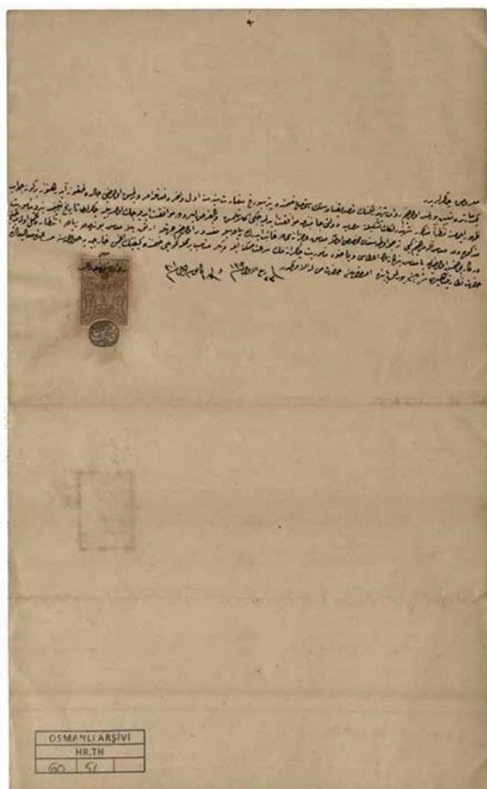
-Xülasə-

Tiflisə gedərək erməni çətələri üçün pul toplayan Batum başkeşişinin yığdığı vəsaitin Batum Erməni Komitəsinin müəyyənləşdirdiyi yolla və başqa bir keşiş vasitəsiylə Batuma göndəriləcəyi , katolikosun da eyni məqsədlə Peterburqa gedəcəyi yönündəki kəşfiyyat məlumatlarının dəqiqləşdirilməsi və ermənilərin bu zərərli fəaliyyətlərinə mane olunması məqsədiylə Rus hökuməti nəzdində təşəbbüslərdə bulunması barədə Xariciyə Nazirliyindən Peterburq səfirliyinə göndərilən yazı.

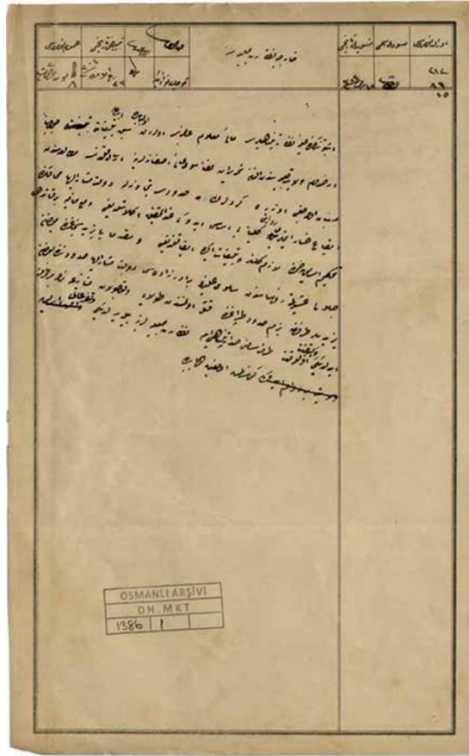
14 Mart 1894
BOA, HR.SFR.1 93/71

İrəvan

Sənəd 1

Sənəd

۵

بیت‌الرحمن
باش کاتب داری

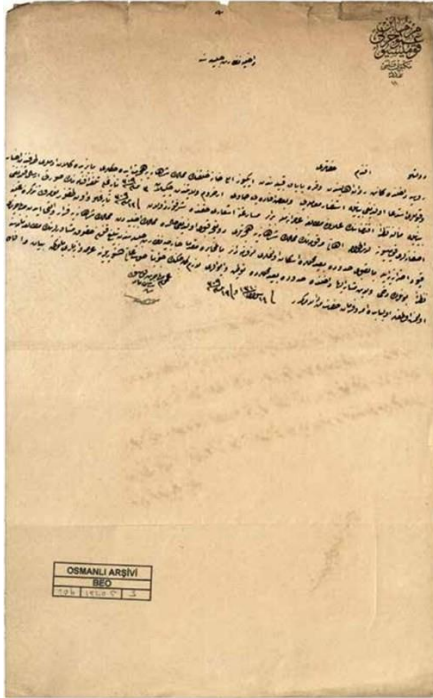
ارزومه سفره نغرافانه

۱. کتب کهنه از موقوفه ظهوره کلمه بود ازین صادره و نوشته و اوچ عتق
 اول کتب از انچه جمع است از باب مفسر طینند روس اولم روس مدینه
 کیه لم روسه و یا خود کجه کیه و لم سربسته اولم یا خود اداره مختار قرائلم
 سوز ویدی سلا بود قدره اضا در عبارتت برورق تنظیم المیه اولم و ایوان
 قسار در المیه تحت توقیفه بودله بعضی اسما صحت تحقیق قویست اهل اولیا به
 درق تحقیق عضو لایزه افاده ایدلک و سلف المیه سیرمغنا اضا و ذری
 میار لایحه عالی اولوب کفر اکثریک و بودورق منجهان ارسین ارنود و قوش کله
 کرم ارنود مفسر طینند به عبارتت بودله بعضی اولم و قوش مدینه مسویه
 یا سوز کسه و در دایمه ایدلک صورت خفی و مناسبه ده در تحقیقانه کیر
 طور بیغ و یا یزید مفسر طینند اجناس کلا نغرافانه و یا یزید قضا نای ارباب
 نام ارض قریه روس مدینه خود ایدل اوزره روانده روسه نه مسویه
 ساهنوی هند ارض اوزریه در حال تدبیر لایزه حسن باذات و بالواط اهل ایدل
 قریه مذکور ارسین با حدس سوافلار و نه نامت ایدل قریه سید ساید
 کندی ارضا اید صورت انظاره بودله حکومت اعمه از و اسغای قضا ایدل
 یا به ایدل موقوفه فرمانده کجه

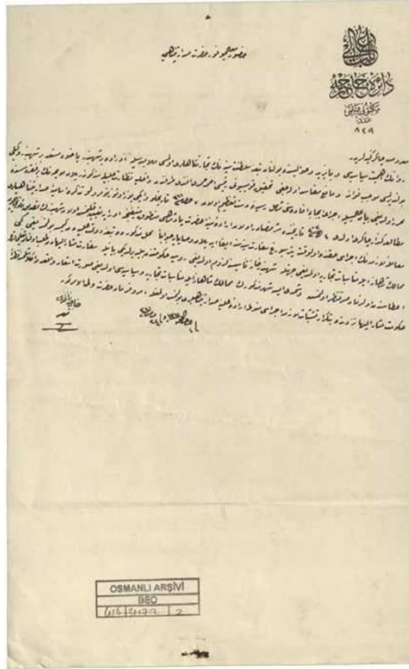
ارض علی
صیدی

Y.M.T.V 44/77

Sənəd

Sənəd 10

Transkripsiyalar

Sənəd 1

Maruz-ı çakerleridir

Geçen martta tayin buyurulmuş olduğum Revan Şehbenderliği'nin tas-dikâtnamesinin istihsali zımında Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne evvel ve ahir defaatle emr verilmiş olduğu halde dokuz aydır he-nüz bir gûna cevab zuhur eylememesine nazaran mezkûr şehbenderlik teşkiline Rusya Devleti canibinden muvafakat edilemeyeceği anlaşıl-mış ve bi'l-farz ileride muvafakat edilecek olsa bile çakerleri tarih-i tayinininden beri ve memuri- yet-i mezkureden maaş alamadığım gibi tercüme odasından mahsus olan maaş-ı âcizanemi de kaybederek zi-yadesiyle mağdur olduğum cihetle ar- tık bila maaş bunlardan ziyade intizara tahammül olunamayacağı derkar bulunmuş olduğundan bâ-maaş bendekânemin itası veyahut memuriyet-i çakeranemin sürat-i mümküne ile diğer münasib bir mahalle tahvili zım- nında keyfiyetin Encümen-i Hariciye'ye havalesine müsaade-i meâliâde-i Hazret-i Ne-zaret-penahilerinden şayan buyurulmak babında emr u fer- man haz- ret-i men lehü'l-emridir.

Revan Şehbenderi Mehmed Bahaeddin

-Xülasə-

Rəvan(İrəvan) konsulluğuna təyin edilən Məhməd Bahəddinin Rusi-yanın rəsmi olaraq konsulluğun fəaliyyətlərinə icazə verməməsi səbə- biylə qarşı- qarşıya qaldığı problemlər, maaş ala bilməməsi və başqa bir yerə təyini istəməsi barədə Xariciyə Nazirliyinə göndərdiyi yazı.

30 dekabr 1885

BOA, HR.TH. 60/51

Sənəd

Devletlü Efendim Hazretleri

Memalik-i şahane ile olan münasabât ticariye ve siyasiyesinden dolayı Revan şəhrine bir şəhbender tayini lüzumu Erzurum vilayetindən mu- kaddema işar olunduğundan ve bu kere Yergöğü Şəhbenderliğinin şəhh- bender vekaletinə təhvil edilmesindən dolayı hariciye bütçesindən iki bin kuruş karşılık bulunduğundan bu akçenin maaş olaraq təhsisi və şəhben- derhane hasılatından yedi yüz elli kuruş təhsisat itası ilə tərcümə odası hu- lefasından Mahmud Bahaeddin Bey'in Revan Şəhbenderliğine tayini lüzumu- muna ve mir-i muma ileyhin tərcümə-i hal varakasının göndərildiyinə dair Hariciye Nezaret-i Celilesinin tezkiresi mezkur varaka ilə bərabər leffen arz və təqdim kılınmağla ol babda her ne vechle irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahi şərəf-müteallik buyurulur isə icra-yı hükm-i celiline ibtidar edileceği beyanıyla tezkire-i senâveri tərkim kılındı efendim

Maruz-ı çâker-i keminelərdir ki

Reşide-i dest-i tazim olan iş bu tezkire-i Sadaret-penahileriylə melfuf tezkire və varaka manzur-ı âli-i Hazret-i Hilafet-penahi buyurulması və ber-vevch-i istizân muma ileyhin ol miqtar maaş və təhsisât ilə mezkur şəhbenderliğe tayini hususuna irade-i seniyye-i cenab-ı Şəriyari şərəf-müteallik buyurularaq mezkur tezkire və varaka iade kılınmış olmağla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir

-Xülasə-

Rəvan (İrəvan) konsulluğuna Məhməd Bahəddin bəyin təyin edilməsi haqqında padişah sərəncamı.

21 mart 1885

BOA, İ.HR. 297/18769

Sənəd

Hariciye Nezaret-i Celilesine

İşbu tezkire-i aliyye-i Nezaret-penahileri meal-i malum-ı âcizi olarak ol babda sebk eden tebligata cevaben Erzurum vilayet-i celilesinden alı- nan tahrirat leffen suy-i âli-i Asafanelerine irsal kılındığından mutlaasın- dan müsteban olacağı üzere Kürtlerin hududu tecavüzle devlet-i müşarun ileyha memalikinde ikâ-ı hasar etmeleri rivayeti külli- liyen bî-esas idüğü in- de't-tahkik anlaşıldığı ve mamafih bir kande tahkim-i asayiş zımında la- zım gelenler tebligat-ı ekide ifa kılındığı ve mukaddema Bayezid sancağın- da bulunan Celali Aşireti rüesasın- dan Selvi Ali'nin biraderzadesi devlet-i müşarun ileyha hududunda bulunan Yezîdiler tarafından bizim hudud top- rağında katl olunma- sından dolayı vuku bulan münazaanın bertaraf edildi- ği ve keyfiyet ol vakit taraf-ı sami-i Sadaret-penahi ile nezaret-i celilerine bildirildiği ve teferruatı gösterilmiş olmağın ol babda

-Xülasə-

Rəvan(İrəvan) və Qars tərəflərdə Kürd qublarının guya Rusiya sərhədlərini pozmaları yönündəki Qafqaz canişinliyinin iddialarının doğru olmadığı barədə Xariciyə nazirliyinə göndərilən yazı.

20 dekabr 1886

BOA, DH.MKT. 1386/1

Sənəd

Fi 10 Mayıs sene [1]304 tarihinde mahsus olarak Hariciye Nezareti Celilesine yazılan tahrirat suretidir

Bu günlerde Ermeniler câbecâ toplanıp meşveret etmekte oldukları dâi-i şübhe olmağla hafıyyen icra kılınan tahkikât ber-vech-i âti arz olu- nur şöyle ki Kars ve Nahcivan ve Novi Beyazid ve Van ve Tiflis Ermenileri beyinlerinde komisyonlar teşkil ederek iane toplanmakta ve nefsi Kars'ın Ermenileri yirmi kişiden mürekkebi bir komisyon teşkil ederek azaları bundan üç sene mukaddem yani fi 29 Kanun-ı Evvel sene [1]301 tarihli ve yüz seksen dokuz numaralı tahrirat-ı âcizaneyle sevâbık-ı ahvalini arz etmiş olduğum Mohaçyan Artin velyevm kâffe-i taallükâtı hidemât-ı Devlet-i Aliyye'de müstahdem Erzincaniyü'l-asl Ahramciyan Kigorg ve Moses Bey ve Serniyan ve Muzoruf biraderleri ve saireden ibarettir burada sıkça sıkça balo ve tiyatro vermek ve papazları hane be-hane dolaştırıp güya Zeytun harik zedeganına iane toplanıyormuş gibi akçe cem etmekle meşguldür- ler mâru'l-arz mahall-i mezkur Ermenileri geçen mart nihayetlerine doğru iki yüz bin ruble yani yirmi bin liraya karib iane cem ederek Moskova tüccarından Alkesf'in Revan'da bulunan adamı Ermeni milletinden Paspof vasıtasıyla Beyazid ve Bargiri tarikiyle Van'a irsal kılındığı rivayet olunuyor ise de Van'da kimin namına irsal kılındığı henüz tahkik edilmemiştir Ermenilerin maksad-ı mefsedet mersadları husul bulur ise kimlerin hangi memuriyetlerde bulunacağı şimdiden zabt-ı defter edilmiştir kendisini ele vermemeği vadetmiş olduğum İbrahim Bey'in Van ve memalk-i mahruse-nin cihan-ı sairesinde bulunan Ermenilerle bura komitesi beyninde teati edilen evrak-ı hafiyeden birkaçının elde edilerek şehbenderhaneye getireceğini vadetmiş bundan böyle hususât-ı mezkureye dair edilecek tahkikât peyderpey arz olunacağı malum buyurulmak babında Erzurum Vilayet-i Celilesine fi 2 Temmuz sene [1]304 tarihli hususu olarak yazılan tahrirat suretidir ahiran cevabı alınmıştır

Melfuf ve hususi Babıali'ye işar edilen mektub mealinden malum buyurulacağı vechle bugünlerde Ermeniler hakikaten beynlerinde suret-i ha- fiyyede ve dâi-i şübhe bazı meşveretler vuku bulduğu iştiliyor bu şübhe üzerine her Ermeninin ve bâ-husus buradan memalik-i mahruse-i şaha- neye gerek ticaret ve gerekse ziyaret bahanesiyle gidenlerin hal ve ahva- li taht-ı nazarda bulundurulması mevâdd-ı mühimmeden olduğu tabiidir tarihten birkaç gün mukaddem pasaportlarını zahriye ile Erzurum'a azimet eden Rusya tebasından Mardirus İstohsuf İle Bağ-dasar Trampofmekri Komitesi azalarından ve cemiyet-i fesadiyenin mütemeyyizânından olup bura Ermenileri ile Erzurum ve Trabzon'da bulunan Ermenilerin vasıta-i muhaberatı olduğu gibi ve yine bu kabil-den olmak üzere tarihten iki hafta mukaddem Kars'a muvasalat eden ve yedinde Trabzon Vilayeti pasaportu bulunup şehbenderhanenin üç bin dört yüz numaralı zahriyesini hâmil olan teba-i Devlet-i Aliyyeden Agop Avadisioğlu buraca asla bir işi olmadığı gibi burada ecnebi yolcu ve tüccarın kabul olamayacağı kulübe kabul edilip meşveret-i hafiyede bulunduğu birkaç defa re'ye'l-ayn müşahede edilmiştir işte hal ve ahvalini ber-vech-i bi'l-arz etmiş olduğum mâru'z-zikr eşhas bu gün Erzurum'a müteveccihen ve üçü birlikte olduğu halde azimet etmiş oldukları ve bunların oraca hal ve harekai hakikaten taht-ı nazarda bulundurulması ehemm olduğu gibi merkuamların orada ekser görüş-tük- leri eşhas buraya işar buyurulacak olur ise tahkikât bir derece daha ileri götürüleceği malum buyurulmak babında

Vilayet-i öüşarun ileyhâya fi 31 Temmuz sene [1]304 tarihiyle yazılıp cevabı ahz edilmiş olan tahrirat suretidir

Fi 2 Temmuz sene [1]304 tarihli tahrirat-ı acizanemin cevabı vürud ve Erzurum'ca da tahkikât-ı hafiyeye icra kılınıp çâkerleri tarafından tahkikâta devam edilmesi emrini havi tahrirat devletleri mütalaa-güzar-ı çâkeri ol- muştur bu kere Ermenilerin düşmanı olup hakikaten Ermenilerden nefret eden Kars Polis Müdür Muavini Mösyo Bugoslavsekin'in ifadesine nazaran Ermenilerin arz olunduğu vecihle Kars, Revan ev Tiflis ve Novi Beyazid... Ahara mahallerde bulunan komite-leri kemal-i keremetiyle akçe cem edi- yorlar imiş hükümetin resmi

değil ise de husus bu işe malumatı olundu- ğundan Eçmiyazın'de bulunan piskopos Ormanyan'nın nihayet yirmi drt saat tarafından ıkarılması tembih olunmuş ve ol vechle tard ve teb' id edilmiş ise de kendisi Trabzon'da Ermeniler tarafından muazzeran kabul olunup ikame-te msaade edilmiştir muma ileyh Avrupa'da teknil-i tahsil etmiş bir papaz olup Rusya Ermenilerini iğfal ile zu'm-ı btlnca ileride Ermenistan teşekkl ederse sarf olunma zerede biroklerini alıp sevk ettiğ gibi elbette Erzurum ve Trabzon ve sair Ermenilerini o yolda iğfal edeceğ aşıkar olduğundan kerilerince dahi muma ileyhın me-malik-i mahruse-i şahanede alikonulması caiz olmayacağından ve ş aralık Erzurum'da gerek kilise ve gerek sair mahallerde esliha ve ceb-hane iddihar edilmiş olduğ buraca rivayet kılınmakta bulunduğundan nazar-ı dikkat-i devletlerini celb etmek zere husus olarak tasdi'a ce-saret edilmiştir ol babda

Erkan-ı Harbiye
Kaymakamlarından kulları

Osman bin Danyal

-Xlas-

Qars, Tiflis, Byazid , rzurum , Naçıvan v Rvandak ermnilrin bir komisya formalaşdıraraq ermni komitleri n silah v pul topladıqları, Eçmiydzindki keşş Ormanyanın zrrl faliyytlrdki iştirak v.s haqqında Osmanlı kaymakam Osman byin yazısı.

22 may 1888

BOA, Y.PRK.ASK. 46/50

Sənəd 5

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Zühre-i sabah Rusya'da Revan'ın Eçmiyazın Kilisesi'nde birkaç sende bir kere Ermeniler tecemmu ederek ta'mid-i mevlüdât için istimal eyledikleri yağ ı çıkarmak mutad olduđu mütebeyyin bu sende dahi şehr-i hâl-i Rumînin otuzuncu günü bu âdeti icra etmek üzere her taraftan Ermenilerin külliyetli geleceđi haber alınmış ve İngiltere'nin Van konsolosu dahi bu cemiyette bulunmak üzere on gün evvel Revan'a gelmiş olduđu ve bu malumat ile beraber Bayezid'ce hiçbir telaş olmadığı Beyazid Mutasarrıflığının 24 Eylül sene [1]306 tarihli telgrafnamesinde gösterildiđi maruzdur ferman.

Erzurum Valisi Hüseyin Hayri

Hüseyin Hayri

-Xülasə-

Rəvanda (İrəvan) yerləşən Eçmiyədzin kilsəsinin bir neçə ildən bir vaftiz mərasimləri həyata keçirdiyi və bu ilki mərasimə hər tərəfdən ermənilərin gəlməyə başladığı, İngiltərənin Van konsulunun da bu tədbirdə iştirak edəcəyi haqqında məlumat alındığına dair Ərzurum valisinin Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqraf.

7 oktyabr 1890

BOA, DH.ŞFR. 145/120

Sənəd 6

Birçok Ermenilerin hudud-ı Hakanîye tecavüz etmək üzere Revan eya- letinden toplanmakta oldukları mervi olduğuna dair Tiflis Baş-şehbenderliğinden gelen telgrafnamenin tercümesi gönderildiğini ve bunların men‘-i tecavüzleri zımınında teşebbüsât-ı lazime icrası mezkur şehbenderliğe bildirildiğini havi Hariciye Nezareti Celilesinin tezkiresi takdim kılındığına ve ol babda Erzurum ve Van veilayetlerine telgrafla ifa-yı vesaya olduğuna dair maruzzât-ı hususiye meyanında enmile pirây-ı tekrim olan fi 18 Re- biulevvel sene [1]308 tarihli tezkire-i hususiye-i Sadaret-penahileri mel- furlarıyla beraber lede’l-arz manzur-ı âli oldu şayet öyle bir tecavüz vuku bulubda hudud üzerinde bulunan jandarma defe kifayet etmeyecek olur ise bir uygunsuzluk vukua gelmesi tabii olduğundan böyle bir hal zuhuru- na mahal kalmamak üzere hududdaki asakir-i şahanenin müteyakkız bu- lundurulması zımınında Dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyet-i Celilesiyle iktiza eden sair kumandanlara tebliğat ifası hususunun taraf-ı sami-i Seraskeriye işar olunması ve bir de Harciye Nazırı Paşa Hazretleri dahi yarım Rusya Sefarethanesine giderek Ermeniler tarafından ikâ-ı mervi olan tecavüzün men‘i zımınında Rusya hudud memurlarına evâmir-i mukteziye itası hususunu zat-ı şevket-simât Hazret-i Padişahînin Rusya İmparatoru Hazretlerinden iltimas buyurduklarını mü-nasib vechle sefir cenablarına beyan eylemesi mukteza-yı irade-i seniyye-i cenab-ı Hilafet-penahiden olmağla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü’l-emrindir

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî
Süreyya

-Xülasə-

Silahlı ermənilərin Osmanlı sərhəddini pozaraq içəriyə daxil olmaq məqsədiylə Rəvanda (İrəvan) toplanmışları haqda məlumat alındığı və gərəkli tədbirlərin görülməsi üçün saraydan hökumətə göndərilən yazı.

1 noyabr 1890

BOA, İ.DH. 1201/93981

Sənəd

Erzurum'dan şifre telgrafname

Cevap 23 Temmuz sene [1]306 geçende Erzurum'da zuhura gelmiş olan Ermeni hadisesi vukuundan üç saat evvel kilise mezarlığında tecemmu eden erbab-ı mefsetet tarafından Rus olalım Rus mezhebine girelim Rusya veyahut Acem'e gidelim serbest olalım yahut idare-i muhtariye kazanalım sözünden ve yedi sekiz yüz imzadan ibaret bir varaka tanzim eylemiş oldukları erbab-ı fesaddan olup taht-ı tevkifte bulunan bazı eşhasın tahkik komisyonunda icra olunan varaka-i tahki-kiye mazbutlarında ifade eyledikleri ve salifü'z-arz tanzim kılınan imzalı varakanın meyanelerinde gaib olup henüz ele geçmediği ve bu varaka münderecâtı Ermenilerin Ortodoks Mezhebine girmek arzu-yu mefsetetkâranesinden ibaret bulunduğu ve Ortodoks Mezhebine mensup papazlardan kimesnenin vürud etmemiş olduğu gibi suret-i hafiyeye ve münasebede dahi tahkikâttan geri durulmadığı ve Beyazid Mutasarıflığından ahiren gelen telgrafnamede Bayezid kazasına tabi Erzab nam Ermeni karyesinin Rusya mezhebini kabul etmek üzere Revan'da Rusya'nın piskoposuna müracaatları haber alınması üzerine derhal tedâbir-i lazime-i hasene bi'z-zat ve bi'l-vasıta icra olunarak karye-i mezkura Ermenilerinin cümlesi şu efkardan nedamet ederek karyenin reisleri şayianın kizbini iddia ile suret-i inkarda bulunup hükümetten itiraz ve istifâ-yı kusur etmiş oldukları beyan olduğu maruzdur ferman

Erzurum Valisi
Hasan Hayri

-Xülasə-

Ərzurumda ermənilərin törətdikləri hadisələrdən əvvəl kilisəyə aid qəbristanlıqda toplaşaraq Rusiya təbası olmaq, pravoslav məzhəbinə keçmək, hətda İrana köçmək haqqında müzakirələr apardıkları, Rəvandakı (İrəvan) Rus psikoposa müraciət edən Ərzab kəndinin sakinlərinin bu fikirlərindən daşındırıldıqları haqda Ərzurum valiliyindən göndərilən telgraf.

10 avqust 1890
BOA, Y.MTV. 44/77

Sənəd

Huzur-ı Sami-i Hazret-i Sadaret-penahiye
Maruz-ı çaker-i kemineleridir

Geçen ağustos evasıtında müsellaħ beş yüz Ermeni'den mürekkeb bir çetenin Kars cihetinden hatt-ı hududu tecavüzle bila-müşkilât Erzurum'a muvasalat etmiş olduđu mevsuk bir mahalden alınan malumat-tan anlaşıl- dıđını Vâtakan Alayı istibdallerinden yüz elli Ermeni neferinden mürekkeb diđer bir çetenin dahi ahiren Ermeni fesad komitesi tarafından istihdam olunarak Revan'a müteveccihen azimet ettiđi ve orada تنها yollardan hududu tecavüze çalışacağı ve sergerdeleri bir Ermeni ile birkaç gün evvel Dersaadet'ten gelmiş olan bir İngiliz olmak ve Ermeni ameleden mürek- keb bulunmak üzere yeni bir çete dahi teşekkül etmek üzere olduđu ve eş- has-ı merkumenin elyevm Tiflis'te bulunarak orada bir İngiliz delegeşiyle istişare ettikten sonra Bakü ve Kafkasya'ya gidecekleri mervi idüğünü ve Ermeni komitesinin Revan ve Şuşa arasında esliha ve mühimmat depoları mevcut olup yedi yüz bin rubleden ibaret bir meblağın komitenin iki azası vasıtasıyla müfsidlere tevzi edilmek üzere hududa irsal olunduđu haber alındığını müşir Batum Başşehbenderliğinden varid olan 11 Teşrin-i Evvel sene [12]95 tarihli telgrafnamenin tercümesi leffen takdim kılınmış ol babda Petersburg Sefaret-i Seniyyesine vesâyâ-yı lazıme icra kılınmış olmağla bu babda lazım gelenlere evamir-i lazıme itası vabeste-i irade-i aliyye-i Sada- ret-penahileridir emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir

Hariciye Nazırı

-Xülasə-

Rus ordusundan tərxis olunmuş erməni zabıtlərin komutası altındaki erməni çətlərinin Rəvvandan (İrəvan) Ərzuruma doğru hərəkət edəcəyi, Ərzurum və Muş erməniləriylə birləşərək Ərzuruma hücum edəcəkləri haqqında alınan xəbərlərə istinad edərək Xariciyə nazirinin aidıyyatı dövlət orqanlarının bilgiləndirilməsi üçün hökümətə ünvanlandıđı yazı.

13 oktyabr 1895
BOA, A.MKT.MHM. 638/6

Sənəd

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletli efendim hazretleri

Rusya dahilinde kain Revan ahalisinden ve Karapapak kabilesinden iki yüz elli hane halkının memalik-i şahaneye hicret edecekleri Bayezid'e gelen adamları tarafından ihbar ve kabulleri istida olunduğu beyanıyla istifsar-ı muameleyi ve bazı ifadeyi havi Erzurum vilayetinden çekilen 3 Nisan sene [1]309 tarihli telgrafnamenin sureti irsal kılındığı beyanıyla mealine nazaran iktizasının ilaveten mütalaa-i âcizanemle beraber müsaraaten işarı hakkında şeref varid olan fi 13 Nisan sene [1]309 tarihli ve on dokuz numaralı tezkire-i aliyye-i asafaneleri komisyona lede'l-havale ahali-i merkumenin memalik-i şahaneye hicretleri devletçe kabul olunduğu halde memalik-i ecnebiyeden memalik-i şahaneye firar ve iltica eden mühacirinin kuyud-ı ihtiraziye ile bi'l-kabul hududa ba'id mahallere iskan olunmaları lüzumuna dair bi'l-mu- habere mukaddema Hariciye Nezaret-i Celilesi'nden tebliğ kılınan hukuk müşavirlerinin mutalaanamesine nazaran bunların dahi vilayet-i müşarun ileyha dahilinde hududa ba'id mahallerde tavnin ve ivâları lazım geleceğinin cevaben savb-ı âli-i düsturilerine arz ve izbarı bâ-müzekkere beyan ve ifade olunmuş olmağla ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Umum Muhacirîn
Komisyonu Reisi Namına

-Xülasə-

Osmanlı dövlətinə hicrət etmək istəyən Rəvan (İrəvan) əhalisi Qarapapaq tayfasından olan iki yüz əlli evin camaatının müraciəti və onlara veriləcək cavab, yerləşdirilə biləcəkləri əraziylə bağlı Mühacirlər Komissiyasından Daxili İşlər Nazirliyinə ünvanladığı yazı.

1 May 1893

BOA, BEO. 206/15405

Sənəd 52

Huzur-ı Mealim-vüfur Hazret-i Sadaret-penahiye
Maruz-ı çaker-i keminelidir ki

Revan'ın ehemmiyet-i siyasiyesi ve Bayezid ve havalisinde bulunan te- ba-i saltanat-ı seniyyenin ticaretgâhları olması mülabesesiyle orada bir şebender yahut müsteid bir şebender vekili bulundurulması mucib-i fevaid ve mani-i mefasid olacağı tahkik komisyonu reisi Ahmed Hamdi Efendi tarafından Dahiliye Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen layihanın bir fıkrasında muharrer olduğu beyan-ı âlisiyle icrayı icabı ifadesini şamil re- side-i dest-i tazim olan 7 Safer sene [1]311 tarikli ve iki yüz otuz numaralı tezkire-i samiye-i Sadaret-penahileri mütalaa güzar-ı çâkeri oldu 4 Cema- ziyelahir sene [1]302 tarihinde şeref sudur olan irade-i seniyye-i hazret-i Padişahi mantuk-ı münifince oraya tayin kılınmış olan şebenderin tasdik memuriyeti için muamele-i lazimenin icrası hakkında ol vakit Petersburg sefater-i Seniyyesine ifa edilen vesâyâyâ cevaben mahall-i mezkurda te- ba-i Devlet-i Aliyye'den kimse bulunmadığı gibi memalik-i şahane ile mü- nasabât-ı ticariye olmadığı cihetle şebenderhane tesisine lüzum olmadığı Rusya hükümetinden bildirildiği beyanıyla sefaret-i müşarun ileyhadan taleb olunan talimatnamenin itasından ol zaman sarf-ı nazar olunmuş ve şimdi ise şehr-i mezkurun memalik-i şahane ile münasabât-ı ticariye ve siyasiyesi olduğu suret-i işar-ı vakıadan anlaşılmasına nazaran hükümet-i müşarun ileyha nezdinde bi-tekrar teşebbüsât-ı lazıme icrası menut-ı irade-i aliyye-i Sadaret-penahileri bulunmuş olmağla emr u ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

Hariciye Nazırı

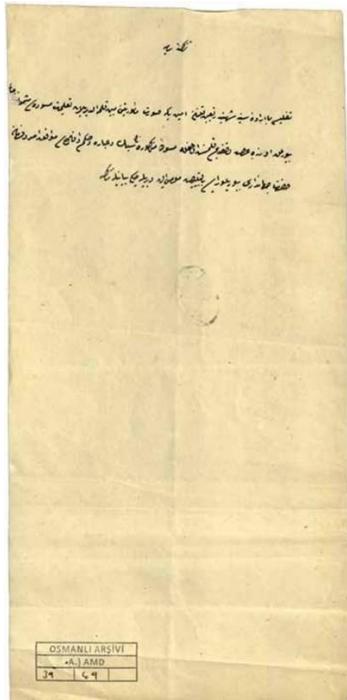
-Xülasə-

Rəvanın(İrəvan) əhəmmiyyətini nəzərə alaraq orada konsulluq açılmasına icazə verilməsi üçün növbəti dəfə Rus hökumətinə müraciət edilməsi haqqında Xariciyə Nazirliyindən hökumətə göndərilən yazı.

5 iyun 1894

BOA, BEO. 416/31172

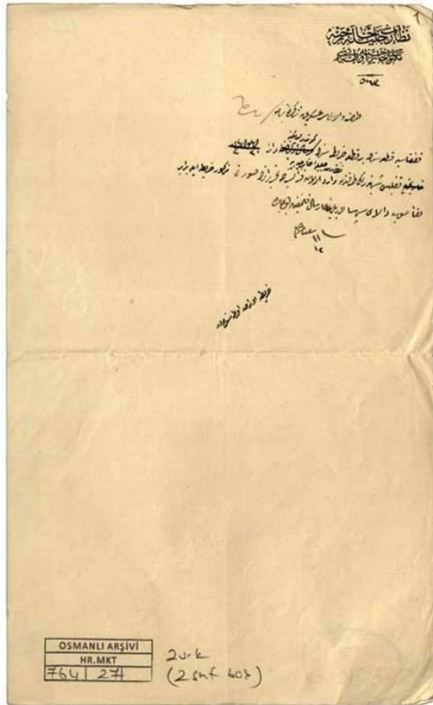
Sənəd

Sənəd 4-

Handwritten document with Arabic script and numbers. The text is arranged in a list-like format, possibly a ledger or account book. The numbers on the right side are: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100. The text is written in a cursive style, and the paper shows signs of age and wear.

Sənəd

Sənəd 63

تاریخ	شماره	موضوع	ملاحظات
			<p>نظر بر این است که این تاجید نفیس با سه شهید گامی داشته و در اوله معرفت</p> <p>تفصیله خود نوشته شده است. اینگونه است که نفوسه و کتب اوله</p> <p>... تیسده دره هادی ^{تیسده} شهید عالم بکرم اینجی کتبه اوج فاعله اوردده ساداته کتبه اوله اوردده</p> <p>بودی تفصیله. در حرکت این طبعی بکزه بیدرسه و در وجهه</p> <p>مشهوره زانجا کتبه اوله کتبه اوله. بماندینه بدو مانع هیله بدو مانع</p> <p>تیسار اوله اوج فاعله کتبه رجا ایسه.</p>

OSMANLI ARŞIVI

HR.TO

51

2016
(24/4/2016)

Transkripsiyalar

Sənəd 1

Erzurum Valisine ve Maliye Nazırına

Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Müftizâde Emin Bey'in rütbesinin rüte- b-i saniyeye bi't-terfi' on bin kuruş maaş ile Tiflis şebenderliği- ne tayin kılınması istizanına dair tevârüt eden tahrirat-ı behiyeleri Meclis-i Valaya verilip muma ileyhin şebenderliğe ehemmiyet ve li- yakati aşikârlarından anlaşılmış ise de tahsis olunacak maaş pek çok görüldüğünden rütbe-i haliyesinin saliseye bi't-tebdil mir-i muma ileyhimin nihayet iki bin beş yüz kuruş maaş ile zikr olunan şeben- derliğe icra-yı memuriyeti ve eğer bu suretle memuriyeti mir-i muma ileyhe istemediği halde mezkur maaş ile diğeri bi'l-intihab keyfiyetin bu taraftan bildirilmesi Hariciye Nezaret-i Ce- lilesiyle bi'l-muhabere tensib ve hakî-pâyi hümayun-ı hazret-i şehinşâhi- den istizân olunarak irade-i seniyye-i cenab-ı mülükâne dahi ol merkezde sâniha-i ârâ-yı sudur buyurulup keyfiyet vali-i müşarun ileyh hazretlerine bildirilmiş olmağla gelecek cevaba göre hazinece iktizasının icrası lazım geleceği beyanıyla tezkire fi 13 Cemaziyelevvel sene [12]68 Maliye Neza- ret-i Celilesine bildirilmiş ve tanzim ettirilen ruûs-ı hümayun gönderilmiş olmağla ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hümayun hazret-i şahane iktiza- sının icrasına ve keyfiyetin işarına himmet buyurulmaları siyakında şukka

-Xülasə-

Tiflis konsulluğuna Emin bəyin təyin edildiyi və ona maaş təsis edi- lərək dəstək verilməsi haqqında hökumətdən Maliyə Naziri və Ərzu- rum valisinə göndərilən yazı.

16 mart 1851

BOA, A.MKT.MVL 40/45

Sənəd 2

Tezkire-i Sâmiye

Tiflis'e bâ-irade-i seniyye-i şebender tayin kılınan Emin Bey'e suret-i memuriyetini mübeyyin kaleme aldırılan talimat müsveddesi meşmûl-i

nazar-ı âli buyurulmak üzere arz ve takdim kılınmış olmağla müsvedde-i mez- kurenin sebk ve ibare ve hükm ve ifadesi muvafık-ı emr u ferman hazret-i ci- handârî buyurulur ise bi't-tebyiz muma ileyh veriləcəği beyanıyla tezkire

-Xülasə-

Tiflisə konsul təyin edilən Emin bəyin məmuriyyətiylə bağlı verilən sərəncam.

9 sentyabr 1852

BOA, A.AMD 39/49

Sənəd 3

Kars Mutasarrıfı Saadetli Şerif Paşa'ya

Saadetli efendim

Trabzon tüccar-ı muteberanından olup Tiflis şəhri şəhbenderliğine tayin kılınmış olan Vezirzadə Əli Rıza Əfəndi'nin işbu memuriyyətini həvi ısdar olunan emr-i əli ilə ol babda yazılan tahrirat kendisine li-ecli'l-isal leffen ir-sali sū-yi saadetleri kılınmış olmağla vusulünde mumaileyhe göndərilməsi hususuna himmet eylemək lazım geleceği beyanıyla şukka-i mecî terkim kılındı

-Xülasə-

Trabzonlu tacirlərdən Vəzirzadə Əli Rza Əfəndinin Tiflis konsulluğuna təyiniylə bağlı yazı.

19 dekabr 1859

BOA, A.MKT.UM 386/16

Sənəd 4/ 1-2

Tiflis Kosnsoloshanesinin tefrişi için mübayaa olunan eşyayı mübeyyin fi 28 Eylül sene 1862 tarixli Develet-i Aliye şebhenderi tarafından mevrudd defter-i müfredatın tercümesidir

Ruble	Kop ek	Mülakat Salonu için	Aded
45		Üzeri ipek ve yünden kumaştan mamul müzeyyen kanepə	1
70		Mezkûr kumaştan mamul koltuk	2
90		Mezkûr kumaştan mamul sandalye	6
154		Etrafi saçaklı pencere ve kapı perdesi	7
30		Ceviz ağacından mamul oymalı müdevver masa	1
20		Ceviz ağacından mamul masa için örtü	1
15		Mezkur ağaçtan mamul raket	1
70		Ayna	1
40		Mezkur ağaçtan mamul konsol	1
100		Döşeme tahtası için halı	1
50		Tunçtan mamul kollu şamdan	4
10		Pencereler için iç perde	5
16		Tuğra-yı Hümayun için yaldızlı çerçeve	1
720			
		Mülakat Odası için	
55		Yünlü yeşil damasko örtülü ve ceviz ağacından mamul kanepə	1
70		Yünlü yeşil damasko örtülü ve ceviz ağacından mamul koltuk	2
37	50	Palsander ve kamyş ağacından mamul sandalye	6

25		Oymalı ve ceviz ağacından mamul müdevver masa	1
20		Yeşil halı	1
18		Ceviz ağacından mamul raket	1
15		Mezkur ağaçtan mamul yazıhane	1
4		Mezkur ağaçtan mamul şamdan iskemlesi	1
120		Etrafi saçaklı yün damaskodan mamul kapı ve pencere perdeleri	6
8		Pencereler için iç perde	4
18		Oymalı ve ceviz ağacından mamul masa için halı	1
60		Döşeme için acem halısı	1
450	50		
		Yemek Odası için	
20		Ceviz ağacından mamul yemek sofrası	1
18		Üzeri meşin örtülü ve ceviz ağacından mamul sandalye	6
10		Ceviz ağacından mamul raket	1
6		Bayağı yemek sofrası	1
20		Ala fakfondan mamul tepsi	1
5		Edna fakfondan mamul tepsi	1
529	50	Nakl-i Yekün	
2	50	Adi tepsi	1
42		Fakfondan mamul on iki aded çatal bıçak kaşık	
12		Fakfondan mamul on iki aded çay kaşığı	
3		Fakfondan mamul yemek kaşığı	
2		Fakfondan mamul tuzluk	

35		Etrafi saçaklı ve bezden mamul kapı ve pencere perdeleri	5
18		Rende	4
10		Pamuk makarama	12
13	50	Semaver	1
5		Billur şekerdanlık	1
17	50	Adi yemek tabağı	12
8		Tepsi	6
3		Cerbedanlık	1
2		Salata tabağı	1
3		Yemiş tabağı	12
3		Su sürahisi	2
2		Müskirat sürahisi	2
5		Su kadehi	12
5		Şarab kadehi	12
2		Müskirat kadehi	18
8		Fakfondan mamul çaydanlık	1
4		Fakfondan mamul sütdanlık	1
7		Kahve fincanı	18
1473	40		
		Yatak Odası için	
15		Ceviz ağacından mamul yataklık	1
14		Adi küçük kanepeler	1
15		Leğen ibrik takımı	1
20		Ayna	1
20		Döşek	2
12		Yastık	2
12		Yorgan	2

20		Döşek ve yorgan çarşafı	4
35		Keten bezden mamul kapı ve pencere perdeleri	5
8		Masa	1
1644	40	Nakl-i yekün	
		Kançılarya Odası	
20		Kuyudat ve evrak için adi tahtadan mamul dolap	1
18		Üzeri meşin örtülü kanepə	1
12		Kâtipler için adi tahtadan mamul yazıhane	1
7		Zabit için çuka örtülü ve ağaçtan mamul yazıhane	1
7		Kalem odasının levazımatı sairesi	
5		Adi bezden mamul kapı ve pencere perdeleri	4
14		Üzeri örtülü kalem odası için koltuk	1
6		Kâtipler için sandalye	2
		Eşya-yı Saire	
12		Yaldızlı tunçtan mamul şamdan	1 (çift)
8		Fakfondan mamul şamdan	1 (çift)
35		Lamba	2
88		Matbah takımı ve levazımat-ı saire	
1876	40		

-Xülasə-

Tiflis konsulluq binası üçün satın alınan əşyaların siyahısını ehtiva edən dəftər.

28 sentyabr 1862

BOA, HR.TO. 322/28

Sənəd 5

Bin sekiz yüz altmış iki senesi haziran ibtidasından kanun-ı evvelin otuz birine kadar Tiflis Başşehbenderhanesinin vuku bulan masarifin ve kaçıllarıya hasilatı defteridir

Hasılât Defteridir

Nev-i Sened	Tarife Numa-rası	Sene- dâtın Kuruş Olarak	Aded-iSene- dât	Mecca- nen Veril-miş Olan	Hasılât	
					Rub-le	Ko-pek
Pasaport resmi	1	25	230	32	373	80
Vize	2	15	85	19	54	35
Şehadetname	5	20	611	12	43	40
Tasdikname	9	20	9	5	4	50
Vekâletname	43	30	2	-	3	35
Mazbata	40	20	3	-	6	60
Havalât sene- dâtı	-	20	2	-	2	20
Vefeyat ilmü- haberi	38	15	2	1	-	80
Emanet akçesi resmi	47	40	-	-	12	20
					401	20

Mikdar-ı Masârıf

Şehdenderhane Memurları	Ruble	Kopek
Kançılara katibinin şehri otuz beşer rubleden maaşı	245	-
Rusya lisansı tercümanının şehri otuz beşer rubleden maaşı	245	-
Masârif-ı Kırtasiye		
Adi kağıt ve senet 10	20	-
İnce kağıt ve senet 5	18	-
Zarfve mühür mumu ve mürekkep 5	12	-
Defter	20	-
Pasaport ve şahadetname masârif-ı tabiisi	102	20
Damga ve mühür için	17	-
Posta Ücürâtı		
Makam-ı Nezaret-i Hariciye'ye	65	-
Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'ne	18	-
Memurîn-i Saltanat-ı Seniyye ile Rusya memurlarına gönderilen	24	50
Tahriratlar için	12	10
	802	--
İane ve sair gün bazı masârifât	16	-
İki nefer firarinin masarîf-ı seferiyesi	16	-
Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den altı nefer serserinin Memalik-i Mahruseye iadesi masârîfî	38	-
Tebaa-i Devlet-i Aliyye fukarasından üç neferin memleketlerine iadeleri için (Merkumların memleketlerine iadesi hükümet-i mahalliye tarafından mütalbe olunmuştur)	75	-
Fukaradan üç nefer tebaa-i Devlet-i Aliyey'nin hastane masarîfî	28	-

Fukaradan beş nefer tebaa-i Devlet-i Aliyye'nin masârif-i tedfiniyesi	26	-
Dağıstanlı yirmi iki nefere hacc-ı şerife ve memalik-i mahruseye azimetleri için iane	122	-
Fukaradan tebaa-i Devlet-i Şahane'ye verilmiş olan sadaka	92	50
	1199	30
	401	25
Fazla kalan masârif	798	30

-Xülasə-

Tiflis konsulluğunun 1862- cı ilə aid gəlir və xərclər cədvəlini göstərən dəftər.

11 iyun 1863
BOA, HR.TO. 322/50

Sənəd

Nezarete

6 Ağustos [18]87 tarixiylə Tiflis Başşehbenderliği Vekâletinə varid olan 69 numaralı telgrafname.

Altmış sekiz numaralı telgrafname-i acizaneme zeyildir.

Kafkasya gubernatorluğu kaçılarıyası müdürü dağlılardan iki yüz oniki şahsın refakatlerinde bir takım yetimlər bulunduğu halde şəhr-i halin yirmi dördüncü günü mahalli mezkûrdan hərəketlə şəhri halin yirmi do- kuzuncu günü muvasalat edəcəklərini ba-tezkire bildirmiş və muhacirin-i merkumenin Batum'dan sefa-ine irkabı için tedabir-i müessire ittihazını rica ilə beraber Kuban Dağlılarının dahi Memalik-i Şahaneye azimete hazır olduğunu ilə ve eylemişdir. Bu babda talimat-ı aliyyə-i asafanelərinə mun- tazırım.

-Xülasə-

Osmanlı dövlətinə iltica edən Qafqaz mühacirlərinin lazımlı tədbirlərin alınaraq Batumdan gəmilərə mindirilmələri və Kuban dağlılarının da Osmanlıya köç etmək istədikləri haqda Qafqaz cənibniyyəli dəftərxanasından Tiflis konsulluğuna daxil olan məlumat.

2 avqust 1871

BOA, HR. TO. 340/55/1

Sənəd

Taraf-ı Vala-yı Askeriye Tezkire-i Sâmiye
Kafkasya Kıtasının bir kıta haritasının gönderildiğine dair
Tiflis Şehbenderliğı tarafından Nezaret-i Celile-i Hariciye'ye varid
olan Fransızca tahriratın sureti mezkûr harita ile beraber leffen
savb-ı valâ-yı sipeh-salâriyelerineirsal kılınmağın ol babda

-Xülasə-

Bir ədəd Qafqaz xəritəsinin Tiflis konsulluğu tərəfindən Xari-
ciyə Nazirliyinə göndərildiyi haqda yazı.

20 oktyabr 1872

BOA, HR.MKT. 764/27

Sənəd

Tiflis Başşehbenderliği'ne tayin buyurulan İzzetli Edwar Bey'in mukad- dema Rusya Devletince Tiflis'ten azl ve tebdili taleb ve istihsal olunmuş olduğu halde mir-i muma ileyhin tekrar Tiflis'e izamı devleteyn beyninde mevcut olan münasabât-ı haseneye halel vereceğinden tasdik-i memuri- yetinden imtinaa mecburiyet görüleceği Rusya Hariciye Nazırı Mösyö Kiris tarafından ifade olunduğu Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden bâ-telgraf işar olunması üzerine muma ileyh Edwar Bey'in Tiflis'e memuriyeti müna- sabât-ı tarafeyni ihlal etmeyip bilakis tezyidine sebep olacağına devlet-i müşarun ileyhin emin olması iktiza edeceğinin nazır-ı müşarun ileyhin tebliği cevaben izbar olundukta beyne'd-devleteyn cari olan münasabât-ı dos- tey- nin muhafazası için muma ileyh Edwar Bey'in Tiflis'e izamından sarf- ı nazar buyurulmasını nazır-ı müşarun ileyhe rica ettiği ve muma ileyhin Babıali'ye mucib-i endişe esassız malumât itasıyla hüsn-i ... ve itilafı ihlal edeceğini dermeyan eylediği sefaret-i müşarun ileyhden ahiran bâ-telgraf bildirilmesine mukabil muma ileyh Edwar Bey'in evvelce Tiflis'te bulunduğu müddetçe beyne'd-devleteyn mucib-i telaş ve endişe bir malumât vermediği gibi lisan u halinden dahi bu yolda bir şey anlaşılmadığı ve ken- disinin memuriyeti icra olunmuş olduğu cihetle Rusya Devletince tasdik-i memuriyetini Babıali'nin ziyade arzu etmekte bulunduğu cevabı verilme- siyle sefaret-i müşarun ileyhten en sonra alınan telgrafnamede Kafkas- ya'dan kırk birinci fırkanın celb olunduğu bir zaman resm-i tetevvüc esnasında Devletli Sürur Paşa Hazretlerinin Kafkasya'da vuku bulan tedarükât-ı askeriyeye dair birçok tebligatta bulunması İmparator hazretlerinin taac- cübünü mucib olarak şu rivayet-i kâzibenin tahkik-i menbama teşebbüsle Tiflis Başşehbenderi tarafından ihbar olunduğu mahallince tahakkuk ettiği hasebiyle münasabât-ı hasene-i mevcudeyi vikâyeten muma ileyh Edwar Bey'in azli taleb olunmuş olduğundan şimdi tekrar mezkur şeh- benderliğe tayin olunmaması zımında müşarun ileyh İmparator Hazretlerinin sefa- ret-i seniyyenin tavassutunu min gayri resm-i ricaya

müşarun ileyh Kiris'i memur eylediğini izbar olunmağla sefaret-i müşarun ileyhanın bu babda varid olan üç kıta telgrafnamesinin tercüme-leri leffen gönderildiğinden ve müşarun ileyh Mösyö Kiris mir-i muma ileyhin memuriyet-i mezkureye ta- yini maddesinin bir mesele-i ... haline girmeyeceği ümidini ilave etmiş olduğundan bahisle şu halde mir-i muma ileyhin diğər bir başşehbenderliğe tayini iktiza edəcəğine dair Hariciye Nezaret-i Celilesi'nin tezkiresi mezkur tercümelərle be-raber takdim kılınmağla atabe-i seniyye-i mülükâneye arzıyla şeref-sadır olacaq emr u ferman hazret-i Padişâhının işarı mümtenâdır efendim.

-Xülasə-

Daha əvvəl Tiflis baş konsulu ikən Rusiyanın tələbiylə vəzifə-sindən geri çağrılan Edvard bəyin yenidən Tiflisə təyin edilməsinə Rus hökumətinin razılıq verməyəcəyinə dair saraya göndərilən yazı.

6 iyul 1884

BOA, Y.A.HUS. 179/17

Sənəd

Tiflis Başşəhbəndər-i sabıq Edvar Bey'in Ermenilər meselesinə dair Tiflis'ten Hariciyə Cəzaret-i celilesinə göndərdiği layihələrdən birinin tərcüməsidir.

25/13 Təşrinievvel 1883 tarixli və 1100 nömrəli layihə-yi bəndəganəmə məbat olmaq üzərə Revan meselesi evrakı meyənində ele keçirmiş oluğum Ermenilərin iki kətə fəsətəmiş bəyannamələrinin tərcümələrinə leffen təkdīm eyledim.

Bu əhli fəsədın hattıhərəkətlərini mübəyyin böylə iki mühim varakayı ele keçirmək gıbi mətbu-ı mufəhhamamə bir hizmət eyləməklə iftihar eylərim.

Bunların Rusya Dəvləti ələyhində dahi şədiddü'l-imāl evrakı var isə də onlara hənzür dəstres olamadım.

Fəsət komitələri əzasının əlamət-i fərikəsi Tabip Dikranyan nəməinə mə- məlik-i məhrusedən cəlp edilmiş bir nəv kumaştan məmul əlbisə oldu- ğunu məzkur bəyannamələrdə müsərrah idüğünü və hudut boyunda İğdır nəm məhalədə Ardetikof nəm şahıs mərifətiylə lazım gələnələr əslihə təvzi edilməktə olunduğunu və “Şark Mətbuat Mürəkıpləri Cəmiyyəti” nəmində bir cəmiyyətin kətibi Şahnazaryan nəm kimsənin təlimət əlmək üzərə Dər- səadətten Revan'a izəm edildiyini dahi ilavə-i məlumat olarək ərz eylərim.

İstihbar eylediyimə görə Rusya Dəvləti bir tədbir-i ihtiyati olarək bilcümle əmur-ı Həyriyə cəmiyyətlərini həkümetin təht-ı nəzəritinə vəz eylediyi mi- sillü bu cəmiyyətlərin nəzəmmələrinə dahi tətkik və muayənə əttirəcəktir.

Revan meselesininə sürət-i təsviyyəsinə gəlincə bu meseleyi politika rəngi verməksizin örtmək için yalnız Mihiryanıç isminde bir kimsənin bir həkumət məmurunu təhkir etmiş olduğundan dolayı cəzələndirilməsiylə iktifa ediləcəğini təhkik eyledim.

-Xülasə-

Tiflis baş konsulu Edvard bəyin ermənilerdən ələ keçirdiyi bir sənədin tərcüməsi və erməni cəmiyyətləri- Rusiya münasibətlərinə dair dəyərləndirməsi.

25 Ekim 1886

BOA, Y. MTV. 311/81/1

Sənəd 79

Nezarete 2 Ağustos [18]87 tarixiylə Tiflis Başşəhbəndərliği Vekâletin- den varid olan telgraf.

Kafkasya Gubernatörlüğü kañçılaryası üç yüz səksən nüfustan mürek- kep olan yetmiş dörd ailənin şəhri halin yirmi üçüncü günü üç kafilə olaraq Memalik-i Şahaneyə gitmək üzərə Vladikafkasya'dan hərəkət edəcəklərini bəndənizə bildirmiş və muhacirin-i merkumenin zəten kəndilərinə təhsis olunan limanlarımıza bilə-mani çıxabilmələri için tədəbir-i lazimə ittihaz buyurulmasını rica eyləmişdir.

-Xülasə-

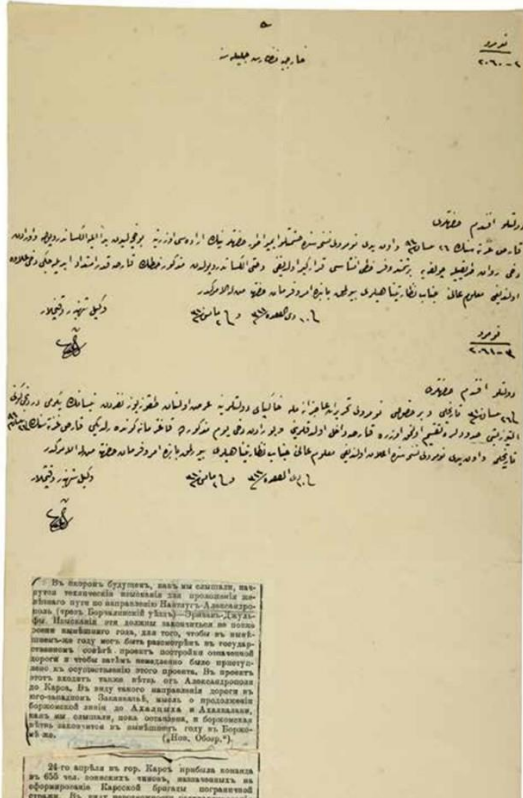
Vladıqafqazdan Osmanlıya hicrət edən 380 nəfərlik 74 ailənin problem yaşamadan Osmanlı limanlarına yetişməsi üçün gərəklı tədəbirlərin alınmasıyla bağlı yazı.

2 avqust 1887

BOA, HR. TO. 340/51/1

Qars

Sənəd 1

Transkripsiyalar

Sənəd 1

Hariciye Nezaret-i Celilesine

Devletli efendim hazretleri

Kars Gazetesi'nin 26 Nisan sene [12]94 ve on yedi numaralı nüshasında Haşmetli İmparator Hazretlerinin iradesi üzerine Bohçalı'dan bed'en ile Aleksandropol'a ve oradan dahi Revan tarikiyle Culfa'ya bir şimendifer hattı inşası karar-gir olduğu ve hatta Aleksandropol'dan mezkur hattın Kars'a kadar imtidad edileceği dahi ilave olduğu malum-ı âli-i cenab-ı Nezaret-penahileri buyurulmak babında emr u ferman hazret-i men le- hü'l-emrindir

Vekil-i Şebender ve Kañçılar
Devletli efendim hazretleri

Fî 26 Nisan sene [1]310 tarihli ve bir hususi numaralı tahrirat-ı âcizanele hâk-ı pây-i devletlerine arz olunan dokuz yüz neferden nisanın yir- mi dördüncü günü altı yüz beşi hududlara taksim olunmak üzere Kars'a dahil olduklarını ve buradan dahi yevm-i mezkurda Kağızman'a gönderildiği Kars gazetesinin fi 26 Nisan sene [12]94 tarihli ve on yedi numaralı nüsha- sında ilan olduğu malum-ı âli-i cenab-ı Nezaret-penahileri buyurulmak babında emr u ferman hazret-i men le- hü'l-emrindir.

Vekil-i Şebender ve Kañçılar

-Xülasə-

Qars adlı bir Rus qəzetində çap olunan imperatorun əmriylə Borçalıdan Aleksandropola , oradan da Rəvan yoluyla Culfaya uzanacaq dəmiryolunun inşaatı barədə və eləcə də 900 nəfərin sərhədlərə yerləşdirildiyi haqda şəhbəndərlikdən göndərilən məlumat.

14 may 1894

BOA, HR.ŞFR.1. 94/40

Sənəd 2

Kars Başşehbederliğinden 2 Teşrinievvel [1]314 tarihli varid olan tahri- rat-ı hususiyenin suretidir.

Memalik-i Mahruse-i Şahanenin bazı cihatına çeteler sevkıyla ika-ı şuriş ve habasete oralardaki Ermenileri ifsada cürediyab olmakda bulunan Rus- ya'nın Kafkas Ermenilerinin şu ara yine efkar-ı melanetkaranelerini icraya hazırlamakda oldukları hissedilmiş ve olbabda icra-yı tahkikatdan geri dur- mamakda bulunmuş olduğumdan neticeyi tahkikatdan müsteban olan bazı ahvalin arz ve işarına mücaseret eyledim. Şöyle ki Kafkas'ın Erivan Vilayetine tabi " Nahçıvan" ve " Aleksandropol" yani Gümrü Ermenileri bazı İran Ermenileri ile bi'l-ittifak tertib ettikleri elli kişilik müsellaah bir çeteyi akdemce İğdır tarikiyle Van cihetlerine irsal eylemiş oldukları gibi bu kere bu çeteye mümasil diğər bir çete daha ihzar iderek akdemce gönderdikleri eşkıyanın netice-yi ahvaline müterakkıben ilk fırsatta sevk eylemek üzere tevkif itmekde buldukları ve bugünlerde evvelki çetenin tamamen muvaffakiyeti veyahut bir müsademe vukuunda cüzi telafatla yine ifayı vazife-i habasete muvaffak oldukları haberi vürud eylediği anda marü'l-arz ikinci çeteyi dahi Kars Vilayeti'nin Hudud-ı Hakaniye müntehi olan nukatından "Pasin" Kazasıyla "Eleşgird" beyninde vaki Köseadağı'nın bu makule eşkıyanın müruruna müsaid nukatından sevk ve imrar eyleyecek- leri ve gerek bu çete ile ve gerekse bundan sonra sevk olunacak çetelerle Memalik-i Şahaneye mühim miktarda silah ve cebhane idhali mutasavver bulunduğu ve oralara bu suretle silah ve cebhane irsali vukuu musammem olan kıyamın esbabını tehiyye idüğü anlaşılmaqda olduğundan mezkur "Köseadağı" ile civarının taht-ı muhafaza-i mütemadiyede bulundurulması lüzumun arz ederim. Bundan maada Ermeni Komitesinin en mühim nok- ta-i sevkıyatı Bitlis Vilayeti'nin şimalinde ve Van Gölü'nün şimal-i garbında vaki "Ahlat" Kazası bulunduğundan mezkur Ahlat Kasabasıyla havalisinin nazar-ı dikkatden dur buyrulmamasını ve oralarda şimdiye kadar iddihar edilmiş bulunduğu kaviyyen melhuz olan eslihanın meydana çıkarılması esbabına bir an evvel teşebbüs buyrulması hususlarının lazımeden bulunduğunu arz eylerim.

-Xülasə-

Naxçıvan və Gümrü ermənilərinin İran erməniləri ilə birləşərək silahlı bir dəstəni İğdır yoluyla Vana göndərdikləri, Pasin və Eleşgird arasındakı Kösədağ ilə Ahlatın sövq və təchizat nöqtəsi olduğu, Osmanlı torpaqlarına küllü miqdarda silah-sursat keçirilməsiylə bağlı fəaliyyətlərin davam etdiyi və tədbir alınmasının lüzumuna dair Qars konsulluğundan göndərilən yazı.

14 Ekim 1898

BOA, Y. PRK. EŞA. 31/86

Sənəd 3

Petersburg Sefaret-i Seniyyesine
Devletlü Efendim Hazretleri

Ermeni erbab-ı mefsedetinden on bin eşkıyanın hudud-ı Hakaniyi teca- vüzle Memalik-i Mahruse-i Şahanede ika-ı şuriş eylemek niyet-i melanet- karanesiyle Kars ve Kağızman ve Şurekel ve Gümrü ve Eri- van cihetlerinde toplanmakta oldukları Erzurum Vilayet-i Celilesince haber alındığı ve ci- hat-ı saireden tereşşuh eden havadisın dahi bunu müeyyid bulunduğu ve gerçi eşkıyanın miktarı hakkındaki haber mü- balağalı görünmekte ise de geçen sene dahi eşkıyanın tecavüzünden akdem bu yolda mübalağalı ha- vadis tereşşuh etmekle beraber teca- vüzün vukua geldiği cihetle ihbarat-ı vakıanın calib-i nazar olduğun- dan keyfiyetin bir kere daha memurin-i ça- kerî tarafından tetkik ve tahkik ettirilmesini amir Makam-ı Sami-i Hazret-i Sadaretpenahiden Hariciye Nezaret-i Celilesine şeref tevarüt eden fi 16 Nisan sene 1317 tarihli tezkire-i samiye suretinin leffen irsal buyrulduğu- nu ve fakat Ermeni erbab-ı fesadı hakkında Huzur-ı Sami-i Asafanelerine arz ve takdim eylemiş olduğum fi 28 Şubat sene 1316 tarihli ve 944/527 nu- maralı arıza-i acizanemde muharrer maruzat-ı çakeranemin vilayet-i müşarünileyhanın istihbarat-ı vakıasına külliyyen mugayir görüldüğün- den bahisle olbabda tahkikat-ı mükemmele icrasıyla neticesinin arz ve izbarımı amir şeref tastir buyrulan fi 10 Mayıs 1901 tarihli ve 109 hu- susi numa- ralı tahrirat-ı aliyye cenab-ı sefaretpenahileri mütalaa gü- zar- ı acizanem oldu. Çakerleri Ermeni erbab-ı şekavetinin mavzer tü- fenkleriyle müsəl- lahan Kars ve civarında kemal-i serbesti ile gez- mekte oldukları halde Rus memurları tarafından bunlara katan müda- hale olunmamakta bulunduğu hakkındaki istihbarat-ı vakıa-i devletle- rinin muvafık-ı hakikat olup olma- dığına dair şeref vaki olan istilam- ı ali-i sefaretpenahileri üzerine yalnız mezkur havadisın yani Ermeni müfsitlerinin yeni sistem tüfenklerle mü- sellahan ve alenen gezdikleri halde bunlara kimse müdahale etmediği hakkındaki ihbarın bi-esas ol- duğunu marülarz tahrirat-ı çakeranemle arz etmiş ve fakat Eremeni erbab-ı mefsedetinin buralarda adem-i vücudunu hiçbir zaman iddia

eylememiş ve hatta 15 Şubat sene[1] 316 tarih ve 524 hususi numarasıyla Hariciye Nezaret-i Celilesine takdim etmiş olduğum ariza-i çakeranemle Ermenilerin bu sene mevsim-i baharında Memalik-i Şahaneye tecavüze hazırlanmakta olduklarını bi'l-istihbar en evvel çakerleri ihbar etmiş olduğumdan maruzat-ı çakeranemin gerek Erzurum Vilayet-i Celilesince ve gerek makamat-ı aliyye-i sairece Ermeni fesedesini hakkında vaki olan istihbarata adem-i mugayereti aşıkardır. Şu kadar ki fi 2 Mayıs sene [1] 901 tarihli şifre telgrafname-i aciziyle Hariciye Nezareti ve Erzurum Vilayet-i Celilelerine vuku bulan arz ve işar-ı çakeranem veçhle tahkikat-ı abidaneme nazaran hudud-ı hakaniyi tecavüzle Memalik-i Mah-ruse-i Şahanede ika-ı mefsedete hazırlanan Ermeni eşirrasının miktarı Erzurum Vilayetinin istihbaratı gibi on bin eşkıyadan mürekkep olmayıp bin ile bin beş yüz arasında olduğu ve bunların da Erzurum Vilayet-i Celilesinin Pasin ve Eleşgirt ve Bayezit cihetlerinden hududu tecavüz maksadıyla Kars Vilayetinin Kağızman Kazası havalisinde ve Erivan Vilayetinin dahi İğdır ve Kulp cihetlerinde toplanmakta oldukları anlaşılmış ve bunların musammem olan fesadına bu taraftan dahi meydan bırakılmamak üzere memurin-i lazimesine evamir-i şedide itası zımında Kars Askeri Valiliği ve Jandarma Naçalnikisi nezdinde daha fi 16 Nisan sene 1901 tarihinde teşeb-büsat-ı lazimeye müsaraat eylemiş olduğumun ve hususat-ı mezkure hakkında Hariciye Nezaret-i Celilesine akdemce peyderpey arz-ı malumat kılınmış olduğu gibi bu kere dahi muvazzahan arz-ı keyfiyet edildiğinin ve Rusya Hükümetinin Ermeni eşkıyasını teslihle hudud-ı Hakaniyi tecavüzlerini teshil eylediği halen meşhud olmamakla beraber Hükümetin Ermeni komitelerinin ilüzumu derecesinde şiddetle takipte betaet gösterdiği cereyan-ı ahvalden istidlal olunmakta olduğunun cevaben huzur-ı sami-i cenab-ı sefa-retpenahilerine arzına müsaraat eylerim ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Kars Başşehbenderi Mehmed Fuad

-Xülasə-

Qars, Kağızman, Surekel ,Gümrü və Rəvanda toplanmaqda olan on min nəfərlik erməni silahlı dəstələrinin Osmanlı sərhədlərini keçərək içəridə iğtişaşlar törətmə hazırlığı içində olduqlarına dair Qars konsul-luğundan Peterburq səfirliyinə yazılan yazı.

27 Mart 1901

BOA.HR.SFR.1, 125/45/7

Sənəd 4

Makam-ı sadaret-i Uzma'dan Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne fi 10 Zilkaa- de sene [1]322 ve fi 3 Kanun-ı Sani sene [1]320 tarihleriyle mevrud tezki- renin sureti 29 Şevval sene [1]322 tarihi ve 3047 numaralı tezkire-i devletlerine cevaptır Rusya'nın Batum Revan ve Kars cihetlerinde bir hayli Ermeninin Rusya tabiiyetine duhul ve Ortodoks Mezhebini kabul eylemeleri için hü- kümet-i mahallieyce vuku bulan teklifât ve takibâta binaen bahar mevsî- minde memalik-i şahaneye geçmek hazırlığında buldukları Bitlis vilaye- tinden işar olunmasıyla firar-ı vakıa tevfiqan bunların memalik-i şahaneye avdet edememeleri zımnında Rusya hükümetine ihzarât-ı lazıme icrası Petersburg Sefaret-i Seniyyesi'nden tebliğ bulunduğu sadr-ı hakaniyece takayyüdât ifası taraf-ı valâ-yı Seraskeriden işar olunması üzerene keyfiyet Serasker-i müşarun ileyhe canibinden arz-ı hak-i pay-i âli kılınmış olup ger- çi dördüncü Ordu-yı Hümayun Müşiriyet-i Celilesi'ne ifa-yı tebligat edilmiş ise de merkum Ermenilerin hududa kadar azimetlerine meydan verilme- mek lazım geleceğinden ve bura Rus hükümeti nezdinde teeşbbüsât-ı la- zıme icrasıyla tedâbir-i mânia- i kaviyye ittihaz esbabının istihsali ve her halde bunların memalik-i şahaneye kabul edilmeyeceklerinin katiyen bi- linmesi ile olacağından sefaret-i müşarun ileyhaya ona göre tekid-i tebli- gat edilmesi ve neticesinin arz-ı atebe-i ulya-ı fehimî şeref sudur buyuru- lan irade-i seniyye-i cenab-ı Hilafet-penahi iktiza-yı âlisinden bulunduğu Ma- beyn-i Hümayun-ı Mülükane Başkitabet-i Celilesi'nden bâ-tezkire-i hususiye tebliğ kılınmıştır ber mucceb-i emr u ferman-ı şahane iktiza- sının ifasına ve neticesinin li-ecli'l-arz inbasına himmet buyurulması siyakında.

-Xülasə-

Batum, Rəvan (İrəvən) və Qarsda yaşayan bir qisim erməni əha- lisinin Rus məmurlarının pravoslav məzhəbinə keçmələri yönündəki təziqlərinə etiraz edərək Osmanlı torpaqlarına köçmək hazırlığı içində olduğuna dair məlumatların dəqiqləşdirilməsi üçün hökumətdən Xari- ciyə Nazirliyinə göndərilən yazı.

16 yanvar 1905 BOA, DH.ŞFR.1. 137/100

Transkripsiyalar

Sənəd 1

Trabzon Vilayət-i Aliyyəsi'ne

Hasbe'l-icâb Batum və Poti və Tiflis şebenderlikləriylə icra-yı muhabereyə lüzum görüldüğündən bahisle muhaberât-ı mahremaneye mahsus Fransızca şifre miftacılarından birinin irsali hakkında varid olan 9 Ağustos sene [1]306 tarikli telgrafname-i atufileri üzerine lede'l-muhabere Hariciye Nezaret-i Celilesi'nden alınan cevapta yeniden tertib olunan dört kıta miftahın irsal olunduğu beyanıylə bunlardan bir tanesinin vilayette alikonularak diğər üçün mezkur şebenderliklərə surət-i müttehize isbali hususunun savb-ı aliyyelerine işarı göstərilmiş və mezkur miftahlar lef-fenirsal kılınmış olmağla icra-yı icabına himem-i aliyyeleri masruf buyurulmaktabında.

-Xülasə-

Batum , Tiflis və Poti konsulluqlarıyla xəbərleşmə fəaliyyətlərini həyata keçirə bilmələri üçün lazım olan şifrəylə bağlı Trabzona göndərilən yazı.

5 oktyabr 1890

BOA, DH.MKT. 1767/81

Sənəd 2

fi 17 Nisan sene [1]324 tarikli Poti Şehbender Vekaletinden varid olan tahriratın suretidir

Poti'deki Ermenilerin şu son günlerde iane cemine ve silah ve saire tedarikine germi verdikleri ve iki yüz kadarının Beyazid cihetlerindeki hudud-ı hâkâni boyunda icra-yı mefsetet ve şekavet etmek üzere Kars tarikiyle Revan taraflarına gönderildiği istihbar olunmuş ve hükümet-i ma- halliyece şiddetle takib edilmelerine ve sık sık mahall-i ikametleri basılarak âlat-ı nâriye taharri edilmekte olmasına rağmen Paskalya esnasında iki Rus askerini esliha ve saire aşirtmak fikriyle iğfale çalıştıkları için derdest ve tevkif edilen iki Ermeninin şu cesaretleri bu sırada kendilerince esliha- ya pek ziyade lüzum göründüğünü isbat ve istihbarât-ı mezkureyi kısmen teyid eder mevaddan bulunmuş olmağla ol babda emr u ferman

Aslına mutabıktır

-Xülasə-

Poti konsulluğundan hökümətə göndərilən ermənilərin yardım toplama, silah-sursat alma fəaliyyətlərini gücləndirdikləri, Osmanlı sərhədlərini pozaraq ixtişaşlar törətmək üçün hazırlıq içində olduqlarına dair yazı.

18 Mayıs 1908

BOA, BEO. 3314/248517

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkadir Özcan. Osmanlı'da tarih yazımı ve kaynak türleri. İstanbul: Kronik yayınları, 2020, 293 s.
2. Ahmed Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet. I - IV ciltler. Clit 1. Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Aykut, Abdulkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2018, 436 s.
3. Ahmed Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet. I - IV ciltler. Clit 2, kitap 1. Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Aykut, Abdulkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2018, 412 s.
4. Ahmed Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet. I - IV ciltler. Clit 2, kitap 2. Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Aykut, Abdulkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2018, 1023 s.
5. Ahmed Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet. I - IV ciltler. Clit 3. Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Aykut, Abdulkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2020, 487 s.
6. Ahmed Cevdet Paşa. Târîh-i Cevdet. I - IV ciltler. Clit 4. Haz. Mehmet İpşirli, Şevki Aykut, Abdulkadir Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2020, 449 s.
7. Behiştî Ahmed Çelebi. Târîh-i Behiştî Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (686-791/1288-1389). 1. Cilt. Hazr. Fatma Kaytaç ve Müjgân Çakır. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2020, 382 s.
8. Behiştî Ahmed Çelebi. Târîh-i Behiştî Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907/1389-1502). 2. Cilt. Hazr. Fatma Kaytaç. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2016, 419 s.
9. Gelibolulu Mustafa Âlî. Nusret-nâme. Haz. H. Mustafa Eravcı. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 355+280 s.
10. Gelibolulu Mustafa Âlî. Kühü'l-ahbâr. Yayına hazırlayan Ali Çavuşoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019, 1169 s.
11. Genç M, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000

12. Halil İnalçık. Devlet-i`Aliyye. 1. cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022, 377 s.
13. Halil İnalçık. Devlet-i`Aliyye. 2. cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022, 512 s.
14. Halil İnalçık. Devlet-i`Aliyye. 3. cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022, 434 s.
15. Halil İnalçık. Devlet-i`Aliyye. 4. cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022, 572 s.
16. Halil İnalçık. Devlet-i`Aliyye. 5. cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022, 854 s.
17. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
18. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. Cilt 1. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1999, 383 s.
19. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. Cilt 2. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1999, 347 s.
20. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. Cilt 3. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1992, 399 s.
21. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. Cilt 4. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1992, 407 s.
22. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-tevarih. Cilt 5. Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1999, 323 s.
23. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 370 s.
24. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı devletinin saray teşkilâtı. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 591 s.
25. Joseph von Hammer. Osmanlı İmparatorluğu tarihi. I cilt. Çeviren A. Basat Kocaoğlu. İstanbul: İlgi Kültür-Sanat yayıncılık, 2022, 614 s.
26. Joseph von Hammer. Osmanlı İmparatorluğu tarihi. II cilt. Çeviren A. Basat Kocaoğlu. İstanbul: İlgi Kültür-Sanat yayıncılık, 2022, 600 s.

27. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. I. Defter. Hazr. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1991, 280 s.
28. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. II. Defter. Hazr. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1991, 286 s.
29. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. III. Defter. Hazr. Abdullah Satun. İstanbul, Çamlıca, 2014, 264 s.
30. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. IV. Defter. Hazr. Koji İmazawa. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2000, 548 s.
31. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. VII. Defter. Hazr. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1991, 596 s.
32. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. VIII. Defter. Hazr. Ahmet Uğur. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1997, 296 s.
33. Kemalpaşazâde (İbn-i Kemal). Tevârih-i Âli Osman. X. Defter. Hazr. Şerafettin Turan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1996, 387 s.
34. Mehmed Neşri. Kitâb-ı Cihan-Nümâ. Neşri Tarihi. I. Cilt. Yayına hazırlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 1-419 s.
35. Mehmed Neşri. Kitâb-ı Cihan-Nümâ. Neşri Tarihi. II. Cilt. Yayına hazırlayanlar Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 420-843 s.
36. Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i. Hazırlayan İbrahim Hakkı Çuhadar. Cilt 1. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2003, 274 s.
37. Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i. Hazırlayan İbrahim Hakkı Çuhadar. Cilt 2. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2003, 350 s.

38. Nûrû`d-Din Cihangir Şah. Tarih-i Selîm Şâh. Tercüme Nevres-i Kadim. Hazırlayan Fahri Unan. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2013, 196 s.
39. Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. Karabağ-Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914). Cilt 1. Ankara: Başkanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, 1992, 427 s.
40. Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. Karabağ-Şuşa, Nahcivan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy (1578-1914). Cilt 1. Ankara: Başkanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, 1993, 483 s.
41. Ömer Lûtfî Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’îliği Meselesi”, İÜHFM, C. XI, S. 3-4, İstanbul 1945
42. Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî. Solak-zâde Tarihi. Cilt 1. Hazırlayan Vahid Çubuk. Ankara: Sevinç matbaası, 1989, 504 s.
43. Suraya Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, İstanbul 2001
44. Prof.Dr. Fuad Köprülü , Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
45. Doğru Halime, “Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Fetih ve İskan Siyaseti”, Türkler, IX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002